

Нурали
ҚОБУЛ

ЕТТИ ИҚЛИМ
ХОҚОНИ

ёхуд аҳд ва

ТАХТ

Тарихий роман

ТЕМУРИЙЛАР
эпопеяси

II

Kitob shu erda ko'rsatilgan muddatdan
kechiktirilmagan holda topshirilishi shart

ilgarigi berilm

821.512 | 05-864

Ж-52 Ж. Нурали
Етти илми аҳоли
ёқуғ ағу ва тахт. роман.
-Т. "JOD-PRESS", 2015-480
Б. Б. 51.74080 илм. ис.
BN 978-9943-994-07-2

НУРАЛИ ҚОБУЛ

ЕТТИ ИҚЛИМ ХОҚОНИ

ёхуд

АҲД ВА ТАХТ

Тарихий роман

(Қайта нашр)

ТОШКЕНТ - 2015

436-70	м.в.и
1980	04

УЎК: 821.512.133-311.6

КБК: 84(5Ў)7

Қ-52

Қобул, Нурали

Ётти иқлим ҳокони ёхуд аҳд ва тахт. Тарихий роман./ Н.Қобул
/Қайта нашр – Т.: «IJOB-PRESS», 2015. – 480 б.

УЎК:821.512.133-311.6

КБК: 84(5Ў)7

Ёзувчи Нурали Қобулнинг мазкур асари муаллифнинг олдинги «Буюк Турон амири ёхуд ақл ва қилич» романининг тадрижий давомидир. Роман моҳият эътибори билан Амир Темур шахси-ни кўп қирраларда гавдалантириши билан бирга тарихимизнинг бугунги нурли кунларини, ўзликни янада чуқурроқ англашга ундайди.

Тақризчилар:

Ашраф АХМЕДОВ – тарих фанлари доктори, профессор

Бахтиёр НАЗАРОВ – филология фанлари доктори, профессор

Қурдош ҚАҲРАМОНОВ – филология фанлари доктори,
профессор

Тоҳир ҚАҲҲОР – филология фанлари номзоди, доцент

ISBN 978-9943-994-07-2

JIZZAX VILOYAT IJTIMOIY-MARIFAT VA KUTUBXONA MARKAZI	
INV №	05-864
« 30 »	04 2021y

«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2011.

«IJOB-PRESS» нашриёти, 2015.

БИРИНЧИ БОБ

*Оллоҳнинг қулларини севмасдан
унинг севгисига эриша олмайсан.*

Қуръони Карим

*Кўплар ҳақиқат билан шу боисдан олишадиларки,
мабодо улар ҳақиқатни тан олсалар, ўша заҳотиёқ
изсиз йўқолиб кетадилар.*

Гёте

Давлат аркони, амиру кўмондонлар, мусофиру сарой аъёнлари тавозе билан таъзим бажо келтириб, зар ҳошияли, олтин куббали хос саропардани тарк эта бошладилар. Садр оғочидан ясалган тахтда ўтирган улуғ амир хайр-хўшлашаётган кўноқларга бош ирғаб, ўз эҳтиромини билдирар эди.

Ниҳоят саропардада ёлғиз ўзи қолди. Ташқаридан ҳамон одамларнинг ғала-ғовури эшитилиб турарди.

– Оллоҳга шукр! – деди у беихтиёр овоз чиқариб. – Яратган эгамга шукрлар бўлсин!

...Бу илтижо ўю хаёлларини бехос яна Туркистон тизмаларига, Жаку Барлос иккиси Тахти Қорача доводнида лашкарсиз қолиб кетган дамларга етаклади. Уч юз чоғли черик кўмондонини ташлаб, ярим кечада ғойиб бўлганди. Ёнида Жаку Барлосдан бўлак инсон зоти қолмаган эди. Шу воқеадан сўнг Жаку тағойи айтиб берган ҳикоят ҳеч эсидан чикмади. Хотирасида мухрланиб қолди. Жуда кўп яқину бегоналарга ибрат ўларок айтади.

– Ҳа, жиян? Полиз бекчисидек нечун бир ўзингиз ўтирибсиз? – сўради тунги овдан қайтиб келган Жаку Барлос қўшда зоғ ҳам кўринмаганидан хайрон бўлиб.

– Мендан кўра полиз кўриқчисининг аҳволи ҳам яхшироқ бўлса керак, тоғойи, – жавоб қилди Темур ота ва тоға авлоди, кекса барлос бегининг хурмати учун ўрнидан кўзғалиб.

Шошиб қолган кекса овчи оёқларидан даста килиб боғланган бир тўп каклик ва қашқалдоқни тутганча анграйиб турарди.

– Англамадим, бек. Одамларимиз қани? Недан ёлғиз ўзингиз ўтирибсиз? Черикни юмуш билан бирор ерга жўнатдингизми? – Ҳамон ҳайратдан ҳервайганча қошлари чимирилиб турарди Жаку Барлос.

– Ҳеч қайга жўнатганим йўқ. Ўзлари ғойиб бўлибдилар, – деди Темур Жаку тоғанинг содда хатти-ҳаракати ва гап-сўзларидан завқлангандек ўксик оҳангда.

– Қаёққа жўнаб қолади жиян? Нечук?

– Мен ҳам шунга ҳайрон бўлиб ўтирибман-да, тоғойи. Жўнамоқ нари турсин, росмана кочишган. Аникроғи, тун қоронғусида жуфтакни ростлашган.

– Қўшдаги турумга қараганда шундайга ўхшайди. Отларни ҳам олиб кетишибди. Курол-яроғлар ҳам бизники эди. Энди нима қиламиз, жиян?

– Не қилардик. Ташвиш берган эгаси мушкулимизни ҳам осон этар, – деди Темур ўйчан нигоҳини суҳбатдошига тикиб.

– Ҳа, бу ҳам Оллоҳнинг синови. Шу синовларга дош бера билсақгина у бизни ҳадафимизга эриштиради, – деди Жаку Барлос жиянининг кўнглини кўтармоққа уриниб. – Ҳалиям Ху-дога шукр деймиз жиян!..

Темур савол назари билан унга тикилди.

– Ўша онаси байталларнинг иккимизни бир ёқлик қилмай, сочимизнинг бир тукини ҳам тўкмай, асл сотқинликларини кўрсатиб, замонида даъф бўлганликлари учун Яратганга шукр қиламиз, Темурбек! Чўлда мард, йўлда номард ўлади! Бу отадушман хоинлардан қутулганимиз учун ҳам Эгамга шукр қиламиз! Бўладиган ишнинг бўлгани, ўладиган одамнинг ўлгани маъқул! Зиённинг қаеридан дўнсангиз ҳам фойдадир. Ўша ҳаромилардан қутулганимизга қуллуқ қиламиз! – Жазаваси тутиб гапирди кекса барлос беги. – Ҳа, отингдан айланайин, худойим-а!

Темур ним табассумда ўзи учун жон чекиб сўзлаётган ҳаётидаги энг яқин, сирдош ва кадрдон кишисига меҳру муҳаббат билан қараб қолган эди.

– Бир бақироқ туянгизман-да, жиян. Бўлар-бўлмасга бақираверсам айбга буюрманг, – деди бу ноҳуш воқеани кўнглига олмасликка уринса-да, хафахон оҳангда Жаку Барлос.

– Бақироқ туянинг бори яхши, бақириб турса ундан ҳам яхши, – жавоб қилди Темур ўша ним табассумда.

– Бир ношукр киши ўтган экан, – дея бир оз тин олгач, гапида давом этди у Темурнинг қаршисига чордона куриб оғир чўқаркан. – Худо берган ризқу насибага қаноат, сабру шукр қилмай охир-оқибатда уйсиз-жойсиз, бола-чақасиз, энг сўнгида емак-ичмаксиз ва кийим-кечаксиз қолибди. Хайриятки, улар яшайдиган ерда кум бор экан. Охири не қиларини билмай, кумга кириб, ўзини бўғзигача кўмибди. Ўтган-кетган гўрдан боши чиқиб тургандек кўринадиган бу одамга лолу ҳайрон қараб, ёқа ушлаб, тавба қилганча калима қайтариб узоқлашармиш. Ниҳоят, фариштали бир оқсоқол унинг ёнига келиб ҳол-аҳвол сўрабди. “Ҳар неки Оллоҳдан, худога шукр қил, бўтам” дебди мўйсафид унинг бошидан кечган воқеаларни эшитгач, дилтанг бўлиб. “Кўчада очу яланғоч қолган бир одам бўлсам, яна не учун худога шукр қилай?” дебди у киши фиғони фалакка чиқиб. “Тавба дегин, худога шукр қил” такрорлабди яна чол йўлида давом этаркан. Оқсоқол кетар-кетмас майин эсиб турган шамол кучайиб, теварак-атрофдаги кумни ялаб-юлқаб, тап-тақир қилиб, учириб кетибди. Бояги киши яна эскиси каби шир яланғоч кўчада қолибди. Кекса дононинг “худога шукр қил” деганини шунда англаб етган экан, – дея ҳикоясини тугатди Жаку Барлос.

Темур иштиёқ билан сўзлаётган суҳбатдошининг оғзига қараб қолган эди.

– Машойихларнинг пири экансизу, тоғойи! – деди анчадан сўнгу бу ривоятдан ҳайратга тушиб. – Нақадар ибратли нақл экан-а?

– Биздаям гап кўп. Бироқ пақир эчки панада деб юрамиз-да, жиян, – гапни ҳазилга бурди бек.

– Фақирлигингиз бор бўлсин-е тоғойи! – дея ўрнидан туриб Жаку Барлосни бағрига босди. – Сиз каби қалби бутун, садоқатли инсон ёнимда экан, Оллоҳ мени дар қўймас! Ҳаётимдаги энг сўнги садоқатли кишим ўлароқ бир сиз мени ташлаб кетмадингиз! Оллоҳга шукр!

Улар анчагача бир-бирларини бағриларига босиб турдилар. Иккисининг ҳам кўзи жикқа ёшга тўлди.

– Ёшда сиздан каттаман! Бошда эса кичикман! Сиз азиз жигарим танлаган йўлнинг тўғрилигига инонганим учун ҳам катта бошимни кичик қилиб орқангиздан эргашиб юрибман! – деди содда ва самимий Жаку Барлос йиғига ўхшаш титроқ овозда.

Темур Жаку Барлоснинг ўнг қўлини олиб, чап кўкрагига босди.

Худонинг куппа-кундуз куни кўшу чериксиз, эшу эрмаксиз шип-шийдон кўчада қолган тоға-жиян руҳлари тушкун бир алпозда сўнгги икки отни миниб, ўй босган кўйи, минг бир андишаю истихола билан Ҳожи Барлос ва Баҳром Жалойир қароргохи томон йўлга тушдилар.

Ишинг юришмай, омад сендан юз ўгирганда, дунё кўзингга тор кўринади. Жозиба касб этиб турган нарсалар ҳам ўз-ўзидан гўзаллигини йўқотади. Ҳатто кўнглингда ўз-ўзингдан нафратланишга ўхшаш ҳислар ғимирлаб қолади. Бу ёруғ дунёда сенинг учун жони ачир инсон зоти қолмагандек туюлади. Ҳаётдан ҳафсаланг пир бўла бошлайди.

Қорадарё бўйида уларга сўфий Шоҳи Қаландарнинг байтларини айтиб, икки дарвеш дуч келди. Йўлчилар отлари жиловини тортиб, дарвешларнинг зикру саносига кулоқ солдилар.

*– Ҳаққа нола этгину,
Нолага кунинг қолмасун.
Болам-болам дегину,
Болангга кунинг қолмасун!..
– Ончи ошингни ейди-я,
Ғончи бошингни ейди...
– От кўрмаган от кўрса,
Мина-мина ўлдирар.
Тўн кўрмаган тўн кўрса
Қоқа-қоқа тўздирар...*

Улар жандаси чикиб кетган кулоҳлари остида ранги билиб бўлмас даражада қорайиб кетган, юзларида маъюс йилтираган ожизона кўзларини отликларга тикканча кир кўлларини узатиб туришарди. Темур ёнидаги сўнгги кепакийларни олиб, икки дарвешга бўлиб берди. Дунё топган калдай қувонган дарвешлар ақчаларни биров тортиб оладигандек шоша-пиша қўйниларига тикиб, буниси ҳам бирор нима берармикан дегандек нажотталаб кўзларини Жақу Барлосга тикишарди. Жақу Барлоснинг чўнтагида эса елвизак ҳуштак чаларди. Қамчиси билан ўнг кўнжига урганча ўдагайлаб, мушукдўқ қилган бўлди.

– Ҳа-а, барака топиб, байтал чопгурлар-ей! Хў-ўп садақа

сўрайдиган одамни топдинглар-а! Айни дамда сенлар мендан зангинсанлар! Отим ҳам черикники! Иложи бўлса менга бирор нима беринглар! – Ҳазиллашди Жаку Барлос. – Дарвешларнинг султони каби олдиларинг. Яхшиси дарё бўйига тушиб, одамга ўхшаб бир ювининглар. Ҳиндистон маймунларига ота-она бир қардош бўлиб қолибсанлар! Ҳе, энаси байталлар! Жўнанглар!

Дарвешлар хатарга дуч келганда бўйинини ичига тортган тошбақадек елкаларини қисишиб, чориқларини судраганча сой томон эндилар.

Себаргага кўзи тушган арғумоқлар сувлуқларини чайнаб, гуллай деб қолган ёввойи йўнғичқага бўйин чўзишарди.

– Бедазорга қаранг-а, жиян. Белга тепади-я. Мол-ҳолнинг кўзидан панароқ экан-да. Жониворларни бир ўтлатиб олмасак гуноҳига қоламиз, – деди Жаку Барлос от жilовини тортиб, йўлдошига боқаркан.

Темур гап-сўзсиз бош ирғади.

Бегона шовурдан чўчиган бир жуфт бедана пириллаб кўтарилганча, соҳилни қоплаган самбиттоллар орасига ўзларини уришди.

Тоға-жиян чакмон ва тўнларини тўшаб узанишди. Иккисининг ҳам дили хуфтон, ичларига чирок ёкса ёришмас эди.

Югани чиқарилиб бедазорга қўйиб юборилган отлар киртиллатганча кўм-кўк бедани узишарди.

– Дарвешларга айтган сўзларингиздан болалигим кўз олдимда жонланди, – самимий оҳангда хаёл сураркан Темур. – Кичиклигимизда бизга бир қўшқовучдан тутмайиз ёхуд туршак бериб, шундай дер эдингиз. Қаранг, шунга ҳам чорак аср ўтибди-я.

– Барака топ, байтал чоп деган гапни бизга Атабек амаки айтар эдилар. Биз ҳам бола эдик. Рамазон ва қурбон ҳайитларида катталар берган бир бўлак қанд-курс ёки тутмайиздан бошимиз кўкка етарди. Ўзимизни мутли ҳис этардик. Атабек аво ширинликлар билан бирга бир кепакйдан ақча ҳам берардилар. Биз эса хирапашшадек бек бобонинг қўргони атрофида айланишиб, ўйнаб юраверардик. У кишининг охири мусофирлар учун тайёрланган иссиққина қозонаки патир, сумалақ, ҳолва ва ош беришларини билардик. Кўноқлари қолиб, биз билан суҳбатлашиб ўтирардилар. Емакдан сўнг яна ширинлик улашардилар ва

нихоят “Қани энди уй-уйларингга жўнанглар-чи. Эналаринг ҳам кўзлари тўрт бўлиб кутиб ўтиргандир. Ҳа, энаси байталлар! Ҳа, барака топгурлар-ей, байгал чопгурлар-ей” дер эдилар меҳрибон аллаловчи овозда. Умр дегани оқар сувдек бир гап. Кўз очиб юмгунча ўтар-кетар экан. Бир ўгирилганча элликка ҳам кириб қўйибман жиян. Отда юриб, от чопган дамда ҳаёт завкли, марокли туюлади, отдан тушган кунинг унинг кизиғи қолмагандек. Одамлар от устидагиларга юлдузга боққандек ҳавас билан боқадилар. Отдан тушганга эса ўз тенги, ҳатто паст назар билан, шунчаки бир ўлим бандаси каби қарайдилар. Хом сут эмган одам боласи шунақа қўймижоз бўлади. На иссиққа чидайди, на совуққа дош беради. Боланг эса кичиклигида кичик бало, каттагани сари катта балодир.

Кўп ўтмай этакдан яна ўша каландарларнинг овози келди.

– Ҳамма нарса пул, болам,

Кўли калта қул, болам.

– Бул ҳаётнинг чораси,

Юз қораси!

Дил яраси!

Парча экмак пораси!

– Қумгонинг олтин бўлсин,

Қўрбулоқдан сув тўлмас,

Йигит неки мард бўлсин,

Тушганда дўсти ўлмас...

Хон қаҳрига учрасанг,

Ҳатто боланг ўзгарар

Ҳечам саси чиқмаган,

Хотин зоти кўзгалар.

Ожизлар бир огиздан,

Одам каби ёзгирар.

Ўзники турткиласа,

Тепкилайди ўзгалар...

Жақу Барлоснинг гапидан кейин Темурнинг хаёли Атабек амакига кўчди. У ёрдам сўраб борадиган биргина одам қолган эди. Бу ҳам бўлса ҳар қандай вазияту шароитда барчага бирдек

қарайдиган, одам айирмайдиган, шоҳу гадога тенг, чингизий хонларга ҳам юзингда кўзинг бор демай айбини бетига айтадиган Атабек Барлостурк эди.

Темур Жаку Барлос билан бирга Атабек бобонинг қўши томон йўлга тушди.

– Қаерга бормоқдамиз, жиян? – сўради Жаку Барлос отини кичаб етишиб юрар экан, улар бир фарсах, чамаси, йўл босгач.

– Атабек бобоникига, – жавоб қилди Темур оғир ўйлар оғушида.

– Улуғ авомиз Атабек бобо ҳар замон хузурларига бориб, зиёрат қилиб туришимиз лозим бўлган улуғ инсон, – деди Жаку Барлос хурсанд бўлиб. – Мен ҳам доимо ул кишимдан ҳол-аҳвол сўраб тураман.

– Мен шу пайтгача улусимизда Атабек бобо каби дунё кўрган ва дунёни англаб етган кишини учратмадим. Аслида мана шундай, ҳаётнинг барча оғир-енгилликларини кўриб кўзи пишган, ҳақлик ва ҳақсизлик орасидаги ҳар кас англаб ета билмас чизикдан чекилмаган кишилар юртни бошқариши керак, – Жакубекнинг фикрини давом эттирди Темур.

– Бироқ амакингизга тахту сиёсат ҳақида оғиз очсангиз энсаси котади. Ҳеч қачон кўпчиликка бирдек яхшилик қилиб, барчага бирдек ёқиб бўлмайди дейдилар. Бошимдан кўп ўтказганман – ҳар замон ва ҳар маконда савобнинг таги тешик бўлади. Одам зотига давомли яхшилик қилиб бўлмайди. Хом сут эмган бандалар бу яхшилик ва савобларнинг моҳиятини ҳар доим ҳам англаб етмайдилар. Бу муттаҳам бой-бадавлат бўлганидан кейин закот бериши, хайр-садақа қилиши шарт деб ўйлайдилар. Агар шундай қилмасанг сени бемалол кофирга ҳам чиқариб қўяверадилар. Уқуви, эс-хуши бор одамга балиқ ейишни эмас, балиқ тутишни ўргатмоқ керак. Балиқ тутишни ўрганган одам эса ўз-ўзидан сувда сузишни, қайиқ ясашни, балиқлардан турли хил емаклар тайёрлашни, балиқ тижоратини ўргангани ва ҳеч бўлмаганда боласига шу касбларни ўргатади дея таъкидлайдилар, – дея Атабек бобонинг ҳикоясини қилди Жаку Барлос.

– Атабек бобо давлат қуши бошга ёким лошга қўнишини жуда эрта англаган доно одам. Ул кишимнинг ҳинд, арабу ажам, мағрибу машрик дейсизми, кўрмаган юрти, суҳбатлашмаган номдор кишиси қолмаган.

– Бундан икки йил бурун оксоқолнинг зиёратларига келган эдим. Бобо яйловда, чўпонларининг бошида экан. Излаб бордик. Бошлари осмонга етди. Қўй айрони ичиб, қотирма патир еб, гурунглашдик. Сўнгра у киши дўстимиз Худойдодбекнинг отаси Тангриберди Барлоснинг оғир ётганлигини айтиб, бирга бориб кўришни таклиф этдилар. Рози бўлдим. Амир Тангрибердининг ана кетди, мана кетди бўлиб ётганини эшитган эдим. Саккиз қир ошиб, Каттабарлосга бордик. Бизни амирнинг хачирдек келади-ган икки бойтевати қаршилади. Атабек оксоқол отининг жилловини тортганча бўрибосарларга маъноли тикилиб қараб қолди. “Тангриберди Барлос тузалиб кетади. Ит жонивор ҳамма нарсани билади. Ўладиган одамнинг ити бундай важоҳат билан хурмайди” деди синчковлик билан. Бу гапдан хайрон бўлиб, бобонинг оғзига қараб тажрибаси ва синчковлигига тан бердим. Амир кўп ўтмай оёққа туриб кетди. Бекорга табиб табиб эмас, бошдан кечирган табиб демас эканлар...

Улар Атабек бобонинг кўрғонига яқинлашиб қолган эдилар. Темур илк бор бобо кўрғонига ўн тўрт ёшлигида отаси билан бирга келган дамларни эслади. Бу орада қанча сувлар оқиб ўтди. Не-не одамлар ўтиб кетди. Отаси билан келгандаги бўрибосарларнинг авлодлари уларни таниганча думларини ликиллатиб қаршилади. Жаку Барлос хуржунидан яримта нонни олиб, икки бўлиб уларга ташлади.

– Бўрибосарлари бақувват. Демак, бобомизнинг ҳам турумлари яхши, – деди Жаку Барлос кулиб бояги гапга ишора қилгандай.

Атабек оксоқол уйда экан. Уларни кўриб суюнганидан кўзи жиққа ёшга тўлди. Бир-бир бағрига босди.

– Мени сизлар йўқламасангиз ким йўқлайди! – дея меҳмонхонага жой хозирлатди. Қўй сўйдирди.

Улар узоқ суҳбатлашиб ўтирдилар. Темур лашкарининг бир кечада ғойиб бўлганлиги воқеасини айтмади. Бизга атаб қўйганларингиз бўлса бераверинг, деди Темур суҳбат орасида ярим ҳазил, ярим чин оҳангда. Бобо номдор шоҳ ва кўмондонларнинг қиличларини йиғарди. Сўнгра қиличларини кўрсатишни сўради. Охири бир кун бу қиличларнинг барчасини Темурга беришни ваъда қилганди.

– Топганим сизники, Темурбек. Хуржунларингиз тўлгунча ол-

тину кумуш танга берганим бўлсин. Бироқ мен учун энг роҳат иш қиличларимни таърифлаб, бу антикалар қийматини англаб етган одамга кўрсатишдир, — дея меҳмонхонага туташ бўлма томон бошлади бобо.

Чоғроқ хона деворига ўн чоғли қилич осилган бўлиб, ҳар бир қиличнинг остида биттадан жило бериб ишланган қалқон бор эди. Дастасига қимматбаҳо тошлардан ишлов берилган қиличларнинг ҳар бирининг баҳоси бир вилоятнинг йиллик божу хирожига тенг эди. Ердаги сандиклар устига қимматбаҳо эроний гиламлар тахланган, бир нечаси деворга осилган эди. Вассажуфтларга қоқилган миҳларга олтин кумуш ва жез қумғон ҳамда кўзалар осилган, эшикнинг икки тарафида икки каттакон манқал турарди.

— Темурубек билан келмасак, бизга кўрсатмас экансиз-а, бек бобо! — дея ҳазиллашди Жаку Барлос.

— Гапнинг очиги, Жакубек, бу ҳазинамни икки ўғлим Нурмулк билан Муҳаммад Дарвешга ҳам ишонмайман. Гоҳида кечалари келиб шу ерда ётаман. Темурубек тезроқ Самарқанд тахтига ўтирса эди. Қўшқўллаб топшириб, мен ҳам одамлардек тинчгина ухлардим. Бу ерда ўнга қилич бор. Айниқса, олтитаси жуда кадрли ва қимматбаҳо. Мана бу дастасига садаф қадалгани Султон Маҳмуд Ғазнавийники. Биласизлар, турк хоконларидан Султон унвонини илк бор қўллаган ҳукмдор Маҳмуд Ғазнавий бўлади. Дехлидан минг кўйнинг баҳосига тенг келадиган пулга сотиб олганман. Буниси эса Султон Санжарники. Дунёда бундай улуғ подшоҳ ўтмаган, Оллоҳ раҳмат этсин. Исфаҳонда ишланган. Тепадаги Кўниё султони Алоуддин Кайкубодники. Бир-бирига ўхшаш ана у икки қилич эса Биринчи Қиличарслон билан Иккинчи Қиличарслонларники. Бу икки улуғ салжукли турк султонлари ислом мамлакатларини хочлилардан саклаб қолган подшоҳлар. Уларнинг отаси Султон Алпарслон эса Бизонс императури Роман Диогеннинг ўзиникидан уч мисли кўп кўшинини Малазгирт майдонида тиз чўктириб, импературни асир олган. Асир тушган Диогенни Султон Алпарслон ҳузурига олиб келганларида ақлу хуши бошидан учган насроний подшо кимсасиз кул каби титраб турган. Султон Алпарслон унга иззат-икром кўрсатади ва ниҳоят савол билан мурожаат қилади. “Сен мени асир олганингда не

– Билга қоон нима деган? – дея сўради Жаку Барлоснинг гапини бўлиб мезбон.

– Билга қоон “Чин сори борманг, улар инжулари ва хонимлари билан сизни маҳв этадилар” деб ёзиб қолдирган.

– Ҳа-а, кўп ақлли бўлган экан-да бу қоон. Бирок Чинда кўп маротаба бўлдим. Бу Чин деганингнинг ярмиси ўша қоон айтган чинлашган турклар бўлса керак. Боиси, кўпчилигининг келбату турку таровати қуйиб қўйгандек ўзимизникиларга ўхшайди. Билга қоон сал кечиккан эканда.

– Одам Ато билан Момо Ҳавонинг болалари бир-бирларига ўхшайди-да, – суҳбатга қўшилди Темур. – Одам зоти борки кунни ўтмоғи учун кул ташлайди. Улусларни бошқариш, йўналтириш ва бир ҳудуддан иккинчи ҳудудга ерлаштириш Искандару Чингизхон каби хоқонларнинг ақлидан ва қўлидан келажак бир иш. Жаку тоға айтган улуғ турк хоқонлари ҳам ўз вақтида улусларини сақлаб қолмоқ учун салжукийлар каби фарб томон йўл олганлар.

– Қойил-е, Жакубек, тарихдан сабоқ бераман десам, сизлар менга бу хусусда хутба ўқийсизлар чоғи, – тан берган бўлди Атабек бобо.

– Биз сизчалик дунё кўриб, юрт кезиб одам танимаганмиз Атабек аво. Хат-саводимиз ҳам ўзимизга яраша. Эшитиб, туйганимизни гапирамиз-да. Айбга буюрмайсиз, – хижолатомуз оҳангда жавоб қилди Жакубек. – Бул хусусда шогирдингиз Темурбек сиздан кейин турадилар. Биз ул кишимнинг бир навкарларимиз.

– Астағфируллоҳ, астағфируллоҳ! – деди Темур.

– Темурбек инсон зотининг кадр-қимматини биладиган, ҳар бир ишга адолат билан ёндашадиган аждод фарзанди. Сиздек тоға авлоди ўтирган томнинг устига чиқмайдиган инсондир. Бу дунёда улусни улус қиладиган икки манба бор. Куч ва бирлик. Шунини унутмасаларингиз бас. Қолгани шунинг ортидан келаваради. Ҳа, мана бу сўнгги қилич, хоқони акрам Чингизхонники. Жўжихоннинг учинчи ўғли Беркахоннинг неварасидан ўнта улоқчи отга алмаштириб олганман. Шунақа гаплар, биродарларим. Бургут қариса сичқон овлар деганларидек, шу саккизта қилични қўриқлаб ётибман. Ҳиндистонга боргим келади-ю, йўл-сўлда ўлиб-нетиб қоламанми деб ўйлайман. Ҳиндистонда

энг яхши кўрган машғулотим қуёшнинг чиқиши ва ботишини кузатиш эди. Ҳеч бир мамлакатда бундай гўзал ва бетакрор манзарани кўрмаганман. Кечалари тушларимга кириб чиқади. Мен қари бўрини йўқлаб келганларингиздан бошим осмонга етди. Эътиборларингиздан кўкка етган бошимни эгиб, ерга теккунга қадар таъзимдаман. Бу ёруғ оламда инсонни инсон йўқлашидан улуг неъмат йўқдир.

Бек бобонинг ичи тўлиб кетган, дардини айтар кишиси йўқ эди. Барлосларнинг икки номдор бегининг остонасини ҳатлаб кириб келишидан астойдил хурсанд бўлган эди.

Хонадон соҳиби антиқахонасига кулф уриб, калитини калта пешоварий кўйлаги чўнтагига солди. Уларнинг меҳмонхонага ўтишини кутиб турган хизматчилар тол товоқларда қат-қат қилиб, қийма, бешпанжа ва жигар кабобларни олиб кирдилар. Бурчақдаги бели боғлиқ хизматкор кимиз, кимрон ва кўй айронини косаларга қуйиб, узатиб турарди. Атабек оқсоқол суфра устида хангомани қолган жойидан олди.

– Боя Хоразмшоҳлар ҳақида гапирдик. Менинг ожиз ақлим бир нарсага етмайди. Тахтга келган ҳукмдор борки, Оллоҳнинг муқаддас динини ўз истак-манфаати йўлида қўллайди. Халифаларимизнинг динимизни парчалаб, мазҳабу тариқатларга бўлиб ташлаганларини мубосаҳа этмайман. Бироқ халифа ан-Носирнинг Чингизхон билан тил бириктиришини, Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг халифа ан-Носирни халифалиқдан тушган дея эълон қилиб, ўрнига термизлик пайғамбарзода Саййид Исомиддин Алоулмулк Термизийни халифа деб эълон этганлиги ва унга қарши қўшин юборганлигини қандай изоҳлаб бўлади? Бу қавмнинг халифаси халифа ўрнида, шохи шоҳ ўрнида бўлмаса. Шул, боис бизнинг мусулмонлар бор ерда ғавғою маш-маша бор.

– Сиз айтган машмаша мусулмон бўлмаган жойларда ҳам бор аво! – гап қўшди Жаку Барлос.

– Тўғри, – ҳамон суҳбатдошининг фикрига қўшилди уй эгаси. – Ҳиндистонда ҳар бир кўю қасабанинг бир худоси бор. Сизларнинг худоларинг битта, қандай яхши, бошларинг тез бирикади дея бизга ҳавас қиладилар. Улар ҳаётини ўрганиб юрган юнон билан суҳбатлашганимда ғалати гапни айтган эди. «Бу

одамларнинг худолари ўзларига ўхшайдилар» деган эди у. Мен унга «Худо одамларга ўхшамайди» дегандим. У менга раҳми келгандек бир муддат синчковлик билан тикилиб турди-да, «мен билан тортишма, сен дунёга фақат ўз диннинг даричасида қараб ўргангансан. Сенинг динингда бу каби масалаларнинг тортишиш тақиқланган. Мен эса дунёга барча динлар ва фалсафалар кўзи билан боқаман» деди суҳбатлашишни истамай. Шарманда бўлиб ўтирмайин дея индамай қўя қолдим. Шунда улусимизга бошқа динлар тарихини, дунёвий илмларни астойдил ўргатиш керак экан деган фикрга келдим.

Кекса барлос беги кўзи киймасидан қилинган қозонқабобдан анча-мунчасини пакқос тушириб, устидан бир шокоса қўй айронини сипқорди.

– Кабобни совутмай олинг, Жакубек, еган-ичган ярайди. Емаган-ичмаган ернинг остида. Дадил-дадил олинг, – меҳмонларга илтифот кўрсатарди оксоқол. – Гапнинг эркагини айтадиган бўлсак, мулло Темурбек, бу кексалик дегани ғирт бўлмайдиган бир тирикчилик экан. Қариган сари кишининг руҳи тушиб, тажанг ва зикна бўлиб қолар экан. Тиш борида еб, оёқ орасидан шамол ўтиб турганида юриб қолмоқ ҳам бир давлат экан. Белда куч-қудрат борлигида итдек чопиб яшамоқ мужодаласини бериш нақадар оғир кечса, вужудингни тарк этаётган қувватни сақлаш учун тиришмоқ ундан ҳам кийин кечаркан. Бежизга етмиш – кетмиш, саксон – йўқсан демас эканлар. Кўзинг тирик бўлса ҳам йўқ саналар экансан.

– Қўйсангиз-чи, бек бобо, биздан ёш кўринасиз. Қўйиб берса улоқ чопадиган авзойингиз бор, – дарду ҳасратга ўтган мезбонни чалғитмоқчи бўлди Жаку Барлос.

– Қайда-ей, Жакубек! Сизам гапни оласизда! – Ўша юноннинг айтишича, бундан беш-олти минг йиллар бурун Дашти қипчоқнинг ғарбида яшаган саклар ва массагетларнинг скифиседан деган бир қавми ўлганни кўммас эканлар. Касал бўлиб ўлган кишилар ҳаром саналиб, ёмоқ учун иту қушга берилар экан. Жангда ўлганларни иззат-ҳурмат билан қўй каби сўйиб, пишириб ер эканлар. Массагет деган қабилаларда қариб, ўзига бағишланган худойида қўйларга қўшилиб сўйилиб ейилиш энг яхши ўлим ҳисобланар экан. Айтганингиздек ёғоч отни миниб чопиш ҳам яқинлашмоқда.

— Бизнинг худудларда яшаган халқлар тарихини чиндилар, юнон ва румлар ёзиб қолдиришган. Демак, сизнинг юнонингиз ўша китобларни ўқиган. У китоблар ҳали биз томонларга етиб келмаган, — деди Темур бу гапларга қизиқиб. — Агар шу юнонинг қай юрт ва манзилда яшашини билсангиз, масрафини зиммамизга олиб, юртимизга даъват этардик.

— У ҳинд, насроний ва мажусий ошналарим билан дўст эди. Негадир биз мусулмон ва туркларни у қадар жини суймасди. Кейин билсам боболари салжуклилар тазйиқидан Марказий Юнонистонга қочиб борган экан. Ўғилларим Муҳаммад Дарвеш билан Нурмулк чин ва ҳинд карвонлари билан у тарафларга бориб-келиб турибдилар. Айтиб кўрайинчи. Топа олишармикан уни.

Темур ва Жаку Барлос диққат билан бобонинг ҳикоясини тинглардилар. Бу худудларда Атабек Барлостурк каби етти иқлимни кезган жаҳонгашта одамни топмоқ ва суҳбатлашмоқ ҳар кимга ҳам насиб этавермас эди.

— Сўзингизни бўлдим, аво, узр тилайман, — деди Жаку Барлос оқсоқолнинг ҳасрати ниҳоясига етмаганини ҳис этиб.

— Нега узр тилайсиз, иним. Шу баҳонада яна бир оз маъноли мавзуда суҳбатлашдик. Дийдиёмни давом эттирсам, киши кексайгани сари ёру дўст, ошна-оғайнисидан ажралиб, ёлғизланиб қолар экан. Айниқса, бирга униб-ўсган, эсингни танигандан бери ош-қатик бўлиб юрган кишиларнинг қайтиши одамга таъсир қилар экан. Худди эрта-индин сенга ҳам навбат келадигандек туюлавераркан. Ўлим ҳақ, бироқ унга тик боққан камдан-кам одамни кўрдим. Эгам бу дунёда ҳамма нарсанинг ҳисоб-китобини қилиб қўйган экан. Биз аҳмоқ бўлиб ўзимизни ўту чўкка уриб юрар эканмиз. Бир кун келиб барча тоат-ибодатинг бир хуруш бўлиб чиқаркан.

Меҳмонлар бошларини қуйи солганча кекса бекнинг сўзларини тинглаб ўлтирардилар. Улар дастурхонга фотиҳа ўқиб, ўрниларидан туришди. Атабек бобонинг атаганларини олиб, йўлга чиқдилар.

Ҳинду Чин, Афғону Эронда донг таратган кекса барлос тужжори, жаҳонгашта Атабек Барлостурк пиятига етди. Жонидан азиз кўрган жияни Амир Темурни Самарканд тахтида кўрмоқ унга насиб этди.

Турон кўшини Балх фатҳидан қайтиши билан антиқа-

хонасидаги топган-тутганини тўрт туяга юклаб икки ўгли – Муҳаммад Дарвеш ва Нурмулк Барлостуркларни ёнига олиб, бошкентга етиб борди.

– Ҳаммани кутмасам ҳам сизни кутган эдим, устоз! – деди Темур кучоқ очиб оқсоқолни қаршилар экан. – Қадамингизга ҳасанот!

– Энди ўлсам армоним йўқ! Сизни бундан сўнг юрт жиловини ғайридин ва ғайримиллатлар қўлига бермаслигингизга ишонаман! Илоҳим, Яратганнинг улусимизга раҳму шафқат кўзи ила боққани рост бўлсин. Эгам тахту давлатингизни пойидор этсун! Қасд қилганлар паст бўлсин! – дуо қилди Атабек бобо. – Икки ўғлимни ҳам хизматингизга олиб келдим. Эҳи сиздан суяги биздан. Чўпон қилиб, сурув боқдирасизми, савашга солиб қилич чопдирасизми, ўзингиз биласиз. Мен қаришмайман. Ўша ақлли Билга коон айтганидек, Ҳинду Чинда бирортасига илакишиб қолса, ишни худо урди деяверинг. Атабек Барлостуркнинг насли-насаби ва миллати йўқолиб кетади. У тарафларда миллат деган гап йўқ. Қавмлар фақат дин байроғи остида бирлашадилар.

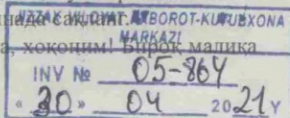
– Икки ўғлингизга бугуноқ улус амирлигини бериб, тегишли худудга жўнатаман. Бироқ сизни ҳам қўйиб юбормайман, – деди Темур Атабек бобонинг содда ва самимий сўзларидан роҳатланиб.

– Мен дордан қочган қари бўрини нима қиласиз, Темурбек? – деди ҳайрон бўлиб кекса бек. – Кўлимдан нима иш келарди.

– Сиз Турон давлатининг пойтахти, дорулсалтанат Самарқандда бир дорулфунун ва дорушшифо куриб берасиз. Курилиш ишига мударрис ва табиблар топишу танлашга бош-қош бўласиз. Бу хусусда мен сизга биринчи ёрдамчи бўламан! – деди Темур ўнг қўли билан бобонинг елкасидан кучар экан. – Бугундан бошлаб сиз менинг хос маслаҳатчим ўлароқ, бош хазиначи этиб тайинланасиз. Мен бу қимматбаҳо қиличларни сиздан бошқа ҳеч кимга ишонмайман. Муҳтарама маликамиз Сароймулкхонимдан улуғ хоқон Чингизхоннинг олтин тахтини ҳам қонунан расмийлашти-

риб олинг-да, барчасини баробар хазинада сақлинг! Бироқ малика

– Не хизмат буюрсангиз бош устига, хоқоним!

хадя этган тахтни хазинада асраб нетамиз. Дўсту душманнинг кўзига сарой тўрига қўйиб ўтиринг! – деди бу таклифдан ўзини йўқотгудек даражада шошиб қолган Атабек оқсокол.

– Ҳали бундай тахтга ўтирадиган иш қилганимиз йўқ. Қолаверса, гап тахтда эмас, кўнгилга тугилган ахдда? Сиз олиб келган антиқалар ва улуғ хоқоннинг олтин тахти улусимизнинг миллий сарватидир. Уни ҳеч ким шахсий манфаати йўлида фойдаланмоғига ижозат этилмайди. Бош хазинабон ўлароқ бугундан эътиборан тўнларни шу йўсулда бичмоқ мажбуриятдасиз, устоз! Сизнинг бошдан кечирмиш илму тажрибаларингиз биз учун бир мактабдир. Салтанат юритмак ишида менга ҳар нарсани ҳар замон очик, рўйи-рост сўйлай билурсиз.

– Улусни қочган тарафига қараб қувсангиз, охири бир кун ортда қолиб кетасиз. Унинг олдига тушиб етакламоқ, тўғри йўлга бошламоқ керак. Кишилиқ табиати шундай, одамлар ўзларининг ноқис зақоларига кўра инсон қийматини илму амали билан эмас, эгаллаган мансаби билан ўлчайдилар. Барчадан юксак рутбали мансабдорни энг ақлли киши деб ўйлайдилар. Улусимизда Сино, Бегуний, Замахшарий ёхуд Қошғарийларнинг юртдош ҳамда миллатдошимиз эканлигини билган санокли одамларни кўрдим ва ёқа ушладим. Азал-азалдан одамлар олдиларидан оққан сувнинг қадрига етмай келганлар. Шулар боис ҳам бу улуғ ажодларимиз ўзга юртлардан сўнг макон топмоқ мажбуриятида қолганлар. Улусда ана шундай инсонлар етишиб чиқажак бир иқлим яратмоқ жоиздир. Шундагина миллатнинг кўзи очила боради. Улуси манфаатидан юз ўгирмайдиган ёшларни тужжор, элчи ва хабарчи ўлароқ дунёнинг тўрт тарафига юбормоқ лозим. Улар юртга янгилик олиб келадилар. Кезган, кўрган инсоннинг йўли очилади ва ўз навбатида улар элнинг йўлини очадилар. Инсон, кўрмай, билмай, ушламай, ҳис этмай туриб ва чуқур англаб етмай туриб, журъат-ла катта, улуғ ишларга қўл уролмайдими...

– Ҳақсиз, устоз! Миллатнинг имони илму адолатдир! Илму адолатдан юз ўгирган улус эътиқодда ноқис қолажак!

Чину мўғул, хинду салжук, руму араб саройлари расм-русумлари, қонун-қоидаларини, барча хону хоқон, шоҳу султонларнинг тўққиз сулоласию, насли-насабини беш қўлдек биладиган Атабек Барлостуркни улуғ амир диққат билан тинглади.

Хайр-хўшлашаркан, кекса бек Турон амирига меҳру садоқат, ихлосу эътиқод билан тобуғ келтирди.

Темур ота аждодининг хурматли ёшуллисини бағрига босиб, илиқ кузатди.

Улуғ амирга ҳаётида ҳеч ким бу тўғри, доно ва адолатли киши қаби меҳру мурувват кўрсатмаган, беғараз яхшилик қилмаган эди.

Шундай инсонлар борлиги учун ҳам бу дунё оёқда, инсоният яшаяжакдир, ҳаёлидан кечди оқсоқолнинг ортидан қараб қоларкан.

ИККИНЧИ БОБ

*Мени кофир демоққа, ўзимдин ўзга хоқон йўқ,
Иймоним бутдир оламда, иймонимдек иймон йўқ,
Мусулмонликда мен танҳо эдим бу даҳр аро, дўстлар,
Агар мен ҳам кофир бўлсам, бу дунёда мусулмон йўқ.*

Ибн Сино

Сулоланинг оила ташвиши бош малика Бибихоним зиммасида эди. Болаларнинг ўқиши ва одоб-ахлоқ сабоғини олмоқларини Сароймулкхоним узлуксиз назорат қиларди. Амирзода Жаҳонгир Муҳаммаднинг ўлиmidан сўнг Хонзодабегимнинг тақдирини ўйлаган Сароймулкхоним ҳам бу хусусда ҳазрат билан сўзлашмоққа фурсат кутар эди.

Тўхтамишнинг элчисини йўлчи этган Темур шом намозидан сўнг бош малика хузурига йўналди.

– Сизни кўрсам барча ташвишларимни унутаман, Бибим, – деди Темур охистагина Сароймулкхонимнинг қўлини кафтига олиб силар экан. – Аҳволингиз яхшими? Болалар ва неваралар ташвиши сизни толиқтириб қўймаётirmi, маликам? – Кўнгил сўради меҳрли оҳангда.

– Бу ташвишлар сизга бўлган меҳру соғинчимнинг меваларидур, ҳазратим. Сизни ўзлаган дамларимда улар ила овунамен, – жавоб қилди соғинч тўла овоз билан Бибихоним.

– Сиз бор экансизки, менинг бу тарафдан кўнглим йўқ. Авлодимиздан ноқобил, раиятнинг энсасини котирадиган инсон етишиб чикмаслиги лозим.

– Хонзодабегимнинг аҳволлари нечук? Кайфияти қалай? – паст овозда сўради Темур хона тўридаги банорас кўрпачага оғир чўқаркан.

– Шу хусусда сиз ила маслаҳатлашмоқ ниятида эдим, ҳазратим, – муҳокамаси қутилаётган масалага ўтди Бибихоним.

– Сўйланг. Бу ҳолатдан мен ҳам безовтаман. Бирор чора-тадбир кўрмоғимиз жоиз, маликам.

– Амирзода Мироншоҳ Мирзо ҳам балоғатга етган азамат бир йигитдур. Сиз маъқул кўрсангиз Хонзода бегимни ул кишига никоҳлаб берсак деган эрдим. Катта қардошининг фарзандига ота бўлиб, бағрига босиб юрармиди деган умиддамен, – муддаога кўчди бош хоним.

– Маъқул фикр. Биз эски туркларда шундай одат бўлган. Бирок бу хусусда шайхулислом билан сўзлашиб, фатвосини олмок лозим бўлади, – деб жавоб килди Темур.

– Жиянини амакиси бағрига олса бу улуғ савоб, ҳазрат. Гулдай келинимизни бировнинг кўлига топшириб бўладими?

– Ҳақсиз. Бу масалани охирига еткунг. Сиз не десангиз ва не ишни лозим кўрсангиз розиман. Бу савобли ишларингиз ажрини Аллоҳ беражак.

Сўнгра Темур Амир Боботуркнинг тақдирини, унинг Салима Султонбегимга бўлган муҳаббатини сўзлаб берди. Улар анчагача суҳбатлашиб ўтирдилар.

Темур Турон юртини бирлаштирганига ўн йилдан ошган, энди унга ҳеч бир давлат ёки салтанат таҳдид сололмас, унинг шуҳрати узоқ элларга тарқала бошлаганди.

Карвонбошилар ва савдогарларнинг Хуросон, Эрон ва Жўчи улуси тарафда ўзларига қилинаётган зулмлар, ҳаж сафарига бориб келувчиларнинг безовталикларини эшитган Темур ҳудудларни тартибга келтириш лозимлиги ҳақида ўйларди. Бирок бу юртларнинг ҳукмдорлари шунчаки бир мактуб билан муаммони ҳал этиб кўя қолмайдилар. Уларга қатъий талаб қўйиб, масалани очиқ-ойдин ҳал этмок вазифасини юкламок лозим бўлади.

Давлатнинг муҳим ишларини муҳокама этмок учун Кешда қурултой чақирилди. Вилоятларнинг ҳокимлари, амирлар, беклар ва мингбошилар йиғиладиган бу анжуманга Ҳирот ҳокими Малик Ғиёсиддин Пир Али ҳам чақиртирилди. У Темурнинг хос чопари Темур Маликга ҳурмат-эҳтиром кўрсатдию, бирок Кешга келмокни орқага сураверди. Чопар Самарқанд йўлига чиқаркан, Ҳирот ҳокимидан Амир Темур ҳазратларига берилажак жавобни айтишини сўради.

– Амир ҳазратларининг ҳузурига бормок биз учун шарафдур. Бирок элчи этиб ҳеч бўлмаганда улуғ амирларидан бирортасини юборганда ҳам бошқа гап эрди, – дея мужмал жавоб килди Малик Ғиёсиддин тилига ўзга баҳона келмай.

эканлигини аниқлашга киришиб кетди. Темур, Боботурк ва хос мунажжим Бадриддинларнинг терган зираси яхши деб топилди. Қолганларникига хашак кўкили ёввойи зира аралашган эди. Улар терган зираворларни ошчиларга бердилар. Обид баковулнинг тандир устини қандай қилиб арча шохлари билан беркитиб, устига тупрок тортишини томоша қилдилар. Сўнгра гурунглашиб, кўшкка қайтдилар.

– Муҳтарам Тохирбек! Сиз бизга Ҳирот тарихи ҳақида билги берсангиз. Янглишмасам, бу ерларни илгари ҳам, ҳозир ҳам Турон юртининг жануби деб атайдилар. Бизга бу ҳақда маълумот бера биласизми? – деди Темур йиғилганлар дастурхон атрофидан ўз жойларини олар экан.

– Ҳирот, Хуросондаги Нишопур, Балх ва Марв каби энг йирик шаҳарларнинг биридур. Табиати мўътадил, об-ҳавоси кулай бир минтақа эрур. Унинг табиати бизнинг Кешга ўхшаб кетадур. Хуросоннинг пойтахти саналувчи бу шаҳар гоят эски ва қадимийдур. Шаҳарнинг Ирок, Хуш, Майдон, Мулук ва Қипчоқ каби беш машҳур дарвозаси бор. Шаҳар аркининг майдони бир фарсах келадур. Аркнинг тўртта буржи бўлиб Али Асад, Ҳариф, Ҳок ва Шамъониён деб аталади. Бу улугвор арк Қипчоқ ва Мулук дарвозалари ўртасида жойлашгандур. Ҳиротга Ғазора, Инжил, Ғурвон, Турониён, Саноён, Парвона, Сабқа, Ҳаводаштак, Камроқ, Адвон ва Тизон каби ўндан ортиқ булук қарайди. Аҳолисининг аксари туркий ва форсий тилли кишилардур. Дини ислом бу ерда муқимдур. Илк таассурот учун шу билгиларни айтмоғим мумкин. Сўровларингиз бўлса бош устига, хазрат, – жавобини тугатди Тохирбек.

– Ташаккур сизга, муҳтарам биродар. Бу ердаги ҳукмдор бизнинг салтанатимизни аввал бошдан тан олиб келарди. Бирок кейинги пайтда ҳеч бир асос бўлмагани ҳолда ўзини биздан олиб қочмоқда. Қурултойимизга турли баҳоналарни рўқач қилиб келмайдур. Ёш бола сўйламайдиган сабабларни сўйлайдур. Не чора-тадбир қўлламоқка бошим қотиб қолди, муҳтарам дўстлар. Бу хусусда маслаҳат бера билурмисиз? Мен амир ва лашкарбошилардан олдин сиздан маслаҳат сўраб, кенгашмоқдаман. Уларга қолса эрта саҳардаёқ Ҳирот устига от қўйсак. Лашкаримиз ўз-ўзидан кўпайиб, кучайиб кетди. Қувватини вужудига сиғдира

олмай савашмоқ учун баҳона ахтармоқда. Зотан, қиличини қиндан чиқарган одам баҳона қидирмайди. Ҳаж сафари ва карвонлар хавфсизлигини таъминламоқ ҳам атрофимиздаги бебош ҳоқимлар тизгинини тортиб турмоқни такозо этмоқда.

– Имкони бўлса ишни, Малик Фиёсиддин Пир Алини яхши сўз билан йўлга солмоқдин бошламоқ тузук, ҳазрати олийлари. Сиз шу пайтгача ноҳақ ҳеч кимнинг бурнини қонатмадингиз. Арқонни узун ташланг. Эрта-индин Пир Алининг ўзи тавба-тазарру қилиб келиб қолар, – деди мавлоно Ориф Бухорий.

– Қани энди иш сиз айтганчалик осон кўчса. Малик Фиёсиддин ва унинг эли ўжар, арзимаган нарса учун ётиб савашадиган қавмдур. Уларни илгаридан билурмен. Иш осон кўчмайдурғонга ўхшайдур, мавлоно, – деди Темур мавжланиб оқаётган сувга тикилар экан.

– Ҳазрат! Сиз барчамизга уламолар султони Сайид Шариф Жузжоний ҳазратларининг мактубини ўқиб берсангиз. Нечун бу хусусда кимсага сўйламайсиз? – деди Боботурк ўтирганлар диққатини муҳим бир масалага тортиб.

– Ҳазрат Сайид Жузжоний бизни ортиқча таъриф этганлар. Мен ҳазрат сўйлаган олий хизматларни уддаламоққа ўзимни ҳали ожиз деб ўйлаганим боис бу ҳақда оғиз очмадим. Лозим топсангиз мана хат. Ўзингиз ўқиб беринг, – дея мактубини амир Боботуркка узатди.

Боботурк мактубни олиб қироат билан ўқий бошлади.

– «Ислом оламининг таянчи, раиятнинг улуғ ғамхўри, Турон мулкининг Буюк Амири Темур Муҳаммад Туроғай ҳазрати олийлариға! Ислом уламоларининг барчаси бир оғиздин иттифоқ бўлиб айтганларки, Аллоҳ таоло ҳазрат рисолатпаноҳ пайғамбаримиз, унга тангри таолонинг марҳаматлари ва саломлари бўлсун, динини тарқатиш учун ҳар юз санада бир кишини динни янгиловчи сифатида ихтиёр этган. Саккизинчи юз йилликда Амир Темур Соҳибқирон ҳақиқий динни ривожлантиради ва унга рағбат беради деган умиддамиз» – дея ёзадилар Сайид Шариф Жузжоний, – деб мактубни ўқиди амир Боботурк.

– Дарвоқе, мусулмон олами динимиз пайдо бўлибдурки, ғалаговур, тўс-тўполон. Мўъмин-мусулмонлар ҳақу ноҳақни ажрата олмай оворай сарсондурлар. Исломда етмиш иккита ботил

эканлигини аниқлашга киришиб кетди. Темур, Боботурк ва хос мунажжим Бадриддинларнинг терган зираси яхши деб топилди. Қолганларникига хашак кўкили ёввойи зира аралашган эди. Улар терган зираворларни ошчиларга бердилар. Обид баковулнинг тандир устини қандай қилиб арча шохлари билан беркитиб, устига тупроқ тортишини томоша қилдилар. Сўнгра гурунглашиб, кўшкка қайтдилар.

– Мухтарам Тохирбек! Сиз бизга Ҳирот тарихи ҳақида билги берсангиз. Янглишмасам, бу ерларни илгари ҳам, ҳозир ҳам Турон юртининг жануби деб атайдилар. Бизга бу ҳақда маълумот бера биласизми? – деди Темур йиғилганлар дастурхон атрофидан ўз жойларини олар экан.

– Ҳирот, Хуросондаги Нишопур, Балх ва Марв каби энг йирик шаҳарларнинг биридур. Табиати мўътадил, об-ҳавоси қулай бир минтақа эрур. Унинг табиати бизнинг Кешга ўхшаб кетадур. Хуросоннинг пойтахти саналувчи бу шаҳар ғоят эски ва қадимийдур. Шаҳарнинг Ироқ, Хуш, Майдон, Мулук ва Қипчоқ каби беш машҳур дарвозаси бор. Шаҳар аркининг майдони бир фарсах келадур. Аркнинг тўртта буржи бўлиб Али Асад, Ҳариф, Ҳок ва Шамъониён деб аталади. Бу улуғвор арк Қипчоқ ва Мулук дарвозалари ўртасида жойлашгандур. Ҳиротга Ғазора, Инжил, Гурвон, Турониён, Саноён, Парвона, Сабқа, Ҳаводаштак, Камроқ, Адвон ва Тизон каби ўндан ортиқ булук қарайди. Аҳолисининг аксари туркий ва форсий тилли кишилардур. Дини ислом бу ерда муқимдур. Илк таассурот учун шу билгиларни айтмоғим мумкин. Сўровларингиз бўлса бош устига, ҳазрат, – жавобини тугатди Тохирбек.

– Ташаккур сизга, мухтарам биродар. Бу ердаги ҳукмдор бизнинг салтанатимизни аввал бошдан тан олиб келарди. Бироқ кейинги пайтда ҳеч бир асос бўлмагани ҳолда ўзини биздан олиб қочмоқда. Курултойимизга турли баҳоналарни рўқач қилиб келмайдур. Ёш бола сўйламайдиган сабабларни сўйлайдур. Не чора-тадбир қўлламоққа бошим қотиб қолди, мухтарам дўстлар. Бу хусусда маслаҳат бера билурмисиз? Мен амир ва лашкарбошилардан олдин сиздан маслаҳат сўраб, кенгашмоқдаман. Уларга қолса эрта саҳардаёқ Ҳирот устига от қўйсак. Лашкаримиз ўз-ўзидан кўпайиб, кучайиб кетди. Қувватини вужудига сиғдира

олмай савашмоқ учун баҳона ахтрмоқда. Зотан, қиличини қиндан чиқарган одам баҳона қидирмайди. Ҳаж сафари ва қарвонлар хавфсизлигини таъминламоқ ҳам атрофимиздаги бебош ҳокимлар тизгинини тортиб турмоқни тақозо этмоқда.

– Имкони бўлса ишни, Малик Ғиёсиддин Пир Алини яхши сўз билан йўлга солмоқдин бошламоқ тузук, ҳазрати олийлари. Сиз шу пайтгача ноҳақ ҳеч кимнинг бурнини қонатмадингиз. Арконни узун ташланг. Эрта-индин Пир Алининг ўзи тавбатазарру қилиб келиб қолар, – деди мавлоно Ориф Бухорий.

– Қани энди иш сиз айтганчалик осон кўчса. Малик Ғиёсиддин ва унинг эли ўжар, арзимаган нарса учун ётиб савашадиган қавмдур. Уларни илгаридан билурмен. Иш осон кўчмайдурғонга ўхшайдур, мавлоно, – деди Темур мавжланиб оқайтган сувга тикилар экан.

– Ҳазрат! Сиз барчамизга уламолар султони Сайид Шариф Жузжоний ҳазратларининг мактубини ўқиб берсангиз. Нечун бу хусусда кимсага сўйламайсиз? – деди Боботурк ўтирганлар диққатини муҳим бир масалага тортиб.

– Ҳазрат Сайид Жузжоний бизни ортиқча таъриф этганлар. Мен ҳазрат сўйлаган олий хизматларни удаламоққа ўзимни ҳали ожиз деб ўйлаганим боис бу ҳақда оғиз очмадим. Лозим топсангиз мана хат. Ўзингиз ўқиб беринг, – дея мактубини амир Боботуркка узатди.

Боботурк мактубни олиб қироат билан ўқий бошлади.

– «Ислом оламининг таянчи, раиятнинг улуғ ғамхўри, Турон мулкининг Буюк Амири Темур Муҳаммад Туроғай ҳазрати олийлариға! Ислом уламоларининг барчаси бир оғиздин иттифоқ бўлиб айтганларки, Аллоҳ таоло ҳазрат рисолатпаноҳ пайғамбаримиз, унга тангри таолонинг марҳаматлари ва саломлари бўлсун, динини таркатиш учун ҳар юз санада бир кишини динни янгиловчи сифатида ихтиёр этган. Саккизинчи юз йилликда Амир Темур Соҳибқирон ҳақиқий динни ривожлантиради ва унга рағбат беради деган умиддамиз» – дея ёзадилар Сайид Шариф Жузжоний, – деб мактубни ўқиди амир Боботурк.

– Дарвоқе, мусулмон олами динимиз пайдо бўлибдурки, ғалағовур, тўс-тўполон. Мўъмин-мусулмонлар ҳақу ноҳакни ажрата олмай оворан сарсондурлар. Исломда етмиш иккита ботил

мазҳаб пайдо бўлубдур. Аларни бартараф этиб, ҳақ мазҳабни, аҳли суннат ва жамоага ривож бермоқ лозим, – суҳбатга қўшилди хос мунажжим мавлоно Бадриддин.

– Дарвоқе, ислом олами парокандадур, – деди Қодир киссахон. – Нух алайҳиссаломнинг авлодлари бир-бирини еб, дину миллатини йўқотмоқда. Хулоқухон салтанатидин сўнг Ироқи аҷам билан Ироқи араб, Эрону Озарбайжон юртлари бўлиниб кетдилар. Айни замонда Ироқда жалойирлар, Журжонда чўпонийлар, Форсда музаффарийлар, Сабзавор бирлан Исфароинда сарбадорлар, Хуросонда эса картлар ўзларини ҳокими мутлоқ эълон этиб, ислом оламини парчаламоқдалар.

– Аллоҳ дилимизга нени солиб, нени буюрса шул бўладур, – деди Темур ўйга толиб.

Суҳбатдошлар иссиқ тандиркабоб еб, кимиз ичишиб, узок ўтирдилар. Барчаларининг таъблари равшан, диллари орзуумидларга тўлик эди. Юрт тинчлиги, улус бирлиги, элнинг ҳаёти яхшиланиб бораётганлиги барчанинг кўнглига келажакга умид кўзи билан қараш ҳис-туйғусини солган эди.

– Эрта пешин намозидан сўнг келинг, – деди Темур хос мунажжим мавлоно Бадриддинга. – Бутун кўкдаги юлдузларни ишга солиб, кўмакка чақирсангиз ҳам сизни шатранжда тиз чўқтираман, – ҳазиллашди гап сўнгида.

– Гоҳ пирдан, гоҳ муриддан, – бўш келмади мавлоно Бадриддин. – Биз ютқазсак бир ғариб мунажжиммиз. Индамай елкамизни қисиб кетаверамиз. Аммо ўзлари ютқазсалар осон бўлмаса керак деб ўйлайман. Кечаси ухлаш лозим, – жавоб қайтарди мунажжим ҳам бўш келмай.

– Жўжани эрта пешиндан сўнг санаса ҳам бўлаверади, – деди меҳр билан мунажжимнинг елкасига қўлини қўяр экан Темур. – Нақадар кўнгли тоза ва беғубор одамларсизлар. Агар атрофимда сизлар бўлмаганингизда ҳаётим не кечарди дея ўйлаб ўйимга етолмайман. Сизларни менга дўст ва маслакдош қилган Аллоҳимга шукрлар бўлсин! Зотан инсонга қош-қовоғига қараб турадиган кул эмас, дўст керак. Қани энди ҳар бирингизнинг ҳаётингиздаги барча оғир-енгил кунларингизда ёнингизда бўлиб, сизларга чексиз яхшилиқлар қилсам. Мен учун бундан буюк саодат бўлмағай!

Шу сўзларни сўзлаганда, беихтиёр унинг кўзлари ёшовлади. Барча дўстларини кучоқлаб, бағрига босиб хайрлашди.

– Астағфируллоҳ!

– Астағфируллоҳ! – дейишди улар бирин-кетин.

Эртаси куни эрталаб Алп Туркашни хузурига чорлаган Темур Хиротда бўлаётган ишлар ва Хожа Сайфуддиннинг тақдири ҳақида сўраб-суриштирди. Хиротга кетган элчи ўн ойдирки, Самарқандга қайтмаган эди.

– Бу ерда бир гап борга ўхшайдур, Туркашбек, – деди Темур ташвишли қиёфада. – Янгилик борми?

– Бор, ҳазрат! – Пир Али Хожа Сайфуддинни зиёфатма-зиёфат олиб юриб тинкасини қуриштирди. Ҳар бир сўзида сизнинг номингизни тилидан қўймас эрмиш. Керак бўлса Темурбек ҳазратларининг отига хутба ўқитиб, танга зарб этамиз деган гапларни ҳам сўзлабди. Хожа Сайфуддин захарлаб ўлдириб қўймасайди дея, юрагини ҳовучлаб юрган эмиш. Унинг кўз ўнгида эса саваш тайёргарлиги кўрилмоқда экан. Хирот қалъаси деворлари мустаҳкамланиб, таъмирлаб бўлинибди. Узунлиги икки фарсах келадиган Шаҳристон девори қурилиб, шаҳар атрофидаги ўттиз маҳалла боғ-чорбоғлари билан ўралиб, шаҳар ҳудудига қўшиб олинган. Узоқ вақтга етгулик озиқ-овқат омборларга келтирилган. Хожа Сайфуддин узоғи билан икки ойларда етиб бораман, ҳазрат безовта бўлмасунлар. Душманнинг сиртида эмас, ичида бўл деган сўзга амал қилиб, барча воқеа ва ҳодисаларни кузатиб турибман. Ҳар ҳолда бу тарафдан ҳайриятлиғ кутиб бўлмайди. Шунга қараб чора-тадбир кўрмоқ лозим деган хабарларни бериб турибдилар, – сўзини мухтасар қилди Туркаш.

– Хожа Сайфуддиннинг хабарлари хусусида нима дейсиз? Унга ишонса бўладими? – сўради Темур. – Анинг узоқ қолиб кетгани ҳам шубҳалидир.

– Хожанинг сафари чўзилишига бошида ўзингиз рухсат бергандингиз, ҳазрат.

– Рухсат берганимда ҳар ҳолда бир йил қолиб кет демагандурман.

– Менимча, ул кишининг барча ахборотлари биз учун гоят муҳимдир. Бу маълумотларни бизнинг одамларимиз етказган хабарлар ҳам тасдиқламоқда. Бундан ташқари ўзингизга илгари

айтганимдек, Малик Гиёсиддин зулмидан безган кавмлар билан ҳам алокаларимиз бор. Улар Хожага мурожаат қилиб, бизни беклаётганликларини билдирмоқдалар.

– Унга хабар етқуринг, Самарқандга қайтсун! Юриш учун зарур ҳозирликлар кўрмоқка киришилсун! – деди Темур катъий оҳангда. – Биз Малик Гиёсиддин билан сичкон мушук ўйнамаймиз. Дўст бўлса дўстлигини очиқ айтиб исботламас экан, шунга қараб иш тутамиз.

Темур Туркашга рухсат бериб, беихтиёр чўзилди. Унга Моҳондан хабар келган эди. Ҳузурига бундан йигирма йил бурун уни зиндонга ташлаган Моҳон ҳукмдори Алибек Жониқурбоний келаётган эди. Темур орага тушган кишиларга унга нисбатан кўнглида ҳеч бир ғарази йўқлигини, бу воқеанинг Аллоҳнинг бир синови дея қабул этганлигини сўйлагандан сўнг Алибек Жониқурбоний совға-саломини туя қарвонига юқлаб йўлга чиққан эди.

Айниқса, Ок Ўрда ва Кўк Ўрдага кўрқув солиб турган амир Қамариддиннинг белини синдириб, Мўғулистонни забт этган Амир Темурнинг шуҳрати ёйилганди. Хайрихоҳлар унинг ҳузурига интилар, ёвлашиб юрганлар эса яқинлашмоқ, дўстлашмоқ учун Самарқанд йўлини тута бошлагандилар.

Олтмиш икки кун Амир Темурни кўлбола зиндониде асраган дўлвор Алибек Жониқурбонийнинг ҳам пайтавасига қурт тушган, уйқусида ҳаловат йўқ эди. У Темурдан ёмонлик кутмаса-да, ўзаро мавқе талашиб юрган туркман амиру бекларидан чўчий бошлади. Буларнинг бирортаси Темурга ўз садоқатини кўрсатиш учун ҳам унга ёмонликни раво кўриши мумкин эди. Хайриятки, ўшанда улуғ пир Муборақшоҳ келиб, Темурни озод қилиб юборди. Йўқса Алибек Жониқурбоний бу пайтда ҳаёт бўлармиди, йўқми, бу ёлғиз яратганга маълум.

...Ўшанда биз тўрт киши эдик, кўм-кўк тиниқ осмонга термулиб хаёл сурарди Темур. Ўлжой Туркон оғо, Дилшод оғо ва Амир Ҳусайн. Бугунги кунда эса ёлғиз мен тирикман. Аллоҳга шукр! Ўтганларни худо раҳмат қилсун! Жойлари жаннатда бўлсун!

Темур шу хаёлда ўрnidан туриб, таҳорат қилди. Икки ракат нафл намози ўқиди. Сўнгра бир замон у ила барабар зиндон азобини чеккан уч йўлдоши руҳига Қуръон тиловат қилди.

УЧИНЧИ БОБ

*Ўзингинг ўзгага қилган яхшилигингни, ўзганинг ўзингга
қилган ёмонлигини унутиб яша.*

Халқ сўзи

Эртаси кунни ҳам Темур Окдарё бўйидаги кўшкда ўтирарди. Пешин намозидан сўнг хузурига хос мунажжим мавлоно Бадриддин ташриф буюрди. Хос мулозим ҳинд усталари садафдан ясаган шатранжни олиб келиб, хонтахта устига терди. Улар икки маротаба ўйнадилар. Биринчисида Темур ғолиб келди. Иккинчисида мунажжим енгди. Энди учинчи бор дона сурардилар.

Кўшкдан бир неча кадам нарида эшик оғаси билан чопар турарди. Темурнинг кўнгли бир хушxabарни сезгандек бўлди. Ўгирилиб, сўйланг дегандек бош ирғади.

– Суюнчи беринг, аъло хазрат! Ўғил муборак бўлсун! – деди қувончини яширолмайд эшик оғаси. – Фарзанди аржуманд кутлуғ бўлсин!

Темур хурсанд бўлиб кетди. Елкасига ёпиглиқ турган шоҳона гўнни ечиб, эшик оғасининг елкасига ёпди. Чопарга эса қумуш эгар-жабдукли отини ҳадя этди.

– Ворис муборак! Аллох умри билан берган бўлсин! – қутлади мавлоно Бадриддин. – Ота-боболари каби улусимизнинг шаън-шавкатли ўғлони бўлиб етишсун!

– Қуллуқ, мавлоно! Юринг энди. Бугун бизга сиз тарафдин ёруглик йўққа ўхшайдур, – деди яна шохмот тахтасига ишора қилиб.

– Шох! – деди Темур мавлоно Бадриддиннинг шоҳига кишт бераркан. Мавлоно шоҳини фарзин билан тўсди.

– Энди мағлуб бўлдингиз, мухтарам мунажжим! – деди Темур фарзин бўлган пиёдаси билан қайта шоҳ бераркан! Ўғилнинг оти ҳам Шохрух бўлади. Бизнинг мана шу саодатли кунларимизни эслатиб юради!

– Ажойиб исм. Шу пайтгача эшитмаган эдим бундай гўзал отни, – деди мавлоно Бадриддин. – Ғоят гўзал!

– Янги меҳмон шарафига тўкин дастурхон тузатилиб, зиёфат тартиб этилсун! Катта-кичик, барчага емак улашилсин! – буюрди Темур амир Боботуркка қараб. – Яқинларимизнинг барчасини ҳузуримизга чорланг. Аллоҳга беадад шукрлар бўлсин!

Бахтли дақиқалар тез, кўз очиб юмгунчалик фурсатда ўтиб кетади. Бироқ оғир кунларнинг кечиши қийин бўлади, ўйларди Темур кўшқда хаёл суриб ўтираркан. Эшик оғаси Моҳондан ҳокими Алибек Жониқурбоний ташриф буюргангани, Темур ҳазратлари пешини юзига суртмоқ ниятида эканлигини маълум қилган, Темур ҳаётидаги энг оғир кунларни бошдан кечирмоққа мажбур қилган кишини кутиб ўтирарди. У билан суҳбатлашмоқ ва сўзини эшитмоққа қизиқарди. Тоғ тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади деганлари шу экан-да. Бечора Алибек ташвиш чекмаса ҳам бўлар эди. Темурнинг кўнглида унга нисбатан ҳеч қандай адоват йўқ. Пешонасига ўша кунлар битилган эканки, бошдан кечирди. Такдирга тадбир йўқ.

Қуйида эшик оғаси етаклаган меҳмон кўринди. Семиз, киррабурун ва салки юзли Алибек Жониқурбоний ҳансираб юриб келарди. У кўшқга яқинлашганида Темур ўрнидан турди. Алибек Жониқурбоний эса таппа ўзини Темурнинг оёғига ташлади.

– Мен гуноҳкор бандани кечиринг, аъло ҳазратлари! Сизга нисбатан кўнглимда ҳеч қандай ёмонлик йўқ эди! Мендан жохиллик ва гумроҳлик ўтган! Бир қошиқ қонимдан кечинг, ҳазратим! Бир умр кулингиз бўламен!

– Туринг ўрнингиздан, – деди Темур уни қўлтигидан оларкан. – Менинг кўнглимда сизга нисбатан бирор кин бўлганида эди, ҳузуримга чорламас эрдим. Мен сизни дўст, биродар, диндош ва миллатдошим деб билурмен ҳамда ҳурмат қилурмен, – деди Темур уни ўтирмоққа даъват этар экан. – Сизнинг ҳам кўнглингиз тоза эканки, бўлиб ўтган ўша воқеа учун узр тиламоқ учун заҳмат чекиб келибсиз. Узрингиз қабул. Биз сиз билан дўстмиз. Худойликни айтмоғим лозимки, сизнинг ертўлангизда ҳаётимда ҳеч кимдан олмаган сабоқни олдим ва ўшанда ким бўлмайин, ҳеч қачон ва ҳеч кимга ноҳақ жабр-зулм қилмайман деб аҳд қилгандим. Кўзум очик эркан, аҳдимга содиқмен.

– Арзимас совғаларимизни қабул этинг, ҳазрат! – деди Алибек

рқасидан келиб бир неча қадам нарида таъзим қилиб турган дамларига ҳадяларни келтиришни буюриб. – Оз бўлса-да, кўп рнида кўрасиз.

Алибек Жониқурбонийнинг совғалари антиқа, турли-туман ва имматбаҳо эди.

– Ташаккур, Алибек! – деди Темур унга миннатдорчилик бил- ириб.

– Сиз келин қилмоқни орзулаган қизим Хон Султонни ҳам узурингизга келтирдим. Сиз ила қуда-анда бўлмоқ, бизга уюқ бир шарафдур, ҳазрати олийлари, – деди сўнгра Алибек Жониқурбоний.

– Ҳа, биз сизнинг қизингизга оғиз солганмиз. Узоғимизни қин қилиб, хўп яхши иш қилибсиз. Сизларни ҳос меҳмонхонага рлаштирадилар. Дамингизни олиб, шаҳар айланингиз, томо- ла қилинги. Сўнгра бафуржа суҳбатлашамиз, – деди Темур теҳмонни кузатар экан.

Темурнинг набираси амирзода Муҳаммад Султонга ўзининг изи Хон Султонни олиб бериш нияти борлигини эшитган Али- ек Жониқурбоний оила аъзолари билан йўлга тушиб, бу хайрли шни ҳам битирмоқ ниятида келган эди. Ўн кундан сўнг эса Хон Султонбегимни амирзода Муҳаммад Султонга унаштирдилар.

Бу ишнинг бошида турган амир Боботурк маросим охирлагач, Темурга ҳисоб берди.

– Биз ҳам сизнинг тўйларингизда хизмат қилайлик, мухтарам мири. Бахтимизга доимо соғу саломат бўлинг ва ниятингизга тинг, – дея уни дуо қилди Темур. – Бўлажак келинимиздан ҳеч ир хабар йўқми? – дея Салима Султонбегимни суриштирди.

– Афсуски, йўқ, ҳазрат. Бироқ Аллоҳдан умид бор. Бизга ам раҳми келиб мушқулимизни осон этар, – жавоб қилди мир Боботурк.

– Менинг кўнглим ҳар нарсани сезади, Боботурк. Сиз орзуйингиз- а етасиз. Бироқ Яратган сизга сабр-тоқат берсин! Ютган ютади ейдилар, – унга таскин берди Темур. – Амирзода Мироншоҳга йтинг. Эртага эрталаб чонуштадан сўнг хузуримга келсинлар. Сиз ҳам сафар ҳозирлигини кўринг. Ҳирот томон юрасизлар. Ора келиндан ҳам хабар топилса.

Амир Боботурк таъзим-ла чиқиб кетаётганда, Темур уни эшик лдида тўхтатди. Боботурк қайтиб келди.

– Бир нарсани сизга айтиб қўяйин. Туркашбекка ҳам айтинг. Ўн марта қудамиз бўлса-да, Алибеклар қавмига ишониб бўлмайди. Биздан кўра манфаати кўпроқ тегадиган ҳукмдорни топган куни шартта юз буриб, ўша томонга ўтиб кетадилар. Унинг хатти-ҳаракатидан хабардор бўлиб турмоқ лозим ва қўшини ҳамда уруғи ичида ишончли кишимиз бўлиши керак. Одамимиз биз тарафдан эмас, ўзининг авлодидан бўлсин. Бойлик ваъда қилинса улар ҳеч нарсадан тоймайдилар. Тушундингизми? – Қайта таъкидлади Темур жиддий оҳангда.

– Тушундим, ҳазрат!

– Эгам йўлингизни берсин!

Темурнинг шубҳасига ҳайрон бўлган Боботурк воқеалар ривожидан Алибек Жониқурбонийнинг юраги тоза эмаслигини, Самарқандга келишдан олдин Ҳирот ҳокими Малик Фиёсиддин Пир Али орасида махфий музокаралар бўлганлиги, улар ўзаро қандайдир битимга келишганидан хабар топди.

Темур Самарқандда уни кузатар экан, беихтиёр, кўзларига тик бокди. Мехмон нигоҳини олиб қочди. Шунда Темур эски танишининг бу келиши бир ўк билан икки ўлжани урмоқ эканлигини фаҳмлади.

Болаларини оғир шароитларда, барча баробар ишлаб, дунё танишга ўргатадиган Темур Ҳирот юришини амирзода Мироншоҳга топширмоқчи эди. Ўн тўрт ёшли амирзода бир ҳаракат қилиб кўрсин-чи, шунга қараб иш юритилади қарор қилди Темур. У тарафда Пир Али билан укаси Малик Муҳаммаддан бошқа астойдил қаршилиқ кўрсатадиган ҳукмдор ҳам, куч ҳам йўқ. Бирок бундай фикрга бориб, лоқайдликка йўл қўйиб бўлмайди. Урушда қонуният камдан-кам бўлади. Гоҳида оддий бир тасодифу, эътиборсизлик ҳам жангу жадал тақдирини, тарих гилдирагини бошқа томонга буриб юбориши мумкин.

Амирзода Умаршайх Мирзони Андижон ўлкасидан олиб бўлмайди. Дўғи худудининг хавфсизлиги учун бир темурий амирзода у тарафда турмоғи лозим. Жўчи ва Жетага ҳам, кеча оёғини ўпиб кетган Тўхтамишга ҳам, бесўнақай Алибек Жониқурбонийга ҳам ишониб бўлмайди. Ишқилиб, Аллоҳ кунингни бу инсонларга қолдирмасин.

Узоқ ўйлаган Темур охирида Мироншоҳ бошчилигидаги

қўшинга сафар ҳозирлигини кўрмоққа фармон берди. Амирлар нигоҳида янги жангу жадал ташвиши сезилиб турса, лашкарбошиларнинг кўзи ёнарди. Тавба, ўзича ўйлади Темур, инсон зоти қарб ишини бўйнига олдимиз ўзини шу касбни қўллашга тайёрлаб, шунинг иштиёқида яшар эканда! Акс ҳолда худо биледи ортага тақдири не кечади?

Юриш хусусида барча бир фикрда эди. Ҳеч ким бу сафарга эътироз билдирмади. Мироншоҳнинг ёнида Хожа Сайфуддин, Пир Ҳусайин барлос, Муҳаммад Султоншоҳ, Оқ Буғо, Усмон Аббос, Тобон баҳодир ва Жаҳонгир барлослар бор эди. Уруш кўриб кўзи пишган бу амиру лашкарбошиларни жўнатган Темурнинг ўзи ҳам маълум муддатдан сўнг йўлга чиқиш ниятида эди. Бироқ бу фикрини ҳеч кимга билдирмади. Кишилар қанчалик мустақил иш юритсалар, шунчалик қатъий ҳаракат қиладилар ва ҳеч кимга суянмайдилар. Ишни ниҳоясига етказмоққа уринадилар. Бундай шароитда амирзода Мироншоҳ ҳам пишади, тобланади, дея ўйлаган эди.

Жайхундан ўтган амирзода Мироншоҳ ўрдуси Шибирғонга етганда тўхтади. Қўшин шу ерда муқим қолди. Шароит тақозоси нуктаи назаридан кишни мўтадил иқлимли Шибирғонда ўтказмоққа қарор бердилар. Баҳор кириши билан Мурғоб дарёсини кечиб ўтган лашкар Бодхиз ўлкасига кирди. Бу вилоят Гиёсиддиннинг укаси Малик Муҳаммад тасарруфида эди. Бир ярим йилдан бери урушга астойдил тайёргарлик кўрган Малик Муҳаммад қўшини қаттиқ қаршилик кўрсатди ва Мироншоҳ лашкарини Мурғоб томон чекинишга мажбур этди.

Лашкар ҳаракатидан хабардор Темур ишнинг бошида ўзи турмаса бўлмаслигини англаган эди. Унинг бошдаги шубҳаси тўғриликки. Қисқа фурсатда катта ўрду Кеш атрофидаги сой ва кенгликларни тўлдирди.

Минг уч юз саксон биринчи йил учинчи ойининг йигирма еттинчисида лашкар ҳаракатга келди. Қўшин йўлга чиқаркан, чопар Алибек Жониқурбонийдан мактуб келтирди. У мактубда Амир Темур ҳазратлари истаган замон кўмакка етиб боришини, позим кўрса йўл кўрсатувчилик қилишга ҳозирлигини таъкидлади. Темур қуловузга эҳтиёж йўқлигини, бироқ кўмакка келишига рози эканлигини билдириб, қудасига чопар жўнатди.

Катта лашкар шитоб билан Жайхундан кечиб ўтиб, Андхуд ерига кирди. Темур кўшинни шу шаҳарга жойлаштирмоқни буюрди. Ўзи эса амиру лашкарбошиларини олиб, бу ернинг улуг кишилари мазорларини зиёрат қилмоқликка, масжиду мадрасалардан хабар олиб, раият аҳволи ила танишмоқка киришди. Кўчалардаги гадой, ғариб-ғураболар маълум бир ерларга жамланди. Уларга озик-овқат, кийим-кечак берилиб, фойдали бирор иш билан шуғулланишга жалб этилди.

– Жаҳрия тариқатининг шайхларидан бири Бобо Сангу ҳам шу ерда яшайди, хазрат, – деди Боботурк улар жомеъ масжидидан чиқишаётганда.

– Худо Куръони Каримини ва бу дунёни тириклар учун, мана шу оламни яшартмоқ учун яратган. Бу шайх эса узлатга чекинган. Нима, бу Аллоҳга қарши исёнму? У худога нега мени яратдинг демокчими? Шу боис динни парчаловчилардан эҳтиёт бўлмоқ лозим. Ҳар бир иш ақл-идрок доирасида бўлмоғи керак. У кишим ўзларини авлиё санаб узлатда ётсалару, бошқалар унга емак ташисинлар? Ҳазрат Баҳовуддин Накшбандни олиб кўринг. Бир парча нонини ҳам ўз кўл меҳнати эвазига топиб еган. Бу Аллоҳга ҳам, Аллоҳни илм билан топмоқ ниятидаги инсонларга ҳам тушунарли ва қабул этарли тариқатдур. Муқаддас ислом дини тарки дунёчиликни инкор этади. Лекин бу киши бизни қандай қабул қилмоғидан қатъи назар зиёрат этамиз, – деди Темур улар охиста отда кетиб бораркан.

Бобо Сангу Темур оёғи остига кўй тўшини ташлаб қарши олди-ю, бироқ очилмади.

– Буни ҳам тушуниш керак. Юртига келганимизни хазм қила олмаган кўринади. Бу ер аввало Аллоҳнинг, сўнгра бандаларниқидир, – деди Темур Амир Боботурк ила йўлида давом этаркан.

Улар шаҳар четидаги кўшин томон яқинлашганида амирзода Мироншоҳнинг хос чопари кутиб турарди.

– Ваалайкум ассалом. Келинг, авлодим, – деди Темур ёш навкарни кузатар экан. – Амирзодамизнинг сихатлари яхшими? Не хабарлар келтирдингиз?

– Амирзодамиз падари бузрукворларига сихат-саломатлик тилаб, фармон беклайдилар. Йўл-йўриқ кўрсатмоқ сўрайдурлар, – деди жаранглаган овозда хос чопар.

– Амирзодага айтинг. Бизни Мурғобда бекласунлар. Етиб борамиз. Ҳеч қандай ҳарбий хатти-ҳаракат қилинмасун. Лашкар юриш ҳозирлигини кўриб, сафарга шай бўлиб турсин. Англадингизму? – деди Темур дона-дона қилиб.

– Англадим, буюк амир ҳазратлари!

– Йўлингиз оқ, йўлдошингиз ҳақ бўлсун! Амирзода ва барча амиру лашкарбошиларимизга бизнинг салом ва хурматларимизни етқуринг!

– Бош устига, аъло ҳазрат!

Хос чопар улардан анча нарида, отини ушлаб турган шериклари олдига қайтди. Улар аввал отни секинроқ ҳайдаб, сўнгра чоптириб кетдилар.

– Чопарлик ва элчилик нақадар бир ажойиб иш-а? – деди Темур уларнинг от қўйишганига ҳавас билан тикилиб тураркан. – Ёшлигимда мен ҳам элчи бўлмоқликни орзу этардим. Дўстларимиз билан элчи-элчи ўйин ўйнардик. Ким қўйини қаерда бокиши хусусида музокаралар олиб борардик.

Тонг отиши билан Темур лашкари Андхуддан чиқиб, Ҳирот томон юрди. Олди-орти кўринмас кўшинни кўрган рақибнинг кўлидан қиличи тушиб кетарди. Лашкар Сарахсга етмасданок қоровул вилоят ҳокими Малик Муҳаммад шаҳар ва қалъалар калитини топшириб, тобелик изҳор этмоқ ниятида келаётганини билдирди.

Темур Малик Муҳаммадни илик қаршилади. Оғаларча муносабатда бўлиб, ёнидан жой кўрсатди.

– Биз бундан буён ўзимизни сиз олий ҳазратларининг бир хизматчиси деб билурмиз! – дея таъзим ила сўз бошлади, Малик Муҳаммад титраган оҳангда. – Ниятимизнинг исботи ўлароқ шаҳримиз ва қалъаларимиз калитини сиз ҳазрати олийларига тақдим этурмиз!

Унинг овозида самимият ва садоқатдан кўра кўрқув, ҳадик ва фурсати келгани замон ўч олмоқ оҳанги устундек эди.

У шундай деб зарбоф боғичли қизил халтачага солинган калит шодасини Темурнинг олдига қўйди.

– Сизнинг сулҳпарварлик ва тинч-тотувликка бўлган ҳаракатингизни юксак кадрлайман, муҳтарам биродарим, – дея жавоб қилди Темур самимий ва босиқ оҳангда. – Бу дунё ва бу ер барча-

Катта лашкар шитоб билан Жайхундан кечиб ўтиб, Андхуд ерига кирди. Темур кўшинни шу шаҳарга жойлаштирмоқни буюрди. Ўзи эса амиру лашкарбошилари олиб, бу ернинг улуғ кишилари мазорларини зиёрат қилмоқликка, масжиду мадрасалардан хабар олиб, раият аҳволи ила танишмоққа киришди. Кўчалардаги гадой, ғариб-гураболар маълум бир ерларга жамланди. Уларга озиқ-овқат, кийим-кечак берилиб, фойдали бирор иш билан шуғулланишга жалб этилди.

– Жаҳрия тариқатининг шайхларидан бири Бобо Сангу ҳам шу ерда яшайди, ҳазрат, – деди Боботурк улар жомеъ масжидидан чиқишаётганда.

– Худо Куръони Каримини ва бу дунёни тириклар учун, мана шу оламни яшартмоқ учун яратган. Бу шайх эса узлатга чекинган. Нима, бу Аллоҳга қарши исёнму? У худога нега мени яратдинг демокчими? Шу боис динни парчаловчилардан эҳтиёт бўлмоқ лозим. Ҳар бир иш ақл-идрок доирасида бўлмоғи керак. У кишим ўзларини авлиё санаб узлатда ётсалару, бошқалар унга емак таҳисинлар? Ҳазрат Баҳовуддин Накшбандни олиб кўринг. Бир парча нонини ҳам ўз қўл меҳнати эвазига топиб еган. Бу Аллоҳга ҳам, Аллоҳни илм билан топмоқ ниятидаги инсонларга ҳам тушунарли ва қабул этарли тариқатдур. Муқаддас ислом дини тарки дунёчиликни инкор этади. Лекин бу киши бизни қандай қабул қилмоғидан қатъи назар зиёрат этамиз, – деди Темур улар охишта отда кетиб бораркан.

Бобо Сангу Темур оёғи остига кўй тўшини ташлаб қарши олди-ю, бироқ очилмади.

– Буни ҳам тушуниш керак. Юртига келганимизни ҳазм қила олмаган кўринади. Бу ер аввало Аллоҳнинг, сўнгра бандаларникидир, – деди Темур Амир Боботурк ила йўлида давом этаркан.

Улар шаҳар четидаги кўшин томон яқинлашганида амирзода Мироншоҳнинг хос чопари кутиб турарди.

– Ваалайкум ассалом. Келинг, авлодим, – деди Темур ёш навкарни кузатар экан. – Амирзодамизнинг сихатлари яхшими? Не хабарлар келтирдингиз?

– Амирзодамиз падари бузрукворларига сихат-саломатлик тилаб, фармон беклайдилар. Йўл-йўриқ кўрсатмоқ сўрайдурлар, – деди жаранглаган овозда хос чопар.

– Амирзодага айтинг. Бизни Мурғобда бекласунлар. Етиб борамиз. Ҳеч қандай ҳарбий хатти-ҳаракат қилинмасун. Лашкар юриш ҳозирлигини кўриб, сафарга шай бўлиб турсин. Англадингизму? – деди Темур дона-дона қилиб.

– Англадим, буюк амир ҳазратлари!

– Йўлингиз оқ, йўлдошингиз ҳақ бўлсун! Амирзода ва барча амиру лашкарбошиларимизга бизнинг салом ва хурматларимизни еткуринг!

– Бош устига, аъло ҳазрат!

Хос чопар улардан анча нарида, отини ушлаб турган шериклари олдига қайтди. Улар аввал отни секинроқ ҳайдаб, сўнгра чоптириб кетдилар.

– Чопарлик ва элчилик нақадар бир ажойиб иш-а? – деди Темур уларнинг от кўйишганига ҳавас билан тикилиб тураркан. – Ёшлигимда мен ҳам элчи бўлмокликни орзу этардим. Дўстларимиз билан элчи-элчи ўйин ўйнардик. Ким кўйини қаерда боқиши хусусида музокаралар олиб борардик.

Тонг отиши билан Темур лашкари Андхуддан чиқиб, Хирот томон юрди. Олди-орти кўринмас кўшинни кўрган рақибнинг кўлидан қиличи тушиб кетарди. Лашкар Сарахсга етмасданок қоровул вилоят ҳокими Малик Муҳаммад шаҳар ва қалъалар калитини топшириб, тобелик изҳор этмоқ ниятида келаётганини билдирди.

Темур Малик Муҳаммадни илиқ қаршилади. Оғаларча муносабатда бўлиб, ёнидан жой кўрсатди.

– Биз бундан буён ўзимизни сиз олий ҳазратларининг бир хизматчиси деб билурмиз! – дея таъзим ила сўз бошлади, Малик Муҳаммад титраган оҳангда. – Ниятимизнинг исботи ўларок шаҳримиз ва қалъаларимиз калитини сиз ҳазрати олийларига тақдим этурмиз!

Унинг овозида самимият ва садоқатдан кўра кўркув, ҳадик ва фурсати келгани замон ўч олмоқ оҳанги устундек эди.

У шундай деб зарбоф боғичли қизил халтачага солинган калит шодасини Темурнинг олдига қўйди.

– Сизнинг сулҳпарварлик ва тинч-тотувликка бўлган ҳаракатингизни юксак кадрлайман, муҳтарам биродарим, – дея жавоб килди Темур самимий ва босиқ оҳангда. – Бу дунё ва бу ер барча-

миздан қолгувсидир. Модомики, тирик эканмиз, уни ақл-идрок ила тасарруф этмок мажбуриятидамиз. Бул вилоят ва унинг еру суви, ҳокимияти сизга ва улусингизга буюрсин! Бизнинг лашкаримиз бу ердан бир дона игнани ҳам қўлига олмайдур. Сиз салтанатимизнинг вакили сифатида Хуросон юртини сўрайсиз. Бу ҳақдаги фармони олий сизга тақдим этилади.

— Қуллуқ, ҳазрати олийлари! — деди ўрнидан туриб, қайта-қайта таъзим қилар экан, Малик Муҳаммад бу сахийликдан ҳаяжонланиб.

— Сизнинг бу қадар олижаноблигингизни эшитган эрди-ку, гапнинг рости унчалик инонмагандик. Ҳақиқатан ҳам сиз дарёдан сув бағишлаган, уммон қалбли бир инсон экансиз. Бизнинг баъзи хато ҳаракатларимизни кечиринг. Узримизни қабул этинг.

— Сизнинг ҳеч қандай хатойингиз йўқ. Виждонли, иймонли ва эътиқодли бир инсон сифатида элу юртингизни ҳимоя этмок бурчингиздур. Шунинг учун мен сизни ҳурмат қиламан ва кадрлайман. Сиз ҳақсиз. Биз ҳам осмондан тушганимиз йўқ. Неки бўлса Аллоҳнинг тақдири. Шунга қараб иш юритмоғимиз керак деб ўйлайман, — дея унинг сўзларига жавоб қилди Темур. — Биз Маккадан то Тангри тоғларигача бўлган улкан худудда диндош ва иймондошларимиз, жумладан бошқа дин ҳамда миллат кишилари ҳам эмин-эркин яшасинлар, тижорат қилсинлар деган умидда юртларнинг бирлашувини истаймиз. Бу улкан сарҳадда кимса-кимсанинг молига кўз олайтирмайди, кимса-кимсага зулм ўтказмайди. Фақир-фуқаро, етим-есир, бева-бечора, бой ва зolimлар зулмига мубтало бўлмайди. Бизнинг ясо ва юсу-нимиз, қонун-қоидамиз шундан иборатдур. Бу хусусда бирорта фикрингиз бўлса ҳар замон тортинмай айтишингиз мумкин. Биз нотўғри ёки танқидий фикр учун ҳеч кимни жазоламаймиз. Бул иш ожизларнинг тирикчилигидур. Ишончим комилки, элу юртингиз омонликда яшаяжак!

— Қуллуқ, ҳазрати олийлари! Умид ҳам шунчалик. Гапнинг рости, сиздан бу қадар марҳамату саховат кутмаган эрдик, — деди ҳаяжонини боса олмай Малик Муҳаммад. — Бундан буён оёғимизни итоат ва садоқат остонасидан олмайғимиз.

— Бизда ҳеч қачон инсоний меҳр-муҳаббатимиз ва меҳри-мурувватимизни сиздан дариг тутмайғимиз! — деди Темур уни кузатмоққа чоғланаркан.

Лашкар Мурғоб томон юзланди. Амирзода Мироншоҳ Мирзо кўшини сафарга шай бўлиб, катта ўрдуни кутиб турарди. Кўшин бирлашиб, кўз илғар майдонни тўлдирди. Темур сайхонликнинг кунчиқиш томонидаги тепаликка чиқиб, лашкарни кўздан кечирди.

Оқ тулпорнинг жилови Ҳиротга томон бурилди. Қудратли кўшин ҳаракатга келди. Олий ўрдуда Темур учун кадрдон бўлган, ҳаётининг оғир ва енгил кунлари кечган Жигдалик дараси томон борарди.

– Жигдаликда кўнамиз, – деди Темур амир Боботуркка. – Ўтовни, илғари менинг ўтовим тикилган тепаликка тикинлар. Ўша дамларни бир хотирлайлик. Буюк амирнинг осмонранг саропардаси тўрт тараф кафтдек кўриниб турадиган тепага тикилди. Кунлар исиб кетмаганлиги боис кўпчилик ўтов тиккан эди. Темур тоат-ибодат қилаётганида ёки холи колганида амир Боботурк ва Алп Туркашбек унинг ёнида бўлар, вазиятга қараб маълум масофада турардилар.

– Туркашбекка айтинг, кечқурунги емакдан сўнг Кўк Ўрда ва Оқ Ўрда хусусида суҳбатлашамиз. У тарафларда ҳам жуда катта воқеалар содир бўлаётганга ўхшайди. Тўхтамиш ўғлон иш кўрсатибди чоғи. У ислованларга тегмаса бўларди.

Амир Боботурк оти томон юрди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

*Бир худодин ўзгаси,
Барча галатдур, Машираб-о!
Бобораҳим Машраб*

Жўчи улусида хонлар кўлқоп каби алмаштириларди. Наврўзни ўлдириб тахтни эгаллаган Хидирхон бир муддат Жўчи улусини ҳам, Русияни ҳам илгида тутиб турди. Хузурига Москва улуғ князи Дмитрий Донский, Владимир улуғ князи Андрей Суздальский, князлар Константин Ростовский ва Михайло Ярославскийлар келиб, ўз тобелиklarини билдириб кетдилар. Ҳеч ким эрта-индин бу кудратли салтанатнинг алғов-далғов бўлиб кетишини ақлига келтирмас эди.

Кўп ўтмай Хидирхон катта ўғли Темур Хожа уюштирган фитна оқибатида ўлдирилди. Бу суиқасдга Хидирхоннинг бошқа ўғиллари ҳам қўшилдилар. Темур Хожага эса Жўчи улуси тахтида ўттиз беш кун ўтириш насиб этди, холос.

Ўрдада шундай ҳолат юзага келган эдики, чингизий хонзодаларнинг тахт таллашиб, бир-бирларини ўлдиришлари амир ва лашкарбошиларнинг жонига теккан, бир хонзоданинг ўлими бир неча амиру лашкарбошининг йўлдан олиб ташланиши ёки ўлимига сабаб бўларди.

Бундай ҳолатга қарши илк бор исён кўтариб чиққан киши Олтин Ўрданинг амири Мамай эди. Мамай бундан бир қанча сана аввал Олтин Ўрда хони бўлган Бердибекнинг куёви ва бош амири эди. Бердибекнинг бутун давлат ишларини юритган Мамай катта тажрибага эга бўлиб, моҳир қўмондон эди.

Темур Хожани аксарий Олтин Ўрда амирлари суймас эдилар. Бошкентдаги барча етук амир ва мингбошиларни ўзига қулоқ солишга мажбур эта билган Мамай Темур Хожага қарши очик кураш бошлади. Бунинг учун дастлаб Ўзбекхон авлодидан бўлмиш Абдуллани хон деб эълон қилди. Тахт учун очик ва шиддатли кураш кетди. Мамайдан кўрккан Темур Хожа Идил дарёси бўйларига қочди ва ўша тарафларда яшириниб юрди. Бирок Мамайнинг одамлари уни излаб топиб, ўлдирдилар.

Мамай Чингизхон авлодидан эмас эди. Шу боис ўзи хон бўла

олмасди. Абдулла эса номига хон эди. Бироқ Сарой Оқ Ўрда хонларидан бўлмиш, Ўрда Шайхнинг ўгли Муридхоннинг қўлида эди. Абдулла билан Мамай ва Муридхон ўртасида аёвсиз кураш борарди. Бироқ Муридхонни Мамай ва унинг хони эмас, Мўғул Буганинг ўгли ўлдиради. Сарой тахтини эса Темур Хожанинг ўгли, Ўрда Шайхнинг невараси Азизхон эгаллайди. Азизхон ҳам Абдулланинг ракиби ўлароқ уч йил ҳукмронлик қилади. Булғор ери эса бу пайтда Пўлат Темур қўлида эди.

Мамай қўлбола хон Абдуллани минг уч юз етмишинчи йилгача ушлаб турди. Унинг сирли ўлиmidан сўнг Фиёсиддин Булоқхонни хон қилиб кўтарди.

Мамай Рус устига юриб, Ботухон, Ўзбекхон ва Жонибек замонларидаги хирожлар миқдорида бойлик келиб туришини талаб қилади. Рус князлари ила савашиб енгилишни хаёлига ҳам келтирмас эди. Сабаби, у истаган замони беш юз минг сонли кўшин тўплай билар, бундай кўшин билан ҳар қандай душманни ер ила яксон қилиш мумкин эди. Мамайнинг Литва князи Ягайло ва Рязань князи Олег каби иттифоқчилари бор эди. Бироқ бу князларнинг ҳам аслида ўз ниятлари бўлиб, барча муаммо ва манфаатлар бойлик ва ҳокимиятда туриб қолишга бориб тақаларди.

Бундан уч йил бурун кўнгилдагидек солиқ тўламай қўйган рус князларини жазолаш учун улар устига юрган Мамай Нижний Новгородни эгаллади ва аскарларига қўлга илингулик нарсани олишни буюрди.

Мамай рус хавфини билар ва унга нисбатан чора-тадбир қўлламоқни-да уддасидан чиқар эди. Бироқ Тўхтамишнинг имкониятларини ҳисобга олмаган эди.

Пухта Тўхтамиш эса Мамай билан Русия муносабатларини синчковлик билан кузатди. Мамай рус кўшинларини енгса ҳам кучсизланар, енгилса тинкаси қурир эди. Тўхтамишхон бунинг ҳисоб-китобини қилиб, қиличини қайраб, найзасини чархлаб турарди.

Мамай Кўк Ўрдага етиб келиши биланоқ барча ишларини йиғиштириб қўйиб янада катта кўшин тўплашга киришди. У Русия устига босиб бориб, янчиб ташламоқ ниятида эди. Мамай тўплаган бойлигини бошкентда қолдиришга ҳам ишонмай ўрдуси билан бирга олиб юрарди. Бу бойликнинг ўндан бирига у катта лашкар тўплай оларди.

Тўхтамишхон Жўчи тахти билан бирга шу олтинларни қўлга киритмоқ илинжида фурсатни бой бермай кўп сонли лашкари билан йўлга тушди. Ўша, бир пайтлар мўғуллар русларни енгган Калка дарёси бўйида икки мўғулу қипчоқ кўшини тўкнашди. Қонли жанг Тўхтамишхон фойдасига ҳал бўлди. Мамай ўнганмайдиган даражада синди.

Жўчи бегининг оёғи тойганини кўрган амир ва лашкарбошилари дарё суви каби окиб Тўхтамишхон томон кетавердилар. Қисмат Мамайдан юз ўгирган эди. Ҳатто уни никоҳли тўрт хотинидан иккитаси бир кечада гойиб бўлди. Кўп хону амирларни кўриб кўзи пишиб кетган ўрда беклари уддабурон Тўхтамишхоннинг қобилиятини билар ва ичларида тан олар эдилар.

Шу фикрда бўлган кўплаб амирлар эл улуси билан сурувсурув қўй, уюр-уюр йилқи ва туяларини ҳайдаб, Сигноқ томон йўлга тушдилар.

Барча амирлари ва лашкарбошилари ташлаб кетган Мамаининг боши қотиб қолди. Атрофида минг чоғли лашкари бор эди, холос. Уларни ҳам катта пул эвазига тутиб турар, барчасининг кўзи Мамаининг сандиқларга солинган дуру гавҳарларида эди. У шу пайтгача бойликни куч-қудрат, ечилмаган муаммоларнинг калити деб билар эди. Шунда у илк бор бу бойлик бугун ёки эрта ўзининг бошига етишини ҳам англади. Бироқ қанчалик ўйлаб кўрмасин, бу дуру жавохирларни бировга бермоқ ва ундан ажрамоқни ақлига сиғдиролмади.

Не қиларини билмай, атрофини ўраб турган сотқин ва хоинлар ичидан тезроқ чиқиб кетишни ўйлаётган Мамай Қримнинг Генуяга қарашли Кафа шаҳри маъмурларидан бошпана сўраб, мурожаат этди. Улар эътироз билдирмадилар. Ҳисобсиз хазинасини туя ва араваларга ортган Мамай Кафа шаҳрига етиб борди. Бир замонлар у бу тарафларга келганида барча ҳокиму маъмурлар келиб оёғига бош урар эди. Энди эса уни бир тўп қуролли кишилар совуқ кутиб олди. Мамаининг юраги орқасига тортиб кетди. Бунча миқдордаги хазина билан ўз юртидан чиқиб қаерга ҳам бора оларди? Нахотки, шунга ақли етмади? Ақлинг бўлганида шундай катта юртни қўлдан бой берармидинг деган ички бир нидо келди. Мамаининг дами ичига тушиб кетди.

Унинг кўнглига келган фожиа бир ҳафтадан сўнг юз берди. Кафаликлар Жўчининг омад юз ўгирган ҳокимини ўлдириб, ҳисобсиз бойлигини тортиб олдилар.

Дашти Қипчоқ осмонида Тўхтамиш ўғлон юлдузи порлар эди. Бутун Жўчи улусида тахтнинг янги ва энг кучли даъвогари Тўхтамишнинг олдига тушадиган, унга бас келадиган бирор-бир куч йўқ эди. Унга Мамай хазиначисининг катта бир қисми ўлжа бўлиб тушган эди. У бу бойликка лашкарини қуроллантирди ва қолганини жангчиларига бўлиб берди. Тўхтамиш деса, ўзини ўт-чўкка урмоққа ҳозир катта ва кучли қўшин янги фатҳлар орзусида депсинарди.

Ҳожитархондан Булғоргача, Итил бўйидан Шимолий Кавказгача, Идилнинг ғарбидаги ўлкалар билан бирга Қрим ҳам то Литвага, ғарбда Краковгача Тўхтамишхон тасарруфига ўтган эди.

Тахтга мустаҳкам ўрнашиб олган Тўхтамиш Русиядан олин-диган хирожларни суриштирди. Солиқлар камайиб кетган эди. Бу мўмай даромаддан воз кечгиси келмаган Тўхтамиш Дмитрий Донскийдан бошлаб барча рус князларига қуйидаги мазмундаги мактуб билан элчилар юборди. «Менким Итил хони Тўхтамиш, сизнинг ва менинг хавфли душманам Мамайни янчиб, Жўчи тах-тига ўтирдим. Мен бу шарафга билагимнинг кучи, аклимнинг теранлиги ва қиличимнинг ўткирлиги ила эришдим. Сизларга ҳеч бир ёмонлик истамайман. Фақат ота-боболаримиз замонида тўлаб келган солиқларни ўша миқдорда ўз вақтида юбориб турсангиз бас. Сизга мен томондан ҳеч қандай зиён-заҳмат етказилмайди.»

Бу хатни олган ва Тўхтамишнинг қудрати ҳақида тасаввурга эга бўлган рус князларининг тарвузи қўлтиғидан тушиб кетди. Зотан Мамайни Тўхтамиш енгмаса, у барибир Русия устига босиб борар эди. Русия учун иккиси бирдек хавфли эди. Русияда катта савашдан сўнг лашкар қолмаган, Тўхтамиш нари турсин, унинг кичик бир бўлинмаси келса ҳам қаршилиқ кўрсатадиган куч-қувват йўқ эди. «Бутун Русия ерида аскарбошилар, хизматчилар ва барча қўшинлар тамомила камайиб кетганлигидан бутун Русия ери катта таҳликага тушиб қолган эди. Бундай шароитда барча рус князлари яна илгаригидек тобелик бўйунтуруғини бўйинларига илдилар. Куликово ғалабаси афсонага айланиб қолди. Хатто Куликово қаҳрамони, шу жангдан сўнг Дмитрий

Тўхтамиш Москвани қамал қилди. Химоячилар шаҳарни бир муддат саклаб турдилар. Бирок бу қавмларнинг ичкиликка бўлган рағбати ишнинг белига тепди. Шаҳарда тартибсизлик бошланди. Бу аҳволда курашиб бўлмас эди. Буни англаган, Литва билан Москвани бирлаштириш ниятида юрган Литва князи Ольгреднинг ўгли Остей совға-саломлар билан сулҳ сўраб, Тўхтамишнинг хузурига борди. Руснинг энг марказ князлигини синдирган Тўхтамиш катта ўлжа билан Твер томон юрди ва у ердан салмоқли хирожни ундириб, Ўрдага қайтиб кетди.

Бу ғалабалардан боши айланган Тўхтамиш энди ўзини шундай даражага етказган инсонга хиёнат этмоқ йўлининг бошида турарди. Барча турк-мўғул хонлари каби этига жир битгач, ҳеч кимни танимайдиган унсурлар жунбушга келаётган, атрофидаги бирни ўн қилиб кўрсатадиган амиру мулозимларнинг ёлғонларига ишона бошлаган эди.

БЕШИНЧИ БОБ

Қум йиғилиб тош бўлмас, қул йиғилиб бош бўлмас.

Халқ сўзи

– Эндиги ишларимиз хусусида сўзланг. Алибекдан не хабар? – деди Темур Туркашнинг ҳикоясини тинглаб бўлгач.

– Ҳазратларига маълумки, Ҳирот ерига киришимиз билан Алибек Жониқурбонийга кўшини ила келиб катта ўрдуга кўшилиш айтилиб, чопар юборилган эди. Бирок на Алибекдан ва на чопардан хабар бор. Моҳондаги одамимизнинг етказган маълумотига кўра Алибек чопаримизни тутиб турибди. Нияти ёмон эмиш. Малик Гиёсиддиннинг одамлари атрофида изғимоқда экан. Ҳойнаҳой, махфий тарзда ҳарбий иттифок ҳам тузганлар. Шу боис ҳар қандай шароитда улар лашкарининг бирлашувига йўл кўймаслик лозим деб ўйлайман. – ҳисобот берди Туркаш.

Ҳирот ҳукмдори Малик Гиёсиддин исёнчи сарбадорларни бостириш мақсадида, айни дамда Сабзаворда турарди. Чопар Амир Темур кўшини келаётгани хабарини етказгач, не қиларини билмай боши қотди. Энг яқин одамлари билан бор-будини олиб, она юрти Фурга жўнашни ҳам хаёл қилди. Бирок яширин тил бириктирган иттифокчиси Алибек Жониқурбонийнинг дами баланд эди. Алибек бирлашиб курашилса Темурни йўлдан олиб ташлаш мумкинлигига уни ишонтирган эди. У тарафда Алибекнинг акаси Валибек ҳам чопар юбориб, Темур билан сулҳ тузмасликка даъват этарди. Узоқ маслаҳатдан сўнг кўшин Ҳирот томон юрди.

– Ҳиротга келаётган Малик Гиёсиддин кўшини йўли тўсилиб, Жом, Қавсия ва Фушанж қалълари эгаллансин! Ёғий катта куч билан ёриб ўтиб, Ҳирот томон ҳаракат қилса, кўп талофот бермаслик учун лашкар асралиб, рақиб кўшини ўтадиган йўл қолдирилсин! Қарши тарафни сулҳга ундаб кўрилсун! – Сўнгги фармонни берди Темур.

Қавсия қалъаси қутволи Махдий паҳлавон қаршилиқ кўрсатмай қалъа калитини топширди. Қолган икки қалъадагилар эса қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Қалълар қамал қилинди.

Жангнинг бисмиллосидан қандай тугашини биладиган Темур шундай қилдики, Малик Ғиёсиддин шаҳарни мудофаа эта олмади. Унинг лашкарлари кечалари Ироқ ва Қипчоқ дарвозаларидан чиқиб Темур бўлинмалари устига тун босқиси уюштира-да, бу хужумлардан ҳеч бир натижа чиқмади.

Темур шаҳарнинг тўрт дарвозасини бирданига синдириб, ёппасига хужумга ўтмоқни буюрди. Пойтахтнинг маркази Шаҳри Дарун ва марказдан ташқи қисми Шаҳри Берун деб аталарди. Шаҳри Берунни қўлдан берган Малик Ғиёсиддин қолган-қутган лашкари билан ички шаҳарга кириб, яширинди. Шаҳри Берунни олишда икки минг ёғий лашкари асир тушди. Шаҳри Дарунни олиш учун ҳам яна ҳар икки томондан кўп қон тўкилиши керак эди.

Темур хузурига Боботурк, Жақу Барлос, Эсон Буға, Ҳожа Сайфуддин ва Туркашбекни чорлади.

– Малик Ғиёсиддин ила тенг бўлсак, кўп одамнинг хунига зомин бўладиган кўринамиз. Эрта-индин бу кишилар салтанатимизнинг ватандошлари бўладилар. Жангларда яқини ҳалок бўлган кимса бизни ҳеч қачон чин юракдан қабул этмайди. Бир усул ишлатамиз. Ташқи шаҳарни олиш пайтида асир тушган икки минг нафар навкарни озод қиламиз! Бу асир лашкарлар орасида бизнинг одамлар ҳам бўлмоғи ва аралшиб кетмоғи жоиз. Ҳозироқ мана шу мазмунда фармони олий ҳозирланг! – деди Темур Акрам муншийга қўл ҳаракатлари ила мурожаат этаркан. – «Шаҳри Даруннинг буржу боралари ва дарвозаларини кўриқлаб турган, уни ҳимоя этаётган барча лашкар ва раиятга шул нарса маълум бўлсинким, кимки ихтиёрий равишда, холис ниятида биз-ла яраш сулҳига келиб, қурол ишлатмоқдан воз кечса, унга молу жон омонлиги кафолати берилади. Бул инсонлар янги ҳукумат маъмурияти ва лашкарида илгаригисидан ҳам юқори мартабага эришиб, улусга хизмат қилмоқ шарафига ноил бўладилар. Фармони олийга қарши иш тутган кишилар эса пешоналарида неки ёзиғлари бўлса шуни кўражаклар!»

Фармондан юзларча нусхалар кўчирилиб, ёй ўқлари ила Шаҳри Дарунга қараб отдилар. Шаҳри Дарунга кирган собиқ асирлар ва улар орасидаги махфийлар кўча-кўй ҳамда бозорда бу фармонни тарқатдилар. Тадбир ғоят фурсатида қўлланган эди. Қалъа тепасидаги лашкарлар ўз хизмат ўринларини ташлаб, ихтиёрий

равишда уй-уйларига кета бошладилар. Малик Гиёсиддиннинг сўнги хатти-харакатлари беҳуда кетди. Раияти унинг сўзига кулоқ солмади. Бир томчи қон тўкмасдан Ҳиротнинг юраги саналмиш Шаҳри Дарун эгалланган эди.

Ажал шундоққина қаршисида турган Малик Гиёсиддин Пир Али энди қандай қилиб бўлмасин Темурнинг қўнглини олиб, ўзи учун кулай шартлар асосида сулҳ тузмоқ ҳаракатига тушганди. Ниҳоят амиру бекларни тўплаб, маслаҳатлашди ва Чингизхон авлодидан бўлмиш хотини, Тўқай Темурхоннинг қизи Султон Бека, тўнғич ўғли Пирмуҳаммад ва Аланкува авлодиданман деб юрувчи Искандар Шайхни Боғизоғонга, Темур ҳузурига сулҳ сўраттириб юборди. Темур элчиларни ҳурматиани жойига қўйиб қарши олди. Шарафларига зиёфат берди.

– Ҳар замонда мўтабар қўноқларимиз бўлингиз. Ташрифингиз бошимиз ва кўзимиз устига. Биз хешу ақробомиз. Малик Гиёсиддинга сўйланг. Биздан чўчимасун. Ҳузуримга келсунлар. Сулҳ шартларини шунда келишамиз. Мендин ул зоти олийга салом сўйланг ва ҳурмат-эҳтиромларимни етқуринг, – деди Темур элчиларни йўлчи этаркан.

Малик Гиёсиддин боғи гуллаб-битганини англаб етган эди. Элчилар қайтгач, уларнинг сўзларини тинглаб бир оз ўзига келгандек бўлди. У Амир Темурни меҳри ҳам, қаҳри ҳам қаттиқ инсон ва ҳукмдор сифатида анчадан бери биледи. Темур Балхни қўлга киритиб, давлат туза бошлаганда Малик Гиёсиддин унга қарши кураш учун ўзини чоғлаб кўрди. Бироқ кўз олдига Амир Ҳусайиннинг такдири келиб, тарвузи қўлтиғидан тушиб кетди. Амир Ҳусайиннинг ўша воқеадан бир ой бурун иттифоқ бўлиб Темурга қарши курашиш ҳақидаги таклифига рози бўлмаганидан афсус чекди. Мана энди ўша хатонинг аччиқ, мусибатли мевасини ўзи тотиб ўтирибди.

Элчилар қайтиб борган қўннинг эртасига Малик Гиёсиддин амиру шайхлар, уламою Ҳиротнинг номдор бойлари йўлдошлигида Темур қароргоҳи томон йўл олди. Чопари олдинроқ келиб хабар бериб кетган эди.

Темур Ҳирот подшоҳини иззат билан қаршилади, ҳурмат билан ёнидан жой кўрсатди. У билан бирга келган меҳмонлар ҳам мартабаларига қараб Темурнинг ўнг ва сўл томонида ўтирдилар.

– Хўш келдингиз, – деди Темур турли хаёлда ўтирган, юз ва кўзларидан безовталиқ аломатлари сезилиб турган кўноқларга жиддий, бироқ самимий оҳангда нигоҳ ташлар экан. – Бу учрашувимиз бир ой бурун юз бериши ва бирор томчи қон тўкилмаслиги мумкин эди. Бу кимнинг айби ила бўлганлиги барчангизга маълум. Бироқ бўлиб ўтган воқеани муҳокама этмоқдан фойда йўқдур. Биз олдинга қарамоғимиз ва савашлардан безган раиятнинг дардига дармон бўлиб, оғирини енгил қилмоғимиз лозим. Бу ишда мен барчангизни кўмакчи бўласиз, бирлашиб, иттифоқликда юрт ва улусга хизмат этамиз деб ўйлайман, – дея сўзини мухтасар қилиб, сиз не дейсиз дегандек Малик Ғиёсиддинга ўғирилди.

– Бизнинг узримизни қабул этинг, ҳазрати олийлари. Неки ўтса биздан ўтди. Ғолиб бўлмоқ ҳам, мағлуб бўлмоқ ҳам Аллоҳдин. Биз бундан буён сизнинг хизматингизда бўлмоқ ва итоат камарини белдан ечмаслик шартини қабул қилган ҳолда ҳузурингизга келдик. Сўзларимга мана шў ерда ўтирган одамлар гувоҳ. Бизнинг самимийлигимизга ишонинг! – деди Малик Ғиёсиддин титроқ овозда.

Сўз орасида унинг совуқ кўзларига тикилган Темур шох нигоҳи тубидаги нафрат учқунини пайкамай қолмади. Беихтиёр «сен ҳам кузатяпсанми» дегандек Алп Туркашга қаради. Махфий бошлиғи ҳам Темурнинг қош-қовоғига қараб турарди. Темур унга буни доимо назоратда тут дегандек тикилиб қўйди. Шохликдан умидини узган Малик Ғиёсиддин айни дамда молу мулки ва жони омонлигини ўйларди. Бошини олишга буюрмаса бўлгани. Шў таҳликада ўтирган Пир Алининг сўзлари ҳам пойинтар-сойинтар чиқар, хаёли жойида эмасди.

– Сенинг молу-жонингдан кечаман! Истасанг Аллоҳ насиб этса ҳаж сафарига бор, она юртингга ҳам кета билурсан. Салтанатнинг барча ҳудудларида хавфсизлигинг таъминланажак, – деди Темур гапини чўзмай.

– Қуллуқ, ҳазрати олийлари! Сиз не десангиз шул бўлғай. Не хизмат буюрсангиз бош устиға! – қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди Малик Ғиёсиддин ўзига келгандай бўлиб.

– Малик Ғиёсиддинга бошдан оёқ шоҳона сарупо кийгизилсун! Икки тўққиз наслдор от ва икки туман динори, кепакий

акча ҳамда антиқа совға-саломлар тақдим этилсун! Шунингдек, ҳозирча ўзларининг ватанлари Ғурни идора этиб турмоқ вазифаси топширилсун! – деди Темур баланд овозда.

Темурдан ўзи кутмаган илтифотни кўрган шоҳ Малик Ғиёсиддин боши омон қолганига суюниб, ғурбатни бой бермай эртасигаёқ Ғур томон йўлга тушди.

Кўноқларга тушлик бериб кузатган Темур Боботурк билан Алп Туркашга қаради. Бу дегани кўринишхонада иккинги қолинг дегани эди.

– Хуросон пойтахтини фатҳ этдук. Иншооллох, қолган ҳудудлари ҳам аста-секин салтанатимиз тасарруфига киражак. Эртагаёқ Жаҳоншоҳ Жаку бошчилигидаги лашкаримизни Нишопур билан Исфароин забтига юборамиз. Бироқ тутуриғи йўқ, на ғўшту на суяк бўлмиш Алибек масаласини нима қиламиз? Бу одамдан бизга ҳеч қачон яхшилик келмайдурғон кўринадур. У табиатан бугун оёғини ўпиб, эртаси қуни бошинга тепадиганлар тоифасидан. Шул боис бирон чора-гадбир кўрмоғимиз лозим, – деди Темур ташвишини яширмай.

– Хуросон пойтахти фатҳини эшитиб эрта-индин остонангизда пайдо бўлиб қолса ҳам ажаб эрмас, – фикр билдирди амир Боботурк.

– Бу гапда жон бор, – қувватлади Туркаш. – Сарбадорлар етакчиси Хожа Али Муайяд ва Сабзавор ҳокими амир Валибек Жониқурбонийлар ҳам шундай қилишса керак. Малик Ғиёсиддиннинг тақдири барчаси учун унутилмас бир сабоқ бўлди.

– Кўрамиз, – деди Темур хаёл суриб. – Бугун этагимизни ўпиб, Самарқандга қайтишимиз билан бемалол тўнларини тескари кийиб олаверадилар. Буларнинг икки сўзлигидан ёғсиз айрондан безгандек безганман.

– Улардан ҳар нарсани кутса бўлади, – деди амир Боботурк.

– Кўшиннинг ярми Жаҳоншоҳ билан кетса, қолгани ҳам ҳозирлигини кўрсин. Тус ва Қалот устига юрамиз. Хуросондаги ташвишларимизни тезроқ битирайлик. Самарқанддаги ишларимиз қолиб кетди, – деди Темур кетмоққа руҳсат бераркан.

Алибек Жониқурбонийнинг ҳам кўрпасига ўт тушган эди. Темурнинг ўзи томон келаётганини эшитгани ҳамано ҳаловати йўқолди. Дастлаб кўрқувдан Озарбайжон ёки Усмонли турк сал-

танати томондаги оқ ёким қора қўюнли туркман қардошлари тарафга қочмоқчи бўлди. Бироқ бугун Хуросонни эгаллаган, Эронни ҳам забт этган Темурга уни тутиб берсалар-чи? Бу ёғи неча пулга тушади? Ундан сўнг, Темур томон қайтиб келинадиган йўл ҳам беркилади ва у кечирмайди. Яхшиси, яна узр сўраб оёғига бош урмоқ керак. Ҳар ҳолда ўртада қуда-андачилик деган гап бор. Ҳеч бўлмаса, шуни юзхотир қилар.

Бир ҳафталик изтиробдан озиб тузган Алибек Жониқурбоний, яна бетининг суви беш томиб, Темур остонасига бош уриб келди. Темур бу пайтда Марвда эди. Абу Муслим турбасини зиёрат қилиб, шаҳар доруғаси билан бундан буёнги ободончиликлар хусусида сўзлашиб турарди. Алибек кечирим сўрагандан сўнг ғоят ёкимсиз ва ҳайвонниқига ўхшаш овозда ўкириб йиғлаганча ўзини Темур оёғига ташлади. Темур бир муддат унинг аҳволини барча кўрсин дегандек қараб турди. Сўнгра ёнида турган амир Боботуркка паст овозда сўз қотди:

– Бу бетайиннинг жасадини тик қилиб қўйинг. Юзи бўлса бизга қарасун!

Амир Боботурк бориб Алибекнинг қўлтиғидан олди. Унинг юзига чанг ва хас илашган, бир ҳол аҳволда эди.

– Қудачилигимиз ҳурмати бу гал ҳам гуноҳингиздан ўтдуч, Алибек! Ишингизни қилаверинг! – деди Темур у билан кўришар экан. – Сизга кимса қўл теккизмайди!

Шу куни пешин намозидан сўнг Али Муайяд ҳам тобелик изҳор этиб келди.

Кечкурун икки меҳмон шарафига дастурхон ёзилди. Ҳар иккисига шоҳона чопон, марассаъ, камар ва ханжар, антиқа совғалар ҳада этилди.

Салтанатга тобелик камарини тақмаган Хуросон юртининг биргина вилоят ва шаҳри Сабзавор қолган эди. Бу ерда яна бир қудағай Валибек Жониқурбоний ҳоким эди. Унга ҳам қаттиқ-қуруқ гапириб бўлмас, яхши сўз билан эл қилмоқ лозим эди.

Урду Ўғилжатов яйловига етиб келиб, қўр тўкиши баробарида хос элчи Темурнинг мактубини олиб Валибек Жониқурбоний хузурига учди. «Муҳтарам қариндошимиз Валибек, сиз азиз биродаримизга ўз ҳурмат ва самимиятимизни билдириб, Хуросоннинг сўнгги ҳудуди Сабзаворни мулозимларимиз илгига топ-

ширишингизни сўраймиз. Акс ҳолда улуснинг молу жони ғорат елига совурилиб, қасру қалъангиз ва олий иморатларингиз кун-фаякун этилажақдир», – дея битилган эди мактубда.

Мактубни ўқиган Валибек Жониқурбонийнинг тепа сочи тика бўлиб кетди ва бола-чақасигада хайр-маъзурни нася қилиб, Темурни кутиб олмоқ учун йўлга чиқди. Тобелик изҳор этди.

Ўрду қўш ташлаган яйловда икки ҳафта турди ва Самарқандга қайтиш тадоригини кўрди. Темур Суюрғатмишхонни ёнига олиб, Хуросон тахти билан боғлиқ давлат ишларини кенгашди. Сўнгра фармони олий ҳозирланди.

Фармони олий эълон қилинмасдан бурун Темур хузурига амир Боботурк, Алп Туркаш ва Эсон Бугани чақирди.

– Сизларга маълумки, яқинимиздаги Хурошо қишлоғида амакиларимиз Ҳожи ва Идику Барлослар ваҳшийларча, асосиз ўлдирилган. Мен бу хусусда илгари ҳам сизларга айтган эрдим. Шу масалага ҳам охириги нуқтани қўймоқ фурсати келди. Одамлар ҳеч бир жинойт ҳеч қачон жазосиз қолмаслигини англамоқлари керак. Бу икки шаҳид қариндошларимизнинг фарзанд ва набираларини топиб хузуримга олиб келинг, – деди Темур қатъий оҳангда.

– Бу ишлар бажарилган, ҳазрат! Ўзларининг ушбу хусусда кўрсатма беришларини кутиб тургандик. Бу ишга бош-қош бўлган ва амалга оширган барча бузуқи шахслар ҳозир елимизда. Не буюрсангиз бажо этилур, – ахборот берди соҳибхабар.

– Барчаси маҳв этилсун. Бу хусусда хоннинг фармони, қозиларнинг хулосасини бош муншийдан олинг! – деди Темур ковоғини уйиб.

– Амир Ҳожи барлос раҳматлининг набираси Али Дарвеш билан амир Идикунинг ўғли Муҳаммад Дарвешлар бир неча кундирки, пешингизни кўзларига сурмоқ ниятида ёнимиздадур. Изн берсалар чақира билурмиз.

– Чорланг!

Икки амакивачча келиб Темурнинг пешини ўпиб, юзларига сурдилар. Иккиси-да беихтиёр кўзига ёш олди. Темур уларни ёшланган кўзларига тикилган қўйи меҳрибонлик билан бағрига босди. Кўнгли бузилиб кетди.

– Хўш келдингиз, авлодларим! – деди йиғига ўхшаш овозда.

– Ўқсинманг. Бу дунё ҳисоблидур. Сизга зулм ўтказганлар бугун қатл этилажак. Салтанатимизда кимки бировга ноҳақ жабр қилса ҳоли шундай кечажак!

– Давлатингиз боқий бўлсин! – деди йиғи аралаш Муҳаммад Дарвеш.

– Илоҳим, бахтимизга доимо омон бўлинг! – қўшилди Али Дарвеш.

– Бугундан эътиборан Ашраф кишлогини иккингига суюрғол қилиб берурмен. Ахил-иноқ, раиятнинг кўнглига қараб иш юритинг. Бир бурда нон топсангиз ярмини халққа беринг. Темурийлар авлодидан инсон зоти норози бўлмаслиги керак. Бир-биримизга меҳр-оқибатли бўлайлик. Бир-биримизнинг эътиборимиздан қолмайлик. Улуғ Турон давлати учун, унинг бирлиги ва саодати учун ҳар дақиқада керак бўлса жон бермоққада ҳозир турун! – дея сўзини тугатди Темур. – Шунингдек, Сабзавор ҳам Валибек Жоникурбонийдан олиниб, унинг эски ҳокими Шайх Али Сабзаворийга берилади. Тобон баҳодирни вилоятга доруға этиб тайинлаймиз. Уларга кўмак беринг. Бардам бўлинг. Биз ҳар куни Самарқанддан бу ерга келиб сизни ҳимоя эта олмаймиз. Аксинча, сиз ҳар замон салтанат хизматига шай турмоғингиз лозим бўлади!

Эртаси куни Ҳиротда, бутун Хуросон элида тантаналар бошланди. Кўча-кўйдаги мусофиру дарвеш, қаландару, факир-фуқарога ош-сув берилиб, садақа улашилди.

Кекса балхтут соясида бир товоқдан ош еб ўтирган икки дехлилик мусулмон мусофир ўзаро суҳбатлашарди.

– Бу тантаналар нечун, Баҳромбек? – сўради ёши кичиги каттасидан.

– Буюк Турон амири Темурнинг учинчи ўғли амирзода Мироншоҳ Мирзо бугун эрталаб Хуросон тахтига ўтирди. Бу тантаналар шунинг учун, – жавоб қилди ёши улуғ мусофир. – Аллоҳнинг не суйган қуллари булар. Отаси Турон султони. Бир ўғли Умаршайх Мирзо Андижон юртини сўрайди. Буниси эса Хуросон шоҳи. Худо бераман деса қўшқўллаб бераверар экан-да.

– Бу авлоддан ёмонлик келмайди. Улар гуноҳкорларни уч маротабагача кечирар эмишлар.

Икки ҳамсуҳбат кўй ёғига қилинган Туркистон паловини ҳузур қилиб едилар. Сўнгра ҳолва билан сув ичдилар.

– Амир Жаҳонмулк сўйлаган Боботурк деганини қандай топамиз? – сўради ёш меҳмон.

– Секин, – ўқрайиб қаради каттаси. – Амирнинг номини бу ерда тилга олиб бўладими, галварс! Исковучлар туйса иккимизнинг ҳам теримизга сомон тикади. Нахотки, шунга ақлинг етмаса, каллаварам, – аччиқланди Баҳром мусофир. – Минг марта эҳтиёт бўл десам ҳам фойдасиз экан сенга. Одам бўлмайдурғон кўринасан.

– Кечиринг, устоз Баҳром, – елкасини қисиб узр тилади ёрдамчиси. – Чарчоқдан толиқибман. Бошим айланиб кетибди. Рухсат берсангиз шу ерда бир оз узансам.

– Бу ерда чўзилсанг кўзинг илинмасдан Темурнинг шаҳарда тартиб ўрнатувчи, кўча-кўйда санқиб, дуч келган ерда ётиб юрувчиларни олиб кетадиган навқарлари кўлига тушасан. Ана ундан сўнг кўрасан томошани. Қаердан ва нимага келганингни билишса иккимизни ҳам теримизни шилиб, бошимизни сапчадек узишади. Яхшиси, тезроқ карвонсаройга жўнайлик. Бафуржа ухлаб, вазифамизга киришамиз. Ташрифимиздан ундан бошқа кимса хабар топмаслиги керак. Унутма ва кулоғингга куйиб олгинки, биз бу ерга ўша хонимнинг топшириғига биноан келганмиз. Сухбатлашганимизда ковун тушириб ўтирмагин тагин.

– Тушундим, уста. Ҳеч бир ишга аралашмайман, – деди паст овозда ёш мусофир.

Баҳром шеригини карвонсаройда қолдирди-да ўзи амир Боботуркни излаб кетди. Уни Ҳирот шаҳри ичидаги Боғизоғон боғи атрофидан топиш мумкин деган гапни эшитгач, лашкарбоши ва амир сифат кишилардан сўраб-суриштира бошлади.

– Ана у кўрдингми? Тўриқ отда келаётибди. Атрофини ўн чоғли навқар ўраб олган, – деди совут кийган юзбоши синган кумуш сопли қиличини қуролсозга кўрсатар экан. – Ўзинг кимсан? Айғоқчи-пайғоқчи эмасмисан?

– Йўғ-э, хўжам. Энг яқин кишиларидан соғинчли салом келтирдим, – гулдуради Баҳром шаҳар маркази томон кетаётган суворийлар томон юаркан.

Баҳром йўл бўйига бориб, амир Боботурк келаётган тўпга қараб кўлини силкиди. Тўдадан бир отлик ажралиб чиқиб унинг олдига келди.

– Не истайсан? Кимсан? – сўради у от устида баланд овозда.

– Менга амир Боботурк ҳазратлари керак. Зарур гапим бор, – жавоб қилди Баҳром. – Фақат ўзлари ила сўйлашмоғим лозим.

Отлик қайтиб бориб амирга йўловчининг сўзини айтди. Боботурк тўдадан ажралиб чиқиб, Баҳром томон юрди. Кўнгли нима-нидир сезган эди. Отдан тушиб сўрашди.

– Сизга муҳим гапим бор эди. Холирок жойда сўйлашсак, амир ҳазратлари, – деди Баҳром киёфасига жиддий тус бериб: – Мен Дехлидан келдим.

Боботуркнинг кўз олди коронғилашиб, оёқ-кўли бўшашиб кетди. Нафаси ичига тушиб, ютинди. Отини етаклаганича, меҳмонни йўл четидаги савашдан зарар кўрган боғ томон бошлади. Йигитлардан бири келиб отини жиловини кўлидан олганда ҳам хаёли жойида эмас эди. Анчадан сўнг ўзига келиб, Баҳромга сўз қотди.

– Бегим юбордиларми? – сўради титроқ овозда.

– Ҳа, бегим юбордилар, – деди бурро-бурро қилиб Баҳром.
– Сизга соғинчли саломларини етказишни ўтиниб сўрадилар.

– Сихат-саломатми? Унга зиён-захмат етгани йўкми? – Ташвишли оҳангда тез-тез гапирарди, Боботурк.

– Худога шукр. Сихат-саломатлар. Не йўл билан бўлмасин, мени тезроқ кутқариб олиб кетсинлар дедилар.

– У киши ҳозир қаерда? Кимнинг қўлида? Уни кутқармоқ учун нима қилмоқ керак? Сўйланг тезроқ!

– У кишини бу тарафдан қандай кетганларини билмайман. Оналари билан шу онда Дехли шаҳрида яшаб турибдилар. Турмушга чиқмаганлар, – тутилиб-тутилиб, жавоб қилди мусофир.

Сўнгги сўздан ўзига келгандай бўлди. Бироқ Баҳром ёлгон сўзлаётганини кўзидан пайқади. Сезса-да сезмасликка олиб, бошини эгганча уни тинглади.

– Ул кишимни олиб кетганлар катта миқдорда пул сўрамоқдалар экан. Шу маблағни олгач, қўйиб юборар эмишлар. Бориб бу ҳақда сизга айтинг дея тайинладилар ва йўл харажатларимизни бердилар.

– Сиз деҳлиликка ўхшамайсиз-ку? – деди Боботурк унга тикилиб. – Асли қаерликсиз?

Баҳром довираб қолди.

– Юз тузилишингиздан мамлукларга ўхшайсиз? – деди Боботурк.

– Шундай, амир ҳазратлари. Мамлукман, мусулмонман, – деди амирнинг синчковлиги олдида ўзини йўқотгудек бўлиб.

Боботурк индамасдан отини олиб кетган йигитга ишора қилди. Навкар амир ва ўз отини етаклаб келди.

– Бул меҳмонни миндириб ол, – деди навкар йигитга қочириб қўйсанг бошинг билан жавоб берасан дегандек тикилиб.

Сўнгра яна икки навкарни кўриқчиликка қўйди. Баҳромнинг кўзи бежо бўлиб, безовталана бошлади. Демак, бу ерда бир

гап бор хаёлидан ўтказди Боботурк. Бу, хойнаҳой, тўппа-тўғри Жаҳонмулкнинг олдидан келаётибди. Чодир томон кетаётган амир Боботурк йўл-йўлакай Туркашбекнинг йигитларидан бирини кўриб қолди. Бу йигит тил учун тутилганлар билан ишловчи хос махфий эди. Боботурк уни ёнига чақирди.

– Ана у отга мингашганни рост гапни айтишга тайёрлаб, кечқурун ҳузуримга олиб киришди. Мен сизга иш буюргангани Туркашбекка айтиб қўяман, – деди отлари ёнма-ён кетаркан оҳиста.

– Англадим, амир ҳазратлари. Кўнгиллари тўқ бўлсин, – жавоб берди махфий очиқ чехрада. – Қисқа фурсатда тобига келтираман.

Махфий Баҳромни чодир эшигига олиб келганида Боботуркнинг ичини ит тирнаб, безовта ўтирарди. Ҳузурига зудлик билан етиб келиши лозим бўлган Эртўғрул Туронни кутарди.

– Инимиз, иймонли, виждонли, мўъмин-мусулмон йигит эрканлар. Сизга барча воқеа ва қай мавзуда гап сўз кечган бўлса ростини сўйлайдилар. Биз ҳам бул кишимга ҳеч бир ёмонликни раво кўрмаймиз, – деди махфий йигит Баҳромни эргаштириб чодирга кирар экан, қайтиб чиқмоқчи бўлиб.

– Сиз кетманг, дўстим. Бу масалада менга кўмагингиз лозим, – деди Боботурк хаста овозда махфий навқарга.

– Бош устига, амир ҳазратлари, – жавоб қилди у қўлини кўксига қўйиб. – Изн беринг, мени кутаётган йигитларни оғоҳлантириб қўяй.

Боботурк бошини чайқади. Кўп ўтмай у яна чодирга қайтиб кирди.

– Амир ҳазратларига не учун келганингни, сени ким бу тарафга юборганини батафсил сўйла. Гапни айланторма, – деди у чодирга қайтиб кираркан Баҳромга буйруқ оҳангида.

– Мени бу томонга Жаҳонмулкнинг лашкарбошиси Сиддик Сўфи юборди. Жаҳонмулк Дехли султонининг укаси билан бирга. Улар дўст. Минг нафар атрофида лашқари бор. У Салима Султонбегимни ўғирлатиб олиб кетгандан сўнг султоннинг укасига тортиқ қилди. Ўзи хотинликка олмоқчи бўлганди. Бироқ султоннинг иниси хонимни кўриб қолгач, режаси амалга ошмади. Унга беришга мажбур бўлди. Акс ҳолда боши кетарди. Бироқ султоннинг қардоши эр-хотин бўлиб яшамайдилар дейишади. Салима султонбегимга етолмагани алам қилган, Жаҳонмулк хонимнинг Исмоил Султон қўлида қолишини ҳам истамайди. Қандай қилиб

бўлса-да, жиянини бу тарафларга қочириб юбормоқчи. Бирок шундай жўнатиб юбормоқчи эмас. Амир хазратларидан катта қалин истамоқда. У айтган бойликни тегишли одамга олиб бориб берганимиздан сўнг бир ҳафта ичида Салима султонбегимни шу пулни элтиб берганлар олиб қайтадилар...

Боботурк ўтирган жойида тошга айланиб қолган, бир гап қулоғига кирса, иккинчиси кирмас эди. Махфий йигит ҳам ҳайратдан қотганча эшик олдида тиз чўкиб ўтирарди.

– Не қилмоғимиз лозим, авлодим? – дея ҳазин оҳангда му-рожаат қилди амир махфий навқарга қараб. – Бошим айланиб, кўзим тиниб кетяпти. Уни жоҳиллар қўлидан халос эта олмаганим учун бир умр ўзимни кечира олмайман. Бирок ҳаёт эканман, уни Самарқандга олиб келаман. Маслаҳат беринг, жигарим, не қилсак тўғри бўлур?

– Бўлган воқеани эшитдингиз. Қолган тафсилотлар менга аён. Мехмонимиз ташқарида йигитлар билан бир оз айланиб турсинлар. Иккимиз сўзлашиб олмоғимиз лозим, – жавоб қилди йигит.

Махфий йигит Баҳромни шерикларига топшириб, чодирга қайтиб кирди.

– Ишлар чигал-ку, сиз нима дейсиз биродар? – дея махфий йигитга юзланди амир Боботурк.

– Шериги ҳам бор экан. Мулк дарвозаси яқинидаги карвонсаройда қолган экан. Йигитларни юбордим. Ҳадемай топиб келишади. Буларнинг ҳаракатини англаб бўлмайди. Назаримда, улар илгари ҳам Жаҳонмулкнинг кўрсатмасига биноан шу ишни бажарган одамлар. Барча сир-асрорни, ҳар икки томонни яхши билдилар. Жаҳонмулк қўшинимизнинг бир йилдан бери Хуросон ерида юрганидан хабардор. Буни билиб туриб, у бундай ишга қўл урмайди. Ўзининг қаердалигини кимсага билдиришни ҳам истамаса керак. Бошига акалари Хон Саид ва Наврўз Султонларнинг куни тушишини яхши билади. Менимча, булар пул ишлашни мақсад қилиб келган товламачилар, – жавоб қилди йигит.

Навқарнинг гаплари дадил, сўзларида маъно ва мантиқ бор эди. Уни тинглаб тахта бўлиб ўтирган Боботуркнинг хаёлига Дехлига кетадиган карвонга, Эртўғрул билан шу йигит бошчилигида тўрт-беш нафар кишини қўшиб юбориш фикри келди. Нега илгарироқ шундай қилмади? Эркак деган зот ҳам шу қадар ланж ва ландовур бўладими? Салима Султонбегим балки аллақачон ундан юз ўтиргандур. Бирок Боботурк ундан воз кечмайди. Нима қилиб бўлса-да, уни қутқармоқ керак.

– Ҳозир бу кишини сўроқ қилиб вақтни ўтказмайлик. Мени ҳазрат сўраб қоладилар. Сиз ҳар икки мусофир билан обдон яхшилаб гаплашинг. Ичида ҳеч бир сири қолмасин. Бемалол сўйлашларига имкон берсинлар. Гуноҳларини ювмоқ имкониятини берилишини сўйланг; – деди амир Боботурк ўрнидан туриб, тўнини алмаштирар экан. – Умидим сиздан. Аллоҳ насиб этса, сизнинг тўйларингизда ҳам қамишдан бел боғлаб хизмат килурмен.

Боботурк шундай деб йигитнинг елкасига қоқиб кўйди. Беихтиёр кўзлари ёшовлади. Чодир ёғочига илиғлик чопонини олиб, йигитнинг елкасига ташлади.

– Куллуқ, амир ҳазратлари. Бул улуғ саруполарга муносиб ҳеч бир иш қилмадим. Куллуқ. Исмим Акрам Ўғузбек. Ҳар замон ва ҳар қандай хизматингиз бўлса буюринг. Туркашбекнинг ёрдамчисиман, – миннатдор бўлиб сўзларди Акрам Ўғузбек.

– Сизга қуллуқ. Сиз каби садокатли инсонлар бор экан, давлатимиз қудратли, салтанатимиз пойидор ўлажак, – деди амир Боботурк навкарни кузатиб кўяр экан.

Чодирдан чиқиб бир оз наридан бери юрди. Кеч кириб, шаҳарнинг кунчиқиш томонидаги тоғлар устида ойнинг ўроғи булутлар орасидан аранг кўзга ташланарди. Янги ой чиқибди, ўйлади ўзича Боботурк. Шу дамда балки у ҳам айни манзарани кузатиб тургандир. Барибир инсон ҳаётида бир маротаба бир кишини қаттиқ севса иккинчи бор бошқа кимсани шундай яхши кўра олмайди. Инсон юраги бир бор забт этилади. Тирикчилик ва оила масъулияти одам зотини қул қилиб, ўз оқимида олиб юраверади. Бориб сизни ўзим олиб келаман! Биз ҳадемай Ҳинд сори ҳам юрсак керак! Ҳаётимда шу пайтгача одам боласини ўлдирмадим. Бирок сизни шу кўйга солганларнинг терисини шиламан!

У ичида шу сўзларни такрорлар экан, шаҳд билан юриб бориб отига минди. Отнинг чопишидан ҳосил бўлган шамолдан кўзидан тирқираб ёш чиқар, бу ёш кўксидан, меҳрга тўла вужудидан оқиб чиқаётгандек эди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Йўли узуннинг — қўли узун.

Лашкар Хуросон юртидан чиқиб, Самарқанд йўлида шитоб билан юрарди. Буюк амирдан орқароқда ўнг тарафда, Жаку Барлос, амир Муайяд, Эсон Буғо, Оқ Буғо, Боботурк ва Туркашбеклар борарди. Сўл томонда эса хос мунажжим Бадриддин, Тохир тарихчи, Қодирбек қиссахон, Акрам мунший, Ўткун Тегин бахши ва китобдор Ориф Бухорийлар келишарди. Дашти Қипчоқдан келиб Темур ўрдусига ўз тўпи билан қўшилган Қулбек Ялоғий латифалар сўйлаб, барчани кулдирарди.

Буюк Амир ўнг тарафга ўгирилганда Амир Боботурк ёки Алп Туркаш етиб борарди.

— Не гап-сўзлар, ёш амир? — деди Темур Боботуркга ўгрилиб. — Қаерда дам оламиз? Ҳадемай Жайхунга ҳам етиб қолсак керак. — Ўткун Тегинбекни эшитиб, йўл чарчоғини чиқарсак. Нима дейсиз? Ёки она қишлоқни соғиндингизми?

— Йигитлар дарёда чўмилиб, отларини ҳам чўмилтириб, бошқа маиший ишларини йўлга қўйиб, дам олсалар яхши бўлади. Биз бир кун дам олиб йўлга тушсак дейман. Лашкар эса бафуржа бир икки кун истироҳат қилиб ортимиздан келаверади. Самарқанддан хабар келди, Ўғибегимнинг аҳволлари оғир эмиш, — жавоб қилди Амир Боботурк.

Темурнинг қизи Ўғибегим икки йил бурун Амир Мусонинг ўғли Муҳаммад Мусога узатилган, ундан Султон Ҳусайн исмли ўғли туғилган эди. Боботуркдан бу гапни эшитган Темурнинг қиёфаси ўзгарди. Отини секинлатиб, беихтиёр олис-олисларга тикилиб қолди.

— Ёмон туш кўрдим, Боботурк. Юсуф пайғамбар яхшиликка йўйсин, — деди анчадан сўнг дардли овозда.

— Худо шифо бериб, яхши бўлиб кетадилар, хазрат. Аллоҳнинг қарами кэнг, — жавоб қилди Боботурк.

— Опамиз қутлуғ Туркон Оғага хабар беринг. Ўзлари унинг бошида туриб, муолажасини назорат қилсунлар!

Бухорога киргач, лашкарнинг ўз қишлоқ ва овулларига тарқалишига фармони олий берилди. Фармоннинг мазмуни шундан иборат эди. Барча пиёда лашкар, суворий, ўнбоши ва юзбошиларга одатдаги белгиланган миқдордаги маошга қўшимча улуфа берилиши, бу ҳақ оиласини бир йил боқишга етадиган миқдорда бўлиши, лашкар келган юрт ҳокимлари аскар оиласига куни ўтгулик даражада ер ажратишлари ва навкар олий ўрдуга қакирилган ҳамоно етиб келишга шай туришлари қайд этилганди.

Бу киш Темур учун мусибатли кечди. Қизи Ўғибеким вафот этди. Буюк амирнинг Жаҳонгир Мирзо мусибатидан пайдо бўлган яраси янгиланди. Юрса ҳам, турса ҳам, ёстикка бош қўйса ҳам аёлларнинг айтиб йиғлагани кулоқлари остида жаранглайверди:

Сандиқ тўла сариқ гул,

Сайламай оппан қўлима.

Айрилиқ кун, азоб кун,

Недан оппан бўйнима.

Болам-ай, болам!

Кичкина богча ичида,

Айланиб қолди, бошларим.

Армонимни орқалаб,

Оқиб қолди ёшларим.

Болагинам, болам-а!

Қолдим, бағрим доғлаб-а.

Туялар ётур тошлоқда,

Жувдалари ён ёқда.

Болагинам қайда деб,

Икки кўзим ҳар ёқда.

Болам-а-ай, болам!

Қармоқ солсам, кунда йўқ,

Излов солсам, элда йўқ.

Қалпоқлари қош устида,

Боласи йиғлар ош устида.

Болагинам, болам-а!

*Оқиб ётган оқ дарё,
Одим ерда банди бор.
Эсизгина кетганнинг,
Айтмай кетган дарди бор.
Болагинам, болам-а!*

*Самарқанднинг минори
Унда якка тумори,
Юрагимни ўртайди,
Ўтганларнинг хумори.
Эсизгина болам-а!
Қолдим, бағрим доглаб-а!*

Боботурк билан Туркашбек ўтган бозор овга чиқиб даштдан жайрон боласини тутиб олган эдилар. Ўзаро маслаҳатлашиб, буни ҳазратга олиб борайлик, шояд кўнгиллари ёзилса дея фикр қилдилар. Темур турли хил қуш ва ҳайвонларни севар, боғларидаги бу жониворларга емак беришни хуш кўрарди.

Улар жайрон боласини даҳлиздаги арча ўтини ёнаётган печ олдида қолдириб, Темур хузурига кирдилар. Бирор ҳафта, чамаси, ҳазратни кўрмаганлари учун кўлини ўпиб, пешини юзларига суртдилар.

– Мени ёлғизлатманг. Инсон боласи осмонни суяб турса ҳам биттадур. Ёнида ишонган меҳр кўйган ва меҳр кутган одамлари бўлмас экан, ҳаётида тот ҳам, туз ҳам бўлмайди, – деди Темур улар ташрифидан кўнгли ийиб.

– Бир муддат ўз-ўзингиз ила қолинг дея безовта этмадик, устоз, – дея жавоб қилди амир Боботурк таъзим билан хиёл бошини эгиб. – Сиз сабру тоқат, иродаю саботда барчамизга пиру комилсиз. Неки юз берса қисматдин. Биз шогирду навкарларингиз сизни қадди букик кўрсак ерга кириб кетгусимиз. Шу боис бошимизда ҳар доим ғолиб, мағрур ва музаффар турмоғингизга кўникканмиз!

– Нега бу қадар йўрғунсиз, Туркашбек? Овозингизга қараганда кечаси ухламаган кўринасиз. Тинчликми? – соҳибхабарга тикилиб деди Темур.

– Худога шукр. Тинчлик, ҳазрат. Биз ўз ташвишимиз ила машғул бўлиб, тек ўтиргонимизга қўймайдилар бу ғаламислар. Ўзингиз огоҳлантирганингиз каби, жоникурбонийлар, – деди Туркаш тортиниб.

– Бирини Мохон, яна бирини Мозандарон ҳокими этсак. Қуанда бўлсак, – деди ҳайратда улуғ Амир ёнбошлаган ёстигини кўйнига олиб чордона кўриб ўтирар экан. – Бизга тегишли одамлар деб, кимса уларнинг мушугини пишт демаса!..

– Афсуски, шундай, ҳазрат. Икки ака-ука гапни бир ерга кўйиб, Сабзавор устига қўшин тортмоқ тараддудиде эмишлар. Қуни кеча у тарафдан кишимиз келди. Бир эмас, бир неча одамимиз бу хабарни тасдиқламоқда. Овул ва даҳалардан лашкар тўплашни бошлабдилар.

– Вазири аъзам Хожа Шамсуддинни чорланг, – деди Темур Боботуркга қараб.

Боботурк даҳлизга чиқиб бош вазирга одам юбортирди. Шу пайт жайрон боласининг инграгани эшитилди.

– Жайроннинг овозими? – деди Темур жайрон бўлиб.

– Ҳа, жайрон боласини тутган эдик. Жонивор совукда жовдираб, тўдасидан адашиб қолган экан. Сизга олиб келдик, ҳазрат, – деди Туркашбек мавзу ўзгарганидан ўзини енгил ҳис этиб.

– Фаройиб-ку, қани кўрайлик-чи? – деди Темур ўрнидан туриб даҳлиз томон юраркан.

Қизғиш қўнғир рангдаги жайрон боласи пишиқ ғиштдан ишланган печ ёнида, жулпат устида ётарди. Олдига кишилар келгач, ўрнидан кўзгалди.

– Неча кунлик экан? – сўради Темур.

– Ўн кунлик бордир, – жавоб қилди Туркашбек.

– Жайронлар кишининг чилласида ҳам туғар эканми, а? Кеч қочган бўлса керак-да жонивор. Сут ичяптими?

– Ҳа, ҳазрат. Емишини идишга солиб олиб юрибмиз. Мана, – дея кичкина сопол шишачага эчки терисидан қилинган эмизик тиқилган идишни Темурга узатди Туркашбек.

Темур эмизикни олиб жайроннинг оғзига тутди. У кулкуллатиб эма бошлади. Жониворнинг бошини, орқаларини силади.

– Сен энди мен билан яшайсан, бўтам! Сен онангдан ажралибсан. Мен эса...

Темурнинг овози бўғилиб қолди. Кўзида ёш халқаланди. Туркашбек гўёки ҳеч нарсани сезмагандек орқада қотиб турарди. Темур ҳеч қачон одамлар олдида кўзига ёш олмас, кўз ёши ва бола йиғисига ҳечам тоқат қила олмас эди. Жайрон боласи сутини ичиб тугатиб, унинг бармоқларини эма бошлади.

– Яна бир оз сут берайликми? Тўймади чоғи, – деди Темур хиркироқ овозда орқасида турган Туркашбекка.

– Боя ҳам ичган эди, ҳазрат. Бироздан сўнг берганимиз маъкул, – жавоб қилди Туркаш.

– Бўлмаса айтинг. Эчки сутидан олиб келишсин. Жайроннинг сути, эчки сутига яқин. Ўзим эмиздираман, – деди Темур эмизикни қайтариб бераркан. – Кўзини чиройлилигини қаранг. Халқда охунинг айби кўзида деган гап бор. Ҳаётда ҳам шундай. Инсон жуда ақлли ва хушбичим бўлса унга кун бермайдилар. Унинг айби яхшилигида.

Шу пайт эшик олдида бош вазир Хожа Шамсуддин билан амир Боботурк кўринди. Бош вазир ҳам ҳафтадан бери ҳазратни кўрмаган эди. Бағрига босиб, кучоқлашиб, кўнгил сўради.

– Ўзингизни кўлга олинг, ҳазрат. Аллоҳнинг иродасига бўйсунмоқ мажбуриятидамыз. Қолганларга ул кишимнинг тупроғича умр берсун! – деди дардли оҳангда.

Улар олдинма кейин хонага кирдилар. Одам кўлидан сут эмган жайрон боласи ҳам беихтиёр уларнинг орқасидан эргашиб хонага кирди. Темурнинг оёқларига суйканиб, чопони барини тишлаб торта бошлади.

– Ҳа, жонивор-а, бир гал сут бергач, инсонга эш бўлди, кўйди. Дунёда неки жонзод бор, меҳрга муҳтож. Инсон ҳам шундай. Яхши сўзнинг гадойи, – деди Темур оёқларига суйканаётган жайрон боласига тикилар экан йиғига ўхшаш овозда.

– Сизни бир йилдан бери кўрмагандекман. Сизсиз калаванинг учини йўқотиб қўяр эканмиз. Ишқилиб Аллоҳ сизни ҳар доим бошимизда соғу саломат, эсон-омон, бағри бутун, тўрт кўз тугал асрасин! – дуо қилди Хожа Шамсуддин юкуниб.

– Қудаларимизнинг хатти-ҳаракатларидан вокифмисиз, бош вазир жаноблари? – деди Темур кўришиб Хожа Шамсуддинни ўтирмакка даъват этар экан.

– Шундай, олий ҳазрат. Улар сўзларида турмай яна хиёнат

узангисига оёқ кўйдилар. Модомики, иккиси икки вилоятнинг ҳокими. Уларни норизо этгулик хатти-ҳаракат биз тарафдан содир этилмаган бўлса. Нечун бундай иш тутадилар, барчамиз ҳайронмиз, – жавоб қилди бош вазир. – Бу хусусда давлати аркон ва амиру лашкарбошиларнинг фикри қатъийдур, – кўшиб кўйди бу хусусда ўзининг ҳам тушунчаси борлигини билдириб.

– Сўйланг, – деди Темур жиддий оҳангда.

– Исёнчилар оёққа қалқиб, раиятга зиён етказиб, элу юртни бузмасдан жойида танобини тортмоқ керак. Илгариги каби яна уларнинг гуноҳидан ўтиб, совға-салом ва суюрғол бермаслик керак. Эски хато ва кўнгли бўшлигимиз бизга сабоқ бўлмоғи лозим. Мени айтди дерсиз ҳазрат, эрта кунда кўзи олма-кесак терадиган ўша Тўхтамиш ҳам бизга дўстлик қилмайди. Жўчини бир ёклик қилиб, сўнгра Хуросон ила машғул бўлмоғимиз жоиз эрдими?

Бош вазирнинг шаъмалари ўқи бевосита Темурга қаратилган эди ва бу борада бош вазир ҳақ эди.

– Ҳақсиз, мухтарам вазири аъзам жаноблари, – деди Темур паст ва дардчил оҳангда. – Жўчи хусусида баҳсни кейинроққа қолдириб, бугун-эрта ҳал қилишимиз лозим бўлган Хуросон иши ила машғул бўлсак. Мен амиру лашкарбошиларимизнинг фикрларига қўшиламан. Исён томир отмасидан бурун олдини олмоқ керак. Амир Алибек Жоникурбоний бизни барибир англай олмайди. Ул кишим бизнинг ҳаракатимизни ўз юртларига қилинган тажовуз деб билади. Ул кишига-да ҳақ берамиз. Кимда-ким адолатли иш кўрса Аллоҳ шул тарафдадур, – дея сўзини тугатди.

– Изн этсалар аркони давлатни тўплаб, бу хусусда улар фикрини ҳам олсак. Хон ҳазратлари билан ҳам ўзингиз қўнишсангиз, – деди бош вазир.

– Розимен. Бугун пешиндан сўнг сўзлашамен. Хон ҳазратларига ҳам бу хусусда билдиринг, – жавоб қилди Темур.

– Бир қошиқ қонимдан кечинг, ҳазрат, – гапга аралашди амир Боботурк. – Русхат этсалар бир хусусда кеч бўлса-да, бир фикрим бор. Ушбу масала бўйича мухтарам бош вазиримиз бундан буён янглиш фикрда бўлмасунлар.

Темур шогирдига қаради.

– Мухтарам бош вазир жаноблари, аввало Жўчини бир ёклик қилишимиз лозим эрди деган гапни айтдилар. Ўша пайтда бу

ишига қўл урмоқ жуда хатарли бўлиб, бизнинг ҳалокатимизга ҳам олиб келиши мумкин эди. Бош вазир жанобларининг ўйламай-нетмай шундай дейишлари хусусан мени ҳайратга солди. У вазиятда бир душманимиз ўн бўлиб, бутун Турон юрти ўт ичида қолар эди. Мен бош вазир ҳазратларидан узр сўраб, бундан буён бу фикрларини бошқа ерда сўзламасликларини таклиф этамен, — деди амир майин оҳангда. — Эшитган қулоққа яхши эрмас. Қай даражада бўлмасин, бугунги кунда Тўхтамишхон бизга эш бўлиб, сўзимизга кириб турибди. Нега энди ундан душман яшашимиз керак? У бизга нисбатан бирорта ножўя хатти-харакат қилғони йўқ-ку.

Орага оғир жимлик чўкди. Бош вазир лаб-лунжини йиғиштириб Боботуркка даъфи жавоб қила олмади.

— Амир Боботурк ҳақдур. Сизнинг сўзларингизда ҳам жон бор, мухтарам бош вазир жаноблари. Бироқ илгари айтганим каби айни замонда баҳслашмоқ ва бу муаммони муҳокама этмоқ фурсати эмас, — деди жимликни бузиб Темур. — Гапдан гапнинг фарқи бор, ўтгиз икки нархи бор дегандек, сувни кўрмасдан бурун этик ечмай турайлик.

Темур ўзи ва мулозимлари ўртасида бўладиган бундай гап-сўзларни совуққонлик билан тинглар, ҳеч бир амиру лашкарбоши ноҳақ сўзласа хафа бўлмас, ҳақми-ноҳақми у ўз фикрини очик айтгани учун ҳурмат кўрсатарди. Бу ҳолат эса улар ўртасидаги муносабатни яхшилаб, олий раҳбариятда соғлом илқим яратарди. Ҳеч ким бир-биридан арз қилмас, кўнглида гина-кудурат асрамас эди.

Тўпланган мажлис аҳли қора либосли Темурга яна бир-бор ҳамдардлик билдириб, дуо этдилар. Шайхулислом Куръони Каримдан сура тиловат қилди. Сўнгра бош вазир содир бўлган воқеа хусусида ахборот берди.

Суюрғатмишхон ва Темур кўпчиликнинг фикрини билмоқ учун сукут сақлаб ўтиришарди.

— Исён бостирилмоғи, бул фитна салтанатнинг бошқа тарафларига ёйилмасдан бурун унинг чора-тадбирини кўрмоқ лозим, — деди баланд ва қалтироқ овозда Темурнинг ишончини қозонган Аббос баҳодир. — Бугун ёнига амир Валибекни қўшиб олган Алибек эртага Малик Ғиёсиддин каби бошқа ғанимларимизни

ҳам йўлдан урмаслигига ҳеч ким кафолат беролмайди. Шу боис ул исёнчилар ўз масканида янчилмоғи лозим. Бундан буён яна ер билан битта бўлиб, узр сўрасалар молу жонидан кечмаслик шарт деб ўйлайман, – сўзида давом этди Аббос баҳодир.

– Ҳақ гап!

– Уни ўз юртида бартараф этмоқ лозим!

– Унга энди шафқат қилиб бўлмайди!

– Ҳа, жуда ҳаддидан ошиб кетди! – бирма-бир фикр билдирди улуғ амирлар ва лашкарбошилар.

– Кўнгилчанлигимиз ва бағркенглигимиз охири бир кун бошимизга бало бўлмасдан ғамимизни емоғимиз лозим, – деди амир Сайфуддин туркчанинг бухоро лаҳжасида салмоқлаб. – Алар андишанинг отини кўрқок деб билмоқдалар. Темурбек ҳазратларининг ҳар қандай шароитда қон тўкмасликка уриниш ҳаракатининг моҳиятини англаб етмаётирлар. Начора, яхши сўз ва инсоний муносабат билан ҳал бўлмаган ишга қилич аралашур. Биз улар олдида олчоқлик ёки муттаҳамлик қилмадик. Неки мақсадимиз бўлса очиқ-ойдин сўзлаб, ҳал этдик. Бири Мохонни сўраб турган бўлса, бири Мозандаронни. Темурбекнинг рағбатлари ила солиқлардан ҳам деярли озод қилинганлар. Билмадик яна не истайдурлар. Менинг фикри ожизимча, бу тўрвасоқол Алибекдан ҳатто ўз хешу ақрабосига ҳам яхшилик келмайди. Биз буни тажрибада кўрдик. Яна жамоа не деса, кўпчиликнинг фикри қайда тўхтаса, биз ҳам шул тарафдамиз.

Суюрғатмишхон Темурга ўзингиз яқун ясанг дегандек қараб, хиёл бошини эгиб, ишора қилди.

– Муҳтарам амирлар, беклар ва салтанат таянчи бўлмиш барча биродарларимиз. Авваламбор, менга билдирган ҳамдардлик ва меҳр-муҳаббатга тўлиқ сўзларингиз учун миннатдорчилигимни қабул этгайсиз. Бу салтанат, чекилаётган изтироблару савобли ишлар хон ҳазратлари ва менинг учун эмасдур. Бу барчамизнинг юрт, улус ва динимиз олдидаги муқаддас бурчимиздур. Биз ёввойи қавмлар оёғи остида тили, маънавияти ва маърифати топталган юртимизнинг кўкрагини кўтариб, унинг буюк бирлигини тикламоқ ниятидамиз! Бу улуғ орзу-армонимизни ҳеч кимдан яширган эмасмиз ва яширмаймиз! Жониқурбоний биродарларимиз аввал бошда бу ҳаракатимизга қўшилган ҳамда

уни қўллаб-қувватлаган эдилар. Буни биз ҳар замон юксак кадрлаймиз ва шунга яраша уларнинг обрў-эътиборини жойига қўямиз! – Олий маслаҳатдан шул нарса аён бўлдиким, барча баробар ҳаракатга келмасидан бурун фитнесчиларни бир тарафлик қилиш фикридадур. Машваратдан бурун мен бир неча нафар амир ва мулозимлар ила тек-тек суҳбатлашдим. Улар ҳам шу фикрдалар. Шундай экан, киш ярмидан оғиб, сафар учун оғир бўлса-да, йўлга чиқмоққа тўғри келаду. Биз мухтарам вазири-миз Муҳаммад Довудга бир ойга етгулук ошлиғ тўпламоқ мажбуриятини юклаймиз. Шунингдек, ул кишим мавжуд ёв-яроғлар, чодир утовлар ҳисоб-китобини қилсунлар. Ўлка ва туманларга одам жўнатилиб, лашкар тўплашга киришилсун. Қолган ишларни мухтарам бош вабир жаноблари ила биз ҳал этажакмиз. Барчангизга ташаккур!

Аркони давлат ўрнидан кўзғалди. Солинда Темур, бош вабир, амир Боботурк, Аббос Баходир ва Туркашдан бўлак кимса қолмади.

– Умаршайх Мирзога ва Мироншоҳ Мирзога хабар еткуринг. Ҳар икки амирзоданинг кўшини йўл-йўлакай қўшимча хабар етгани замонқ Калот атрофига етиб келишсун! Қўшинлар машини тобига еткурган бўлсунлар! – Туркашга буюрди Темур.

Соҳибхабар кўлини кўксига қўйиб бошини эгди-да, эшик томон тисланди.

– Биз ҳам сафар тадоругини кўрмагимиз лозим, Боботурк! – деди Темур бу юришни истамаётганлиги шундоққина овозидан сезилиб. – Бу одам зоти Аллоҳ берган умрини яшаб, тинчгина оёқ узатиб ўлишни истамас экан-да. Начора энди кўлимиздаги қилични янада маҳкамрок тутишимизга тўғри келади.

Темур шундай деб солиннинг у тарафидан бу тарафига бир марта бориб келди.

– Ўзингизнинг аҳволингиз нечук, Боботурк? Шундай уйланмай ўтиб кетасизми? – деди бошқаларга бўшсизлар дегандек ишора қилиб.

– Бу хусусда янгиликлар бор, ҳазрат. Фурсати бўлмади сизга сўйлайин десам, – жавоб қилди Боботурк.

– Шундайми? Сўйланг бўлмаса. Не хабарлар? – кизикди Темур.

– Асли мамлук бўлган, бироқ ўзини ҳиндистонлик дея танитган икки киши Туркашбекнинг йигитлари қўлидадир. Катта маблағ

эвазига қаллиғингизни олиб келиб берамиз дейишмоқда. Махфий йигитларимиз уларнинг асл мақсадлари ва сўзларининг не қадар ростлигини билиш устида ишламоқдалар. Бу ишдан бирор натижа чиқмасада, охирига етмоқ ниятидамиз.

Орага жимлик чўкди Темур яна бир бор хонанинг у бошидан бу бошига бориб келди.

– Модомики, сиз у хоним-ла яшамоқни ният қилган экансиз, бунинг учун керак бўлса Ҳиндистонни ҳам фатҳ этамиз, – деди Темур Боботуркнинг елкасига қўлини қўйиб. – Бироқ яна бир йил кутишга тўғри келади. Бу кишилар билан суҳбатлашиб, масаланинг моҳиятига етинглар. Буларни сизнинг маъшуқангизга етказмоқдан кўраянада муҳимроқ бошқа ишлар ҳам қизиқтириши мумкин. Уларнинг қўшин ва давлат иши кўнусида ёғий билиши лозим бўлган ҳеч бир нарсадан хабар топишига йўл қўймангиз. Уларнинг қайтиб кетиши ҳам мумкин эрмас, авлодим. Балки ҳибсга олдирансиз. Хоним ҳақидаги сўзлари эса келиб, эсон-омон қайтиб кетиш йўлидаги бир восита бўлиши мумкин. Бу ишнинг тубига етмоқни Туркашбекнинг бўйнига қўйинг. Бу хусусда янгилик бўлгани он менга сўзланг.

Эшик оғаси ҳазратни Сароймулкхоним йўклаётганини билдирганида Темур Боботуркга кетмоққа рухсат берди.

– Бош маликамизга сўйланг. Кечқурун хузурларида бўлурмен, – деди Темур сарой таркибидаги масжид таҳоратхонаси томон юрар экан.

Бухоро киши мўътадил, ёқимли ва ғамгин эди. Кечаси тиниқиб ухлаган Темур эрта уйғониб, таҳорат қилди, бомдод намозини ихлос ила ўқиб, нонушта ҳозирланган хона томон юрди.

Иссиққина хона ўртасидаги хонтахтада пишлоқ, қаймоқ, хусайни узум, чақилган ёнғоқ ва магиз ҳамда сояки майиз турарди. Хонтахта четидаги ҳиди анқиб турган кулчаларнинг устига баҳ-мал дастурхонча ёпиб қўйилган эди.

Эшик олдида ҳазратни тавозе билан салтанатнинг бош маликаси Бибихоним кутиб турарди.

– Ассалому алайкум, ҳазратим. Яхши ётиб турдиларми? Кайфиятлари яхшими? – деди бош малика таъзим бажо келтириб.

– Ваалайкум ассалом. Ассалому алайкум. Ташаккур, маликам. Таъбим нисбатан равшан, кайфиятим жойида, – жавоб қилди Темур хонтахтанинг деворга суяниш мумкин бўлган, ойна-

Қовоғи осилганча мум тишлагандек жим кетиб бораётган Алибек қамчисини даст кўтариб Нурмамеднинг бошига солди.

– Бор! Керак бўлса менинг кизимнинг ўрнига Темурнинг ўғлига хотин бўл, итвачча! – ўшқирди Алибек. – Йўқол кўзимдан!

Нурмамед отини шартга оркага буриб чоптириб кетди. Ёши улуг Алибекка қарши қўл кўтармади. Алибек бир муддат яйдоқ ерда турди-да, отини шотирига тутқазиб, қалъа деворига чиқиб кетди.

Темур кўшинга ҳеч қандай жиддий хатти-ҳаракатлар қилмасликка буйруқ бериб, шошилмай қалъа атрофига жойлашишни буюрди.

– Алибекдан бирор жўяли фикр кутамиз. Бу орада лашкар ҳам у ёқ-бу ёғини тартибга келтириб, ерлашиб олади, – деди Темур амир Боботуркга ўзи учун қурилган оқ кигиз ўтовнинг қасабаларини ушлаб кўраркан. – Асл ўғуз ўтови бу. Ёзда салқин, қишда иссиқ бўлади. Дилшод оғонинг ҳам ўтовини тикдириб, аҳволидан хабардор бўлинг. Кучига ортиқча баҳо бериб, шамоллаб қолган кўринади бояқиш.

Уч кун давомида қарши тарафдан бирон-бир таклифни кутган Темур ниҳоят элчибошини ҳузурига чорлади.

– Муҳтарам ақрабомиз Алибекка етқуринг. Ҳар галгидек бизнинг ул кишига заррача хусуматимиз йўқ. Қалъадан чиқиб, ҳузуримга келсалар ҳар замонгидек меҳр-мурувватимиз ва иззат-икромимизда бўладилар. Биз ул кишимнинг молу жонларига омонлик тилаб, бундан буён тинч ва бирликда яшамоқнинг режасини тузамиз. Бизнинг ана шу тилақларимизни етқуринг, – деди Темур ва элчининг қўлига шу мазмундаги мактубини тутди.

Алибек Жониқурбоний Темур элчиси билан яхши суҳбатлашди. Бироқ элчининг сўзларига ишонмади. Энди қўлига тушсам Темур этимни нимталайди деган даҳшатли ўй унга тинчлик бермади. Қалъа ичидагиларни ўз ҳолига ташлаб, қавмини эргаштирганча тоққа қараб от қўйди. Бу воқеа Темурга маълум бўлгач, ўй суриб қолди. Алибекни қувиш маъносиз бир тирикчилик эди. Тоғу тошда ҳар қандай фалокатга дуч келиш мумкин. У ерларда турли ҳукмдорлардан қочиб юрган қароқчи тўдалар ҳам бор. Вақти-соати етиб буларнинг ҳам ҳисоб-китобини қилмоқ керак.

Қалъага ҳужум қилишда ҳам маъно йўқ. Барча ташвишу таҳлиқанинг сабабчиси у ерда бўлмагач, бечора халққа озор бериб нима қилади.

– Энди бошқа бир йўл тутамиз, биродарлар, – деди Темур мийиғида кулиб, ўтовига тўпланган кўшин бошлиқлари, амиру хос мулозимларга бирма-бир қараб чиқаркан. Ўн чоғли жарчи кечаси билан яхшилаб тайёрланади. Улар эрта-сахардан бошлаб бор овозлари ила: «Мозандарон деб адашиб, Калотга келиб қолибмиз, Амир ҳазратлари зудлик билан Мозандарон йўлига тушишингизни буюрдилар!» дея жар сола бошлайдилар. Унга-ча кўшинларнинг бир қисми чекиниб, йўлнинг икки томонида пистирмада туради. Ярим минг чоғли суворий ўзини қочаётган килиб кўрсатади. Қалъадагилар ўзларини қандай тутадилар, кўрамиз? Қалъадан бизни қувишга чиқишса иш тамом. Қалъа бизники бўлади. Агар хийлани пайқаб, чиқишмаса унда бошқа бир тадбир ўйлаймиз, – деди Темур кўшин ҳаракатини лашкар-бошилар ила қузатар экан.

Қалъадагилар тонг отиши билан Темур кўшинининг урвоғи ҳам қолмаганини кўришиб ҳайрон бўлдилар. Бир зумда қалъа ҳовлиси оломон ва лашкар билан тўлди. Қалъа қутволи голибона оҳангда мурожаат этди:

– Барчангиз кўрдингизким, Калот каби мустаҳкам қалъани ололмасликка ёғийнинг ақли етди. Фурсатни кўлдан бой бермай уларни қувмоқ, ҳеч бўлмаганда уғруқ ва озиқ-овқат заҳираларини тортиб олмоғимиз керак! Бундай қулай вазият ва ўлжа ҳар доим ҳам ўз оёғи билан келавермайди. Қани кетдик, биродарлар! – дея мурожаат қилган қутвол биринчи бўлиб от қўйганча қалъа дарвозасидан чиқди.

Отлик лашкару оломон унинг ортидан гурра эргашиб ташқарига отилдилар. Оз фурсат ўтмай йўлда кетаётган суворийларга етиб олдилар ҳам. Қалъанинг мустаҳкам деворларидан икки фарсахча узоқлашганларида қуршовга тушганларини англаб етдилар. Суворийлар чигиртка каби ўрмалашиб келаётган ўлжа иштиёқидаги кўзи оч одамларни чошиб ташладилар.

Кун пешиндан оққанида қалъа яна қуршовда қолган эди. Амирзода Мироншоҳ Дехча дарвозаси қаршисида турар, амир Муайяднинг ўғли амирзода Али қалъага оқиб кирадиган сой бўйини эгаллаган, амирзода Умаршайх эса иккинчи дарвозани бузиб кирмоқда эди.

– Калот қалъасини бир томчи қон тўкмай олиш мумкин! – деди Темур қалъа атрофида турган кўшинларнинг жойлашувини куза-

биринчи қалъа Туршиздур. Туршиз иши ҳал бўлгунга қадар Калотнинг чораси топилиб қолади. Ҳозирок элчи юбориб Малик Фиёсиддинни ҳам чакирамиз. Бизга Туршизни олишда кўмаги тегиб қолар.

Кўшин Ясси довони орқали Туршиз қалъасига қараб юрди. Шу ерга етганда Дилшод ого каттиқ оғриб қолди. Темур зудлик билан тахтиравонда уни Самарқандга жўнатди. Самарқанд сафарига бошлиқ этиб тайинланган Эртўғрул Туронни ёнига чакириб қуйидагиларни тайинлади.

— Бибихонимга айтинг, Дилшод оғони яхши қаратсунлар. Амирзода Шохруҳнинг волидаи мухтарамаси Мехрибонбегимга еткуринг, амирзодага диққатли бўлсинлар. Самарқанддаги аҳволни икки-уч кун ичида пухта ўрганиб, орқага қайтинг!

Туршиз Хуросоннинг энг мустаҳкам қалъаларидан бири бўлиб, садидийлар қўл остида эди. Ҳирот ҳокими Малик Фиёсиддин Пир Али ўн йил, чамаси, бурун бу қалъани амир Али Садидий қавмига берган эди. Ғур жамоасига кирувчи садидийлар саваш бобида ҳассос эдилар. Улар бу ҳужумнинг олдини олиш учун пухта ҳозирлик кўргандилар. Деворларда тизилишиб турган мерганлар қалъани ўраган лашкар устига ўқ ва тош ёғдирарди. Буни кўрган Темур иш осон кўчмаслигини англаб, хузурига Малик Фиёсиддинни чакиртирди.

— Сиздан қалъани ҳадя сифатида олган садидийлар уни яхшилик ва сулҳ ила топширсалар керак, Малик жаноблари, — деди Темур от устида кетаркан Ҳиротнинг собиқ ҳокимига. — Ундан ташқари булар сизнинг юртдошларингиздур.

— Давлат сарҳадини химоя этмоқ мақсадида ўша пайтда Туршизни уларга берган эдим, ҳазрати олийлари. Бирок бу қавми билурсиз. Бўйсунмас ва жангари. Муомала ила мурасага келмайдиганлар хилидан. Шундай бўлса-да, ижозат берсангиз бориб улар билан сўзлашсам. Қон тўкмасликка, ишни яхшилик билан битирмокка ундаб кўрсам, — дея жавоб қилди Малик Фиёсиддин бу оғир вазифани уддаламоқ масъулиятидан ҳаёли қочиб.

— Ул биродарларимиз кимсанинг сўзига қулоқ соладургонга ўхшамайдилар, — деди Темур Малик Фиёсиддинга синчковлик билан тикилар экан. — Майли, ҳа деган туяга мадад. Биздан нима кетди. Бир уриниб кўринг. Бўлса сувли, бўлмаса лалми деганларидек, шунга қараб иш тутамиз. Аллоҳ сизга йўл берсун!

Малик Гиёсиддин икки аскар ҳамроҳлигида қалъа томон от қўйиб кетди. Сулҳга ундовчи даъватни эшитган қалъа ҳимоячилари уни ўққа тутдилар. Навкарлардан бири ҳалок бўлди. У Темур ҳузурига боши эгик, тушкун киёфада қайтиб келди.

Темур мавжуд вазиятни муҳокама этмоқ учун чодирига Жаку Барлос, амир Боботурк, Алп Туркашбек ва Али Муайяд Орлотни чорлади.

– Не усулда иш юритмоқни маъкул кўрурсиз, мухтарам амирларимиз? – дея мурожаат этди Темур чодир тўрига оғир чўқаркан.

– Бу Малик Гиёсиддин қайдан пайдо бўлди, аълоҳазрат? Унинг дили ва кўли тўғрилигига ишонасизми? – дея гап бошлади Жаку Барлос асабий оҳангда ҳаяжонини босолмай. – Ахир, минг бир турфа яхшиликлар қилганингиз билан ундан дўст чиқмаслиги маълум-ку! Нахотки, бунини чуқур тушунмасангиз, Темурбек?

Темур лабини қимтиганича ўтирганларга бирма-бир гап сўзсиз тикилиб чиқди. Улар нигоҳида ҳам шу маъно зоҳир эди.

– Малик Гиёсиддинни маҳв этмоқ унчалик оғир иш эмас. Бироқ бу воқеа бизнинг ҳеч бир оғиримизни енгил қилмайди. Қайтамга унинг орқасида турган одамларни-да бизга душман қилади. Усиз ҳам ёғийларимиз етиб-ортиб ётибди. Малик Гиёсиддиннинг нотўғри оёқ босган қуни боши кетади. Ишимиз юришмай турганини бахтидан ва тахтидан ажралган бечора бир шохдан кўришимиз ожизлигимиз аломати эмасму, Жакубек? Унинг ўрнига қалъани забт этмоқнинг йўллари изласак бўлармиди? – деди Темур Жаку Барлосга қараб.

– Мен ўз фикримни айтдим, Темурбек. Тўғрими, нотўғрими, гапимни ичимда сақламайман. Лозим топсангиз қабул этинг. Қабул этмасангиз ҳам хафа бўлмаймиз. Ёш келинлар каби аразлаш давридан ўтганмиз. Телба-тескари сўзласак кўнглингизга олманг. Бир қанча амиру лашкарбошилар мендан бу гапни сизга етказишни сўрадилар. Гуноҳимиз бўйнимизда, – қизариб-бўзариб жавоб қилди Жаку Барлос терлаган пешонасини артиб.

– Сизлар бир нарсани англамоқларингиз лозим, биродарлар, – деди овозини баландлатиб Темур. – Малик Гиёсиддин авлоди неча ўн йиллардан бери Ҳирот халқини бошқариб келган ҳурматли бир сулола. Биз уларнинг иззатини жойига қўйиб муомалада

бўлмоғимиз шарт. Давлатнинг ҳеч бир ясода ёзилмаган қонун ва қоидалари ҳам бор. Барча гуноҳкорларни жазолаб бўлмайди. Нимадандир қўл силташ, ниманидир кўрмасликка ва ненидир сезмасликка олишга тўғри келади. Бусиз давлатни тутиб, бошқариб бўлмайди. Одамлар ҳар доим ҳам адолату диёнатнинг олий мақомларини англаб етавермайдилар. Шундай экан, улар тушунадиган, улар қабул этадиган, барчага баробар бир сиёсат юритмоқ керак бўлади.

Темур сўзини тугатгандан сўнг анча ўтгач ҳам ҳеч кимдан садо чикмади.

– Энди Туршизни ҳам Калот каби қолдириб кетиб бўлмайди, ҳазрат. Бор кучни ташлаб, уни олиш керак, – деди вазиятни юмшатишга интилиб Жаку Барлос.

– Бу хусусда менинг фикрим шундай, – деди Темур ўйга толганча. – Махфий равишда кавлаётган ер ости йўлимиз тугаши билан манжаниқ, тош аррода ва нафт отарларимизни ишга соламиз. Қалъада ёнғин бошланиши билан пиёдаю суворийлар баробар хужумга ўтадилар. Шу аснода қалъани забт этмоқ иши узокка бормайди.

Бу фикр барчага маъқул келди. Кечаси билан сахармардонда хужум бошлашга ҳозирлик кўрилди. Темур ҳам ухламади. Туманларни айланиб чиқиб, лашкарнинг аҳволини кўздан кечирди. Темурни яқиндан кўриш орзусида юрган навкарлар учун бу катта гап эди.

Ер ости йўли қалъа деворига етиши билан нафт отувчилар ва тўпчилар ишга тушди. Қалъанинг турли жойларида ёнғин кўтарилиб, деворлари ўпирилиб туша бошлади! Ҳар тарафдан аскарлар қалъага ёпирилди. Қалъа вайрон бўлиш арафасида турарди. Ҳимоячиларнинг бошлиқлари ҳар қандай ҳаракат беҳуда эканлигини кеч бўлса-да, англадилар. Қалъа буржларида, одамлар тўпланган майдонларда оқ байроқлар кўрина бошлади.

– Қалъа таслим бўлди! – деди Темур ёнида турган амир Боботуркка. – Зудлик билан жарчиларга етказинг. Қон тўкилмасин. Қалъа ичидаги оддий фуқаронинг молу ҳолига қўл теккизишмасун. Фақат ҳарбий бошлиқлар ва амалдорларнинг бойликлари ҳисобга олинсин. Ҳеч ким ўлдирилмасин. Хавфли кишилар асирга олинсун!

Жанглар тугаб, оппон-соппон бўлгач, Темур одатдагидек оқ отда қалъага кириб келди ва айланиб чиқди.

– Садидийлардан бундан буён яхшилик кутиб бўлмайди. Буларни яхши биламан, аълоҳазрат. Тагин одатдагидек ҳокимиятни яна уларга қолдириб ўтирманг. Бир ғалвамиз икки бўлади, – деди отни чоптириб етиб келган Жаку Барлос Темурга.

– Унда нима қиламиз уларни? – Жаку Барлос томон ўгирилди Темур.

– Бу авлодни салтанатнинг барча бурчакларига тарқатиб, оқ уйлик қилиб юбориш керак, – қатъий жавоб қилди Жаку Барлос.

– Маъкул. Зотан булар шул жазога мустаҳиқдурлар.

Жаку Барлос кейинги пайтда илк бор яна Темурга сўзи ўтганлигидан қоникиш туйиб ишга киришди. Орқарокда келаётган Акрам мунший билан фармон тайёрлашга киришдилар.

Садидийлар Туроннинг шаҳар ва қишлоқлари томон кўч-кўронини оту туяларга юклаб, йўлга чиқдилар. Олий фармонга биноан косиб, хунармандлар Самарқанд, Кеш ва Бухорога кўчдилар. Дехқончилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи қавмлар эса Туркистоннинг сувли водийлари ва яйловларига ерлаштирилди.

Темур чодирини ўрнатилган тепаликда бу ишни кузатиб турар экан, ёнида турган амир Боботурк билан Жаку Барлосга сўз қотди.

– Бизга тиш-тирноғи билан қарши курашган қавмларни Турон юртининг юрагига олиб бориб қўйишимиз қандай бўлар экан, Жаку тоға? Бизга қарши Туршиздан кўра Бухорода туриб курашмоқ осон эмасму? Эртага бу каби қавмлар Турон юртининг ерли аҳолисини ўз ватанидан сиқиб чиқармаслигига ким қафолат беради? Бу ишимиз аслида хато эмасму, Жакубек? – деди бу иш ниҳоясига етгач Темур.

– Бундан сўнг булар яхлит қавм сифатида бирлаша олмайдилар. Уларни шундай оқ уйлик қилиш лозимки, ҳар қандай шароитда бошлари бирикишининг иложи бўлмасун, – жавоб қилди ушлаган томонини бермайдиган Жаку Барлос.

– Масаланинг яна бир томони борки, буни ҳам ҳисобга олмаслик мумкин эрмас, – суҳбатга аралашди амир Боботурк. – Оқ уйлик қилинган арабий ва форсий қавмлар қишлоқларда яшашдан кўркиб, катта шаҳарларимизда тўпланаётирлар. Бу

аҳволда бир неча ўн ёки юз йилдан сўнг бошкент ва бошқа шаҳарларимизда ерлик қавмга мансуб аҳоли қолмайди. Тарихий тажрибадан маълумки, миллат шаҳарларда, пойтахтда шаклланади. Усиз ҳам тилимиз араб ва форс тилининг сикуви остида фақат кўшинда, кишлоқларда, яйловларда қўлланилмоқда. Бу муаммони ҳам охиригача ўйлаб кўрмоғимиз лозим, аъло ҳазрат! Бундан ташқари келажакда бу уруғлардан Ҳиндистон ёхуд Мисрдаги мамлуклар каби подшоҳ ёки бош вазир каби одамлар чиқиб қолса борми? – дея сўзини тугатди амир Боботурк.

– Ҳақсиз, амир, – жавоб қилди Темур паст овозда. – Мамлакат худуди ва сарҳарларини ўйлайвериб, бул каби ватаний ишлар ила етарли даражада машғул бўла олмаёпмиз. Сарой аҳлимиз ҳам она тилида сўзлашмоқни унутиб қўймоқда. Кишининг не тилда сўзлашуви унинг шахсий ишидур. Бирок аввал она тилини кўнгилдагидек билсун. Сўнгра хоҳласа чулчут тилини ўргансину кўнишсин. Мадрасалар, масжидлар ва девонларда турк тилини етарли қўллаш хусусида фармони олий хозирлаймиз. Акрам муншийга, китобдор Ориф Бухорийга айтинг «Қуръони Каримнинг илк туркий тафсирини», «Девони луғотит турк» билан «Қутадғу билик» ни етарлик нусхада кўчиртирсинлар. Тилини асрамаган миллат махв ўлмоқликка маҳкумдир. Биз эса ким, Турон мулкининг малиги, Улуғ Туркистон амиримиз. Миллатларнинг энг қадими ва энг улуғи, турkning бош бўғинимиз. Бу ишларни биз қилмасак кимса қилмағай!

– Буни қарангки, устоз, сиз каби бундан юз йил чамаси бурун Кўниёдаги Қаҳрамон ўғиллари беклиги, беги Маҳмудхон «девонда, майдонда, саройда ва мажлисда туркча кўнишилсин» деган фармон чиқарган экан. Биласиз, инсон шахсиятини белгиловчи энг муҳим унсур бу тил ва қондир! Шул иккисидан путур кетдимиз, улус емрилади, ўзга халқларнинг овига, ўлжасига айланади, – деди амир Боботурк улуғ Амирнинг фикрини маъқуллаб.

Сухбат шу нуқтага етганида от чоптириб хос чопар Қамчибек Қавчин учиб келди. Отдан тушиб, таъзим ила тиз чўкиб, сўзламоққа изн сўради.

– Марҳамат авлодим, сўйланг! – деди Темур унинг юзидан яхшилик хабарини туйиб.

– Амирзода Умаршайх ҳузурларида Эрон подшоҳи Шох Шужъонинг элчиси совға-саломлари ҳамда мактуби ила қа-

булингизга мунтазир бўлиб ўтирибди ҳазрат олийлари. Амирзода Умаршайх фармонингизни беклаб туманлари устидалар. Барча бирдек зафаршиор сўзингизга кўз тикиб турибди!

– Амирзодага айтинг. Элчини оқшом емагига олиб келсунлар. Сизга рухсат, авлодим. Ҳар замон улусимизга шундай кунту садоқат ила хизмат этинг! – деди Темур эски дўстининг мўйлари қорайиб, забардаст йигит бўлиб етишган ўғлига ҳавас билан тикилар экан. – Инсон зоти ўлмас экан-а, – сўзида давом этди от чоптириб кетаётган йигитни кузатиб. – Гўёки қаршимда отаси, раҳматли амир Қавчинбек тургандек. Хивокда, Таваккал қўнғирот билан урушганимизда Турон баҳодир билан бирга жонимизга ора кирган эди, Аллоҳ раҳмат айлагур. Мана энди ўғли юртнинг кунига ярамоқда. Палаги тоза авлод тозалигича қолар экан. Машойихлар бежизга яхшидан ёмон бўлди деб куйинма, ёмондан яхши бўлди деб суюнма демас эканлар. Наслларимиз бизнинг ишларимизни муносиб давом эттира олармиканлар, Жаку тоға? Шуларни ўйлаб кечалари уйқум қочади. Боиси, не-не улуг салтанатлар яратган авлодларимиз танамиздаги кизикқон қон оқибатида тўзиб кетдилар. Салтанатлари барбод бўлди. Бизни нелар кутаётган экан, ўйлаб ўйимга етолмайман.

– Аллоҳдан умидимиз бор, буюк амирим. Яратганнинг ҳақ дини, улус бирлиги ва тинчлиги йўлида ҳеч бир хоқон қилмаган ишларни бажармоқдасиз. Бунинг ажри бор деб ўйлайман. Мени безовта этгувчи бир нарса борким, бу ҳам бўлса миллатимиз ичидан чиқадиган қони бузуқ хоинлардан келадиган разолат. Бу дунёда мансаб ва бойлик деган нарса бор экан, одам зоти бир-бирини сотиб ва еб яшайверади. Мен ҳам шуларни ўйлайман, – дея мулоҳаза этди Жаку Барлос.

– Ҳай авлодларим, пешонадаги ёзиқни кўрамиз. Аллоҳнинг карами кенг. Бизни-да раҳми шафқати, иноятдан бенасиб этмас! Мулозимларига амр беринг, Боботурк, Шоҳ Шужъонинг элчисини муносиб кутиб олайлик. Бош-оёқ сарупо ҳозирлашсун. Бу мухтарам қўшнимизнинг ҳам тинчлиги бузилган кўринадур. Авлодларимиз қўлида тутиб келган бу мамлакат ҳам эртаиндин бизга қўшилиб кетишидан чўчиётган бўлса керак. Биз шу томондан тўғри юриб, Рум орқали араб денгизига чиқамиз.

Шунда бутун Турон юрти бирлашади. Албатта Эроннинг хам ҳақ ва ҳуқуқини берамиз. Ўзини ўзи бошқарсин. Яна колганига Аллоҳ подшоҳдур!

Боботурк кўлидаги ўроғлик коғозлар тўпламини кўрсатиб, Темур мутолаа қиладиган китоблар ёнига қўйди.

— Бу не эди? — сўради Темур намоз ўкимокқа ҳозирлик кўраркан.

— Ўзингиз таъкидлаган турк тилли шоирларнинг шеърларидан ташкил топган тўплам. Девонга «Малзумоти туркий» дея ном берибдилар. Бир кўздан кечириб чиқсангиз, сўнгра кўчиришга берар эдик, — жавоб қилди Боботурк.

— Кўп маъкул иш. Шу кечасиёқ ўкиб чиқаман. Офарин! Дўстларимизга менинг ташаккуримни етказиб қўйинг.

Темур шундай деб, кўчма масжид томон юрди.

ЕТТИНЧИ БОБ

...Дарҳақиқат тангри-таоло сиздек золим ҳокимлар ва одамларга жабр қилувчи подшоҳлар устидан салтанатни менга берди. Ким менга қаршилик қилган бўлса, тангри ундан мени баланд тутди. Мен билан мухлифатга бориб, адоват қилганларга қарши мени қўллаб-қувватлади.

Сен буни кўрдинг ва эшитдинг.

Агар сен шунга рози бўлиб итоат этсанг, дуруст иш қилган бўласан...

Темурнинг Эрон подшоҳи
Шужъога мактубидан

Шоҳ Шужъонинг элчисини қабул этиш маросими олдидан Темур хузурига Тоҳир тарихчини чақирди. Ҳол-аҳволини сўраб, яшаш ва еб-ичишдан қисилмаётганлиги билан ҳам қизикди.

– Яшаш учун еймиз, ҳазрат, емоқ учун яшамаймиз, – дея жавоб қилди ҳар доим Темур билан очик-ойдин ва дўстона гаплашадиган тарихчи.

– Шоҳ Шужъодан совға-саломлар ила бизга элчи келибдур. Ул киши ўз отасининг кўзини ўйиб олган ва маҳв этган деб эшитганим бор. Шундай киши билан муносабат ўрнатсак бўладими? Бу хусусда менга бир оз билги бера билурмисиз? Кейинги ўн йилликлар давомида Эрон тахтида юз берган воқеалар хусусида билганларингизни сўзласангиз, – дея сўради тарихчидан.

– Ҳақиқатан, сўйлаганингиз каби шоҳ Шужъонинг тахтга келиши жуда хунук кечган. Ул кишим падари бузрукворининг кўзига мил тортиб, таҳқирлаб, салтанатни эгаллаганлар. Бул киши асли Нишопур, Шероз ва Исфохон ўртасида жойлашган Язд деган жойдан бўлиб, бу ер машхур Абаркўҳ шаҳарчасига яқиндур. Отаси оддий бир тақводор киши бўлиб, уни Муҳаммад ибн Музаффар деб атаганлар. Ўша замонда Язд ва Шероз орасида арабларнинг ҳафожа қабиласидан Жамол Лук исмли бир қароқчи пайдо бўлади. У мағрибу машриқдан келиб-кетувчи қарвонларни талаб, қаршилик кўрсатганларни ўлдира бошлай-

ди. Бу аҳвол барча қатори Муҳаммад ибн Музаффарни ҳам безовта қилади ва у Жамол Лукга қарши курашга бел боғлайди. Ниҳоят, у билан юзма-юз олишади ва бошини танасидан жудо этиб, ўша пайтдаги Эрон султони, яъни мўғул хони Абу Саидга юборади. Бу ишдан мамнун бўлган султон Абу Саид давлат ерларидан катта худудларни ибн Муҳаммадга иқтоъ, яъни инъом қилади. Шундан сўнг ибн Муҳаммад султоннинг ишончли одамларидан бирига айланади. Унинг болалари ва набираларига ҳам етарли миқдорда ер-мулк берилиб, улар бу худудда барча ҳисоблашадиган катта кучга айланадилар. Уч ўғли Шох Музаффар, Шох Маҳмуд ва Шох Шужьоларнинг ҳар бири кичик бир салтанат соҳиби бўлдилар. Султон Абу Саиднинг ўғли йўқ эди. Шу боис у вафот этганида давлатни илгида тутадиган Муҳаммад ибн Музаффардан бўлак қудратли куч йўқ эди. Андин сўнг у Ажам Ироқи ерларида барча бўйсунадиган подшоҳ бўлиб қолади ва ҳеч бир рақобат ва низосиз мустақил шоҳлик қилади...

– Шоҳлик унга осмондан тушган экан-да, а? – завқ билан тарихчининг гапини бўлди Темур. – Султон Абу Саид Халоқлардан бўлса, нечун тахтни бирор аждодига қолдирмаган?

– Инсон зоти шундай, ҳазрат. Эртага азроил жонини оладиган бўлса ҳам ўлимини кўз олдига келтирмай, юз йил яшайдигандек тирикчилигини қилаверади. У ҳам ҳали-бери ўлмайман деб ўйлаган бўлса керак, – жавоб қилди тарихчи.

– Ўлмай одам қоладими? – деди Темур паст овозда. – Ҳикоянгизда давом этинг.

– Муҳаммад ибн Музаффар тирикчилигида унинг етук ва машҳур ўғли Шох Музаффар вафот этади. Шундан сўнг у иккинчи ўғли Шох Маҳмудни валиаҳд эълон қилади. Бу воқеадан олти йилдан кейин тахт хусусида ота билан Шох Шужьо ўртасида низо чиқади. Оқибатда падаркуш ўғил отани тутиб олиб маҳв этади ва тахтга ўтиради.

– Тавба! – деди Темур ёқасини ушлаб. – Бу халқнинг бошига не-не кишилар келиб кетмас экан-да, а? Ёмон кетиб яхши келмас деганларидек, бир золим кетиб, ундан-да золим киши ўрнига келади. Боиси, ёмон ва золим одамни йўлдан олиб ташламоқ учун ундан-да ёвуз ҳамда золиброқ бўлмоқ керак. Сўзлаганингиз Шох Шужьо ҳар қандай жазога мустаҳиқ инсон экан, – деди Темур таъсирланиб. – Аллоҳ унга адолат қўли билан муносиб жазо бергай!

– Аллоҳ уни қилмишлари учун оғир жазолаган. Шоҳ еб тўймас касалига мубтало бўлган. Намозларида худодан гуноҳларини ва сиз ила учраштирмасликни сўрар эмиш, – қўшиб қўйди тарихчи.

– Аллоҳ неки истаса шу бўлади. Бу инсон ила кўришмоқни ҳам улуғ бир гуноҳ деб биламан, Тоҳирбек. Элимизда ота-онанг чўчка бўлса боғлаб боқ деган гап бор. Бул каби қони бузук ва иймонсиз сулоланинг халқ бошида турмоғи раиятнинг фожиасидур. Ишончим комилки, халқ мушқулини яратган осон этажак, – деди Темур эшик олдида икки бор кўриниш берган эшик оғаси томон қарар экан. – Қани юрингчи, қулоғини қизитганимиз шоҳнинг элчисини қабул этиб, суҳбатлашайлик, – дея ўрнидан кўзгалди Темур.

Улар Темурнинг чодир қаршисидаги узун, кўринишхона ва меҳмонхона вазифасини ўтайдиган саропарда томон юрдилар. Темур амир ва лашкарбошилар ила кириб ўтирганда пойгақда элчи пайдо бўлди. Икки букилиб таъзим қилди. У Шоҳ Шужьонинг қимматбаҳо совгалари ила Темурни тан олиб ёзган мактубини топширди. Темур элчини муносиб ерга ўтқазиб, иззат-икром кўрсатди. Бош-оёқ сарупо кийгизди.

– Шоҳ Шужьо ҳазратларига биздин салом сўйланг. Биз ул биродаримизга дўстлик ва яхши кўшничилик мақомида турибмиз. Ул кишим бизга бўлган хайрихоҳлик ва тобелик хилъатини ечмасалар биздин ҳеч бир ёмонлиг кўрмагайлар, – деди Темур элчига қайтмоққа рухсат этаркан.

Шоҳ элчиси орқаси ер искамай юртига қайтди. Темур Жаку Барлосни эргаштириб меҳмонхонадан чиқди ва бир оз тоза ҳаво олган бўлиб, чодир атрофида айланди. Ёруғ ва ҳузурбахш ёз оқшомида кишининг чодирга киргиси келмас эди. Улар ҳовли саҳнига курси қўйиб ўтирдилар.

– Сабзавор сарбадорларини ҳам ўзимизга эл қилмоғимиз лозим. Бу вагансевар бир гуруҳдир. Улар билан ҳар қандай шароитда жанг қилмаслигимиз керак, – деди Темур Жаку Барлосга. – Сиз бу тарафларда ҳокимлик қилиб уларни бир оз ўргандингиз. Бу хусусда не йўригингиз бор?

– Сабзаворда уларнинг ғоявий раҳнамоси Саййид Муҳаммад Шариф ас-Сарбадолий деган киши бор. У киши жуда кўп фазилатлар ва хислатлар соҳибидур. Шу машҳур одамни иззат-ҳурматини жойига қўйиб ҳузурингизга чорласангиз. Иншооллоҳ, бу иш шунда жуда осон кўчади, – дея маслаҳат берди Жаку Барлос.

– Бўлмаса эртагаёк Саййид Муҳаммад Шарифга совғасаломлар ила ҳурматли шайхларимиздан икки нафарини юборинг. Менинг ул устозга бўлган эътиқод ва ҳурматимни етказсунлар. Биздан фақат яхшилик ва саодат кўражакларини англатсунлар, – дея кўрсатма берди Темур.

Саййид Муҳаммад Шариф узоқ кутдирмади. Тезда Амир Темур хузурига етиб келди.

– Сиз каби улуғ, фозил ва комил инсоннинг суҳбатини олмоқ мен учун буюк бир шарафдур, ҳазрат! – деди Темур Муҳаммад Шариф билан кучоқ очиб кўришар экан. – Сиздаги илм жавоҳирларидан баҳраманд бўлмоқ бизнинг кўзимиз ва йўлимизни янада очгусидир! – Сўзида давом этди меҳмонни тўрға таклиф этар экан.

– Астағфируллоҳ! Астағфируллоҳ! Сиз каби барча илмларнинг билимдони, Қуръони Каримни ёд билган инсон ила суҳбатлашмоқ бизга ҳам бахтдур, буюк амир ҳазратлари, – тавозе билан жавоб қилди Саййид Муҳаммад Шариф.

– Бироқ сиз тўқис илм одамисиз, мавлоно Саййид ҳазратлари. Ҳар замон сиз каби улуғ олим ва фозил кишиларнинг маслаҳати ҳамда дуо-фотиҳалари билан иш юритмоқлик менинг одатим эканлигини эшитгандурсиз. Барча ишларни биз эски удумимиз бўйича кенгаш ва машваратлар ҳамда Қуръони Карим йўриғи ила амалга оширамиз, – деди Темур мавлонога лутф кўрсатар экан. – Маъкул кўрсангиз, бизни ўзингизга шогирдликка муносиб деб билсангиз, бундан буён Хуросон юртидаги барча ишларни сиз ҳазратнинг тўғри ва адолатли фикрларингиз асосида йўлга қўйсак. Токи бу юртда бирон кимсанинг ноҳақ бурни қонамаса, молу мулкига озор етмаса.

– Астағфируллоҳ! – деди яна Саййид Муҳаммад Шариф бошини ҳурмат ила эгаркан. – Адолат ва диёнат йўлида мен ҳар нарсага ҳозирмен, муҳтарам Темурбек. Фақат сизу бизнинг саъйи-ҳаракатларимиздан раият саодат топса бас. Бироқ қон тўқмоқ ва киши ҳақиға хиёнат қилмоқ ишларига қўл урилса мен бундай ҳамкорликдан ўзимни тортадурман, ҳазрати олийлари. Аллоҳ барчамизни тўғри йўлдан адаштурмасун ва ҳар доим бир-биримизни англамоққа қодир бўлайлик.

– Фикрингизга юзда-юз қўшилурман, мавлоно. Ҳақиқат ва тўғри сўз бўлмаган жойда дўстликка ҳам ўрин қолмайди. Мен энг аввало сизнинг тўғри маслаҳатингиз ва танқидий фикрла-

рингиз гадойиман. Киши ким бўлишидан қатъи назар шу тахлит иш юритмаса у юксалмайди ва элга йўл кўрсатмоқликка нолойикдур. Менинг ҳам нуксонларим кўп. Бирини сезсам, бирини сезмасман. Дўст киши буни айтиб турмоғи шарт деб ўйлайман. Ҳеч бир хусусда тортинмай, ўз фикр-мулоҳазангизни билдириб турсангизгина сиз бизга ҳақиқий дўстсиз.

Темурнинг самимийлигидан мавлоно ҳайратга тушган эди. Бежизга ҳам, Аллоҳ унга бу қадар катта худуддаги салтанат ва муваффақиятларни насиб этмаган экан, дея ўйлади оҳиста тасбеҳ ўгирар экан.

– Буюринг, ҳазрати олийлари! Неки хизматингиз бўлса ҳозирмен! Бироқ подшоҳлик ишларига шу пайтга қадар аралашмадим. Боиси, дунёда адолат билан юрт сўраган шоҳни кўрмадим ва эшитмадим. Шундан ҳам улардан узоқ юрамен. Бироқ сиз каби ҳукмдорни илк бор кўришим, – деди таъзим ила хиёл бошини эгаркан мавлоно.

– Яна бир бор таъкид этурмен, мавлоно. Хизмат буюрмоқ учун эмас, маслаҳат олмоқ учун сизни хузуримга чорладим. Сиз буюринг. Хуросон элнинг фаровон ва осойишта яшамоғи учун не қилмоқлик лозим. Шунга сўйланг, ҳазратим? – Қўлларини сермаб сўзларди Темур.

– Мен сиздан бу қадар очиқ кўнгиллик ва самимият кўрганим учун чин кўнгилдан маслаҳат берурмен. Фикрим ва тавсиямнинг рост ва тўғрилигига бошим ва иймоним ила жавобгарман. Зотан, сиздан ҳам сўзларимга амал қилмоқликни, ҳатто кичик жузъий бир масалаларда бўлсин, сўзингизда турмоқликни рижа этаман. Сиз каби ислом байроғини баланд кўтарган инсоннинг қўшинида турли дин ва мазҳабга оид кишилар борлигини эшитиб, ҳайратга тушдим ва хурсанд бўлдим. Муқаддас китобимиз Қуръони Каримда йигирма саккиз пайғамбар тилга олинган ва барча кишилар ягона Аллоҳнинг бандаларидур. Уларга эътиқод эркинлиги берганлигингиз сизни дунёвий салтанатингиздан, жаҳоннинг энг қудратли подшоҳи, соҳибқирони ўлажагингиздан далолатдур!

– Бул каби юксак баҳоингизга муносиб ўлмоқлик жаддида бўлурман, – деди Темур хижолат чекиб. – Бизларнинг улуғ соҳибқиронимиз, Эрон шоҳларини тиз чўктирган буюк лашкарбошимиз, хоқон Алп Эр Тўнгадир. Биз ул улуғ зотга муносиб авлод ўлмоғимиз лозим, – кўшиб қўйди Темур.

– Эронлар уни Афросиёб дейдилар. Бу улуғ ҳокон ҳақида эшитганим бор, – жавоб қилди мавлоно. – Барчамиз ўз кадр-қимматимизни, қолаверса, баҳоимизни биладурмиз. Бу худудларга, бу инсонларга сиз каби кучли, одил ҳамда маърифат-парвар бир подшоҳ лозим. Сизда бир илоҳий қудрат борки, юзма-юз сўзлашсангиз ҳар қандай инсонни ўзингизга эл қила оласиз. Бундан кўринадики, сиз етти иклимни қон тўкмасдан забт эта билурсиз. Пайгамбар худо эмас, худодан жудо эмас деганларидек, Аллоҳ шу дақиқада юрагимга солган сўзлар тилимга келмоқда. Сизга энг муҳим маслаҳатим, зудлик билан бу ерлар фалакининг кутби ва бу йўллар доирасининг маркази Хожа Али Ибн Муайяд ат-Тусий ила кўришмоғингиз лозим. Ул зоти олий Сабзавор сарбадорларининг улуғ ҳукмдори бўлиб, ўн икки имом номи билан пул зарб этиб, улар номини тутиб, хутба ўқитади. У ҳеч қачон икки сўзламайди. Тили ила дили бир авлиёсифат кишидур. Уни ҳеч кимга кўрғазмаган иззат-хурмат ила ҳузурингизга чақириб, шундай юксак мақомда мартабасини зиёда этмок, меҳр-муҳаббат кўргузмок керак. Бу хатти-ҳаракатлар ўз навбатида сизни янада юксакка кўтаради. Мен сизга хайрихоҳ бир дўст сифатида ул зоти олийни ҳузурингизга келмоққа даъват этурман.

Мавлоно Темур ҳузуридан қимматбаҳо совға-саломлар, бир умрга етқулик бойлик ва иззат-хурмат билан кузатилди. У уйига ҳам бормай, тўппа-тўғри Хожа Алининг ҳузурига йўналди.

– Кўнглим сезмокда, сиз улуғ Темур ҳузуридан яхши хабар билан келмоқдасиз, устоз, – дея мавлонони қаршилади Хожа Али Тусий.

– Мен шу пайтгача бу зот каби самимий, ҳар қандай кишини ўзига маҳлиё этадиган улуғвор инсонни кўрмаган эдим, – ҳикоя қила бошлади мавлоно. – У юз минг нафар лашкар қиладиган ишни икки оғиз ширин сўз билан амалга оширар экан. Менинг олдимда ўзини хизматкор каби камтар ва камсуқум тутганидан хижолат чекдим. Сизу биз ул кишининг ёнида бўлмоғимиз лозим деган фикрга келдим. Бу ишимиз Эрону Турон юртининг узок муддат тинч-тотув, осойишта ва фаровон яшамоғи ҳамда динимиз равнақига олиб келади. Ул зоти олийдан бир мужда келса лаббай деб жавоб беринг. Мартабангиз янада юксалиб, довруғингиз етти иклимга тарқалади, – дея ҳаяжонли сўзини тугатди мавлоно.

– Бу учрашув ва улуғ Темур-ла бўлажак ишларимиз рўёларимда

аён бера бошлаган эрди. Мен бунга хозирмен, устоз. Эртадан бошлаб сиз ҳамда Амир Темур ҳазратларининг исмлари ила тилло тангалар зарб эта бошлагаймиз ва жомеъларимизда номларингизни хутбага кўшиб ўқитурмиз, – деди Хожа Али устозига тавозе ила таъзим қилар экан.

– Астағфируллоҳ! Астағфируллоҳ! Мен Аллоҳнинг оддий бир бандасимен, бир фақир ва муҳтож инсонмен. Бул каби ишлар менга ярашмагай, – деди мавлоно хижолат чекиб.

Хожа Али сўзлагани каби ишга астойдил киришди. Кўча-кўйда одамлар афсонавий Амир Темур ва унинг фазилатлари, киши ақлига келмас саховатпешалиги ҳақида сўзлар эдилар. Худди шу дақиқада шайх Хожа Али ҳузурига буюк Амир Темурнинг шамол каби учиб келган, йўллар танобини тортгувчи элчилари ташриф буюрдилар. Шайх бу учқур суворийларни шоҳона иззат-икром билан қаршилади. Зиёфатдан сўнг улар билан Темур ҳузурига отланди. Элчилар отларини жадаллатиб илгарироқ етиб келиб, шайх ташрифи хусусида буюк амирга хабар етказдилар. Темур шайх Хожа Алини бутун суворийларни сафга тизган ҳолда карнай ва ноғоралар ила тантанавор вазиятда кутиб олишга буйруқ берди. Амир Темур салтанатида ҳали ҳеч ким бу қадар иззат-ҳурмат билан кутиб олинмаган эди. Шу оддий бир инсоний ҳурмат бутун Хуросон тақдирини ҳал этган эди.

– Бу аҳволда лашкарни қандай боқамиз, жиян? Ўлжа тушиб турмаса иш бўладими? – Темурга ҳазиллашиб сўз қотди Жаку Барлос.

– Энг муҳими, лашкарнинг жони ёнига қолаётур. Жон омон бўлса мол топилади, тоға, – жавоб қилди бу ишдан мамнун Темур.

Темур отдан тушиб анчагача пиёда юриб бориб, Шайх Хожа Алини кутиб олди. Кучоқ очиб кўришди. Шайх Темурга тиз чўкиб таъзим этмоқчи эди, буюк Амир изн бермади. Уни тавозе билан кўкалам, соя-салқин толзор остига тикилган ҳаворанг чодир томон бошлади. Шайх Хожа Али йўл-йўлакай кўлидаги бир сиқим Темур исмида зарб этилган тилла тангаларни толзор ичида ўйнаб юрган амирзода, бекзода ва оддий фуқаро болалар бошидан сочди.

– Сизларга ҳам Аллоҳ буюк бобонгизнинг бахту тахтини, иқболини ато этсин! – деб дуо қилди.

Суворийлар қурол-аслаҳаларини ҳавода муаллақ кўтариб, меҳмонга ҳарбий иззат кўрсатдилар.

Темур Шайх ила пешинлик қилгач, уни тенгсиз совғасаломлар билан сийлади-да, беклару лашкарбошилар ҳузурда ушбу сўзларни айтди:

— Улуғ Шайх Хожа Али Ибн Муайяд ат-Тусий Хуросон юртининг улуғ сиймоларидан биридур! Бугундан бошлаб бул улуғ зот Улуғ Турон салтанатининг таянч тоғидирлар! Ул кишим ўз волийликларида давом этиб, ислом миллатига садоқат билан хизмат қилаверадилар. Неки кўмак ва хизмат лозим бўлса биз камарбастамиз!

Шайх Хожа Али ўрнидан туриб таъзим бажо келтирди. Хос лашкарлар ҳамроҳлигида у яна иззат-икром билан кузатилди.

Шундан сўнг Хуросоннинг барча шаҳар ҳокимлари, калъалар ноиблари, таникли ва машҳур одамлар келиб Темурга тобелик изҳор эта бошладилар. Буларнинг орасида Бовард ҳокими амир Муҳаммад ва Сарахс ҳокими амир Абдулло энг номдор кишилар эди.

САККИЗИНЧИ БОБ

*Алп Эр Тўнга деган хоқон бор эди,
Унга замин у кўк юзи тор эди.
Туз айлади у кўёшни кўкка,
Доноликда тенгсиз, жаҳонда якка.
Кўктурк, уйгур, қарлуқ ва қорахонли,
Тагин қанча турқлар инсоф-имонли.
Уни ўзларига ота дейдилар.
Зафар шуҳратини ҳар он ёйдилар.*

Алп Эр Тўнга достонидан

Туршиз фатҳ этилгач, беклар тавсиясига биноан амирзода Мироншоҳнинг хос мулозими Сарик Оталиқ Туршиз доруғаси этиб тайинланди. Лашкар Калот забти учун йўлга чиқар экан, Мозондарон волийси амир Валининг элчиси Анвар Сотқинзода келаётганлиги маълум бўлди. Элчи ўрта бўй, юзлари чувак, орик киши эди. Рангпар, заҳил чехрасига ярашмаган сўррайган бурни унинг араб қулларидан эканлигини айтиб турарди.

– Мозондарон юрти бундан буён Амир Темур ҳазратларининг олий ҳокимликларига тобе эканлиги ҳақидаги амир Валининг мактубини қабул этгайсиз, ҳазрати олийлари! – деди элчи тиз чўкиб, мактубни узатар экан. – Амир Вали жаноблари бундан буён ўзини сизнинг садоқатли хизматкорингиз деб биладилар ва буни сизга етказмоқни сўрадилар, – дея таъкидлади кўзлари совуқ тикилувчи элчи.

– Амир Валининг тавба-тазаррулари қабул этилганини ул мухтарам биродаримизга бориб сўйланг, – босиқ оҳангда жавоб килди Темур. – Аҳдларида турсалар ҳеч қачон биздин ёмонлик ва нодўстона ҳаракат кўрмағайлар. Биз ҳатто душманга ҳам эҳтиром ва раҳм-шафқат назари ила боқишимизни ул дўстимиз яхши биладилар. Ул кишига сўйлангким, волийликларини адолат ва диёнат посангисини сақлаган кўйи давом эттурсунлар. Аллоҳ насиб этган кун кўришурмиз.

Элчи оёғини кўлига олганча Мозондаронга қайтди. Амир Вали элчиси кетиб улгурмасидан лашкарбоши Шайх Али, Али-

бек Жониқурбонийни Темур хузурига олиб келди. Алибек ҳам бир вақтлар Зинда Ҳашм қилгани каби бошига қопни кийиб, қиличини бўйнига илиб келган эди. У ўзини Темурнинг оёғига ташлади. Унинг бу ҳаракати улуғ амирнинг ғашини келтирди. Алибекнинг ғулдираб, ер билан битта бўлиб гуноҳини сўрагани ҳам қулоғига кирмади. Ундан астойдил кўнгли қолган эди.

– Уч маротаба кечирдингиз. Етар. Энди уни тақдирнинг қўлига топширмақ лозим, – деди Жаку Барлос Темурнинг ўзи эшитадиган товушда. – Бу одамдан ёруғлик чиқмас.

Темур ўйга толганча, Жаку Барлоснинг сўзига жавоб қайтармади. Анчадан сўнг суҳбатдошининг кўзига, «ёшингиз бир ерга етган бўлса-да, чуқур ўйламайсиз-да, тоғойи» дегандек қаради.

– Алибек Жониқурбоний бизга куда бўладур. У калтабинлик қилиб шу ишларга қўл урган экан, мен ҳам ўйламай-нетмай унинг бошини жаллод кундасига қўйдирсам ундан қандай фарқим қолади? Алибек Жониқурбоний қанчалик гуноҳ ва жиноятга қўл урмасун, мен бундай қилмайман. Қилолмайман. Ҳар қанча ҳақ бўлсам ҳам келиним ва набираларим буни тушунмайдилар. Фарзандинг, хешу ақрабонг давлат тузугини бузиб, сенга қарши қилич кўтарса-да шундай йўл тутмоқ керакки, у қуролини қинига солиб, хатосини англаб етиб, тўғри йўлга тушсин. Сенинг ақлли, доно подшолигинг ана шунда билинади. Алп Эр Тўнга бўлсак ҳам кучлиман деб барча ишни қилич билан ҳал қилиб бўлмайди, Жакубек! Ўз авлодини йўлга сола олмай, уни маҳв этиб, давлатни бошқарган подшоҳ қандай қилиб улусга тўғри йўл кўрсатмоқликни даъво эта олади? Ўз авлоди бошини кесган подшоҳдан улус нени кутмоғи мумкин. Қолаверса, Алибек Жониқурбоний ўз юртини ҳимоя этмоқда. Уни ҳам тушуниш керак. Муаммони ечмоқнинг сўнги йўли унинг қавмини икки дарё орасига кўчирмоқдур, – деди Темур гапга нукта қўйиб, – Бу хусусда яна бошқа бир фикрингизни бўлса, бажонидил эшитамен.

– Сўзларингизга қўшилмасликнинг иложи йўқ, ҳазрати олийлари. Сиз биздан узоқроқни кўрганингиз учун ҳам орқангиздан ит каби эргашиб юрибмиз-да. Улуғ мақсадимизга етмоғимиз учун сиз не фармон берсангиз бажарурмиз. Бироқ юртни ёт ва ёв қавмларга тўлдириб юборсак, оқибат не кечади? Илгари бир баҳслашганимиз каби душманларимизни кучоғимизга олаверсак қандай бўлар экан?

– Халқлар ва уруғлар бир-бирларига душманлик кўзи билан карамайдилар. Бизга ўхшаган тўртта тахтпараест элу элат бошини қотириб, йўлдан уради. Элга эса тинчлик, осойишталик ва тўқлик лозим. Қайси подшоҳ шунга имкон яратса, халқ уни бошга кўтаради. Қайсар қавмларни шу тахлит йўлга солмасак бўлмайди. Жақубек. Зотан Турон ўлкаси туркман қавмининг ота юртидир! Акрам муншийга еткуринг, Жониқурбонийлар қавмини оқ уйлик қилиш ҳақида фармон ҳозирласун. Ҳузуримга Алп Туркашбек келсунлар! Эрта-индин юртга қайтамыз.

Жақу Барлос тавозе билан таъзим қилиб, чодирдан чикиб кетди. Темур таҳорат олиб, намоз ўқимоқ учун турди.

Темур пешин намозини ўқиб бўлиб, Куръон тиловат қилиб ўтирар эди. Эшик оғаси Туркашбек етиб келганлигини маълум қилди.

– Боботуркнинг иши нима бўлди? Хоними тарафдан бирон хабар борми? – сўради Темур унинг саломига алик олиб.

– Қўлга олганимиз икки кишининг асл муддаосини ва кимлигини аниқладик. Улар бевосита аралашмасалар-да, Жаҳонмулк Салима Султонбегимни ўғирлатиб олиб кетган кишилар орасида бўлганлар. Жаҳонмулк ва укаси Халил Султон ўзларини сездириб, Дехли султонлари ила ош-қатик эканликларини бизга билдиришдан манфаатдор эмаслар. Булар ўғрибошиларининг кўрсатмаси билан пул ишлаш мақсадида келишган. Бироқ уларни қўйиб юбориб бўлмайди.

– Шундай денг. Демак, хонимни бу ерга олиб келишнинг иложи йўқ. Бир амаллаб амир Боботуркни уйлантириб қўйишимиз керак. Шундай эмасми? – Алп Туркашга маслаҳат солди Темур.

– Кўнармикан? Назаримда, бу садоқатли амирингизнинг уйланидан авзойи йўқ, ҳазрати олийлари.

– Сўққабош ўтиб кетадими? – ҳайрон бўлди Темур.

– Билмадим. Мен дўстона бир неча бор англатмоққа ҳаракат қилдим. Унамадилар.

– Шоҳ Шужъонинг қизи бор экан. Истаса, шуни олиб берайлик, – деди Темур астойдил.

– Гаплашиб кўрай. Ҳар ҳолда кўнмаса керак. Бу хусусда сизга айтаман, устоз.

– Маъкул. Сизни чақирганимдан мақсад, Мозандорон амири шоҳ Валининг элчиси келиб кетди. Бироқ унинг зиддимизга

килаётган ишлари хақида илгари бир оз кўнишган эдик. Одамларимиз кўлига мана бу мактуб тушибди. Унинг нияти тозага ўхшамайди. У бу хатни Ажам Ироқи ва Кирмон султони Шох Шужъога, Араб Ироқи ва Озарбайжон мутаваллиси Султон Аҳмад Ибн Шайх Увайсга юборган, — деди мактубни Алп Туркашга узатар экан.

Махфий бошлиғи мактубга кўз югуртириб чиқди. Унда шундай дейилган эди: «Мен сизларнинг ҳамсоянғиз бўлиб, ишларим яхши кетса, сизларнинг ишларингиз ҳам тартибга кечади. Агар Темурдан менга бирор кулфат келса, унда бу кулфат сизларнинг ерларингизга ҳам етиб боради. Агар сиз менга ёрдам қилиб, мадад берсангиз, ўз навбатида мен ҳам сизни бу машаққатдан халос қиламан».

— Шох Шужъо бу мактубга жавоб бермаган. Бироқ Султон Аҳмад ёзган ҳақоратомуз мактуб ҳам кўлимизга тушди, ҳазрати олийлари. Унинг кимлигини билиб қўймоқ, эртага кўлимизга тушганда одатдагидек раҳмдиллик қилмаслик учун бир назар ташлаб қўйсангиз ёмон бўлмас.

Темур хатни олиб, мийиғида кулганча ўқиб чиқди. «Бу чиғатоилик оксоқнинг қўлидан нима ҳам келарди? Бу чўлоқ одам қандай қилиб Ажам ва Араб Ироқларига кира олади? У билан бу мамлакатлар ўртасида тиканли дарахтнинг пўстини кўл билан сидиришдек машаққатлар бор. Масофа эса нақадар узок. Темур Ирокни Хурсон мисоли хаёл қилмасин. Агар у бизнинг юртимизга келишни ният қилган бўлса, албатта ўзи билан бирга ўлимини топади ва унинг барча орзу-умидлари пучга чиқмоғи муқаррардир. Бизлар шундай қавммизки, бизда ҳам куч-қувват, ҳам шиддат, курул-яроғу кўшин, мол-дунё ҳамда шону шавкат мавжуддир. Фақат бизгагина баландпарвозлик ярашади. Абу Таййиб Мутаннабийнинг «биз одамлар киёфасидаги жинлар, йўқ, туя киёфасидаги қушлармиз» деган байтлари биз ҳақимизда айтилгандир.»

— Султон Аҳмадга тан бермоғимиз керак. Бироз мақтанчоғлигини эътиборга олмасак, у ҳақ сўзламоқда. Бундай ўтирак одам ҳар қандай иззат-хурматга лойиқдур. Аксинча, учрашсак унга эхтиром кўрсатамиз. Зотан, Оллоҳнинг иродаси ила бу ерлар ҳам келгусида бизнинг салтанатимиз тасарруфига киражак. Оллоҳ бойликни истаганимга, илмни истаганга берман дегандек, фотиҳликни ҳам истаганига беради, — деди Темур тасбеҳ ўғирай экан.

– Шоҳ Вали бу икки султондан ҳам бизга қарши курашмоқ бо-
бида ижобий жавоб ололмагач, уларга «Худо ҳаққи, мен ҳеч қачон
Темур билан сидқидилдан ва беозор қалб ила мувофиқликка
қирмайман! Агар мен уни енгсам, бутун шаҳарларда иккинги-
ни огоҳ тариқасида намоиш этаман ва басират эгаларига сиз
иккингишни ибрат қиламан. Агар у ғолиб келса, унда сизларнинг
устингизга келадиган балода менинг ҳеч бир айбим бўлмайди.
Илоҳим, сизларнинг устингизга тамомий қазою умумий бало
келсин!» деган маънода мактуб ҳам юборган.

– Ҳақиқатан ҳам Шоҳ Вали ҳавас қилса арзигулик мард инсон
экан. Ростини айтсам унга ҳурматим ошди. Мардлигига мардлик
билан жавоб бермоғимиз лозим, – деди Темур бош ирғаб.

– Барча ҳаракатлари беҳуда кетгач, сизнинг ҳузурингизга элчи
юборган, – кўшиб кўйди соҳибхабар.

– Тўғри қарорга келган. Душманингни пахта билан бўғизла
деган нақлга амал қилиб, айни вазиятда сихни ҳам, кабобни ҳам
куйдирмаган. Доно ҳукмдор экан Шоҳ Вали.

– Бироқ у аллақачон биз билан урушмоқ учун кўшинини
кўпайтириб, курол-аслаҳа тўплашга киришган, – мулоҳаза бил-
дирди Туркашбек.

– Бу ишни мамлақати бизнинг тасарруфимизга ўтмасидан
бурун қилгани маъқул. Шундай қилса қайтиб бош кўтара ол-
майди, – жавоб қилди Темур салмоқли оҳангда. – Энди сизга
уруш ва тинчлик дамларида соқчилик қилиш ва мажлис ҳамда
тўпландиларда ҳозир бўлиш тузугини сўйлайман. Сиз ёзиб бор-
нинг. Сўнгра бошқа амир ва қозиларимиз билан кўриб чиқиб,
мукаммал матнни ҳозирланг.

Белгиланган таомилга кўра сипоҳийлар, амирлар, мингбоши-
лар, юзбошилар ва ўнбошилар девонхонага, базм-мажлисларига
кулоҳсиз, этиксиз, сармузасиз, яъни ярим этик шаклидаги оёқ
кийимисиз, бўрк ёқалик чакмонсиз, ханжарсиз ҳамда қиличсиз
ҳозир бўлмас эдилар. Ўн икки минг қилич осган аскар урушу
тинчлик вақтида бутун яроқ-аслаҳалари билан кўшқда, девон-
хонанинг ўнг ва сўл тарафидан, орқасидан ва олдидан қуршаб
турардилар. Шу тартиб асосида ҳар кеча улардан минг киши
соқчилик қилиш учун тайёрланарди. Ҳар юз қиличли устига
бир юзбоши кўйилар ва улар махфий шартли сўзларни айтишиб,
соқчиликни алмаштиришарди.

Уруш пайтида эса ўн икки амирдан ҳар бири, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ўн икки минг қуролланган отлик сипоҳий билан бир кеча-кундуз давомида ҳар бири Буюк Амирни кўриқлар эди. Бу ўн икки минг отлик лашкарни тўрт фавжга бўлиб, бир фавжни баронғорга, бошқасини жавонғорга, бирини олий ўрдунинг олдига, яна бирини эса ўрдунинг орқасига кўяр эдилар. Бу фавжлар галма-гал ўрдудан ярим фарсанг узокликда соқчилик қилишарди. Ушбу тўрт сипоҳий фавж ўзлари учун ҳировул, яъни марказ ёки қанот олдида турувчи ҳарбий бўлинма белгилар эдилар. Ҳировул орасидан эса қоровул, яъни хабарчи қисм тайинланар эди.

Темур атрофида жойлашган лашкар ва ўрдуга биттадан қутвол тайинланарди. Ўрдунинг кўриқлаш, соқчилик қилиш шулар зиммасида эди. Бу бўлинма лашкар ичида савдо-сотик қилиб юрадиган бозор аҳлидан солиқ олиш вазифасини ҳам бажарарди. Ўрдуда бирор кишининг катта-кичик мулки йўқолса ҳам шу лашкар жавобгар эди.

Лашкар таркибида тўрт фавж чопқунчилар гуруҳи мавжуд бўлиб, улар тўрт фарсанг масофада лашкар ёнида юриб, кўриқчилик вазифасини адо этарди. Асосий кўшининг учдан бир қисми сарҳадларни кўриқлашга жалб этилиб, қолгани салтанат хизматида муқим эди.

Буюк Амир саройда, сафар ва уруш даврида бу тузукларнинг бажарилишини қатъий назорат этар, тартибни бузган киши каттиқ жазоланарди.

Темур лашкарлари минг уч юз саксон учинчи йил кузининг бошида Самарқандга қайтиб келди. Бунга қадар Мозандароннинг мустақил амирларидан бўлмиш Искандар Ал-Жаллобий Аршиванд ва Иброҳим ал-Қуммайлар ҳам Темур ҳузурига келиб, ўз тобеликларини билдирдилар.

Буюк Амир салтанат пойтахтига жўнар экан, Шоҳ Шужьонинг кўнглини тинчитиш, бош кўтармаслиги ҳамда бу теваарак атрофда пайдо бўладиган исёнчиларга рағбат кўрсатмаслиги учун ҳузурига элчи юбормоқликни лозим топди.

— Кимни элчи қилиб юборсак экан? Шоҳ Шужьон билан қанда бўлиш эҳтимолимиз ҳам йўқ эмас, — деди Темур амирзодалар ва амирларга бирма-бир кўз қирини ташлаб чиқар экан.

— Хотирангизда бўлса, қиблагох, Шоҳ Шужьодан бизга шеърый

бир мактуб келган эрди. Хатни келтирган элчи Хожа Абдурахмон ибн Хожа Абдулқодир ҳам катта тарихчи ва ёзардур. Изн берсангиз мен ўзим бориб, у ердаги аҳвол билан танишиб, муносиб бир жавоб айтиб келсам, — деди амирзода Умаршайх таъзим бажо келтирар экан.

— Мен розимен, амирзодам, — деди узоқ ўйламай Темур. — Сиёсий муносабатларга киришиб, тажриба орттирмоқ кўп муҳимдур. Уларга сўйланг, аларнинг ота-бобоси бизларнинг ота-боболаримизга мулозим бўлиб ўтган. Сизга мана бу қутини ҳам бераманки, сиз уни шоҳ Шужъонинг кўлига берасиз ва фақат ўзи очсин.

— Бош устига, қиблагоҳ, — жавоб қилди амирзода Умаршайх.

— Йўлингиз оқ, йўлдошингиз ҳақ бўлсун, амирзодам! — Фотиҳа қилди Темур.

Амирзода Умаршайх Машҳад орқали Шероз томон юрди. Йўл-йўлакай лашкар ва қоровуллари теварак-атрофни ўрганиб, қарокчи гуруҳлар ва ҳеч бир ҳукмдорга бўйсунмайдиган ҳарбий тўдалар борлигини аниқлаб, ўрганиб кетдилар.

— Калот атрофидаги қалъалардан бирида бу ҳудудда ҳеч кимни тан олмайдиган, Исмоил Сомоний авлодидан бўлмиш Рустамбек Бобул исмли лашкарбоши бор. Бу авлод беш юз уйлик бўлиб, хутбани Рустамбек отиға ўқийди, — деди қўлга тушган навқарлардан бири.

— У билан мулоқот олиб бориб, йўлга солса бўладими? — сўради амирзода.

— Қайдам. У одамзоднинг сўзига кулоқ солмайдурғон, ўжар кимсадур. Рустам йўлдан олиб ташланса аймағи инсофга эниб, айтганингизга юриши мумкиндур, — жавоб қилди асир аскар. — У эртаю-кеч чоғир ичади. Қавми ҳам ундан безган, — қўшиб қўйди амирзодага шафқат тилаган нигоҳда термулиб.

— Сиз жонингиз қайғусига тушманг. Биз сизга зиён заҳмат етказмаймиз, иним. Фақат бизга унинг хузурига элтадиган йўлни кўрсатсангиз бас. Сўнгра қўйиб юборамиз. Истасангиз бизда йўл кўрсатувчи бўлиб қолишингиз ҳам мумкин, — деди самимий оҳангда амирзода.

Асир йигит мамнуният ила рози бўлди. Улар Калот атрофида Рустамбек Бобулни ахтаришга тушдилар. Бу подшоҳчани топмоқ қийин кечмади. У бир тўда ширакайф навқарлари билан тунги ов қилиб юрганида амирзода Умаршайхга дуч келди. Мулозимлар-

дан бири каттакон чинор остида айш қилиб ўтирган Рустамни ҳузурига бориб, ҳурмат билан амирзоданинг сўзларини етказди.

– Сизни бу худудларнинг, яъни Эрону Турон мулкининг соҳиби Амир Темур ҳазратларининг ўгли амирзода Умаршайх мавжуд муаммоларни ҳал этмоқ учун ҳузурлариға музокараға чорлайдилар ва сизга ҳеч бир зиён-заҳмат етказмоқни истамайдилар, – деди қоровулбеги Ражаб Назир кўлини кўксига қўйиб.

– Турон мулкани ўтмишда менинг боболарим тасарруф этган. Яхшиси, ўзинг бориб у сахро тулкисига айт. Ўзи келиб менга хизматкорлик қилсун! Тушундингми? – ўшқирди сархуш Рустамбек.

Навкарларнинг ҳай-ҳайлаганига қарамай у келганларни оғизга олиб бўлмас сўзлар билан ҳақорат қила бошлади. Бу фурсатда улар олдиға амирзоданинг гуруҳи ҳам етиб келди. Тўдани қуршовға олдилар.

Рустамни ушлаб, оёқ-кўлини боғладилар. У ҳамон келганларни, амирзода ва унинг падари бузрукворини ҳақоратлар эди. Ниҳоят навкарлар унинг оғзига латта тикиб қўйдилар.

– Сиз сархушсиз, Рустамбек. Балким биз хусусимиздаги ҳақоратларингизни қайтариб оларсиз. Бизнинг даргоҳимиз кенг, кечиримли одамлармиз, – сиполик билан сўзларди амирзода Умаршайх. – Аммо менинг қиблагоҳимға нисбатан айтган сўзларингизни кечира олмайман.

Рустам бошини ирғаб, йўқ ишорасини қилди.

– Муҳтарам биродарлар! Сизлар ҳам ўз йўлбошчиларингизнинг фикриға қўшиласизми ёки бошқа фикрдамисиз? – Рустамбекнинг йигитлариға юзланиб сўради амирзода.

– Йўқ!

– Қўшилмаймиз!

– У асоссиз сизларни ҳақорат этди!

– Сиз бизға ёмонлик қилганингиз йўқ! – жавоблар эшитилди баланд-паст овозда.

– Бу кимсанинг ҳаётини ўз қисматининг кўлиға топшуринг! – деди амирзода уни тутиб турган навкарларға. – Сиз эса, ҳурматли биродарлар, маъкул кўрган кишингизни ўзингизға етакчи қилиб сайлашингиз мумкин.

Амирзода бу аймоқни салтанатға эл қилиб, шижоат ва суръат билан Шероз томон от сурди. Ёнида кетаётган котибига Шоҳ

Шужьонинг ҳазрат Амир Темурга ёзган китъаларини яна бир бор ўқишни сўради. Котиб томоғини кириб қўйиб, шоҳнинг шеърини ўқий бошлади:

*Абул фавориси даврон, манам Шужьои замон,
Кел наъли маркаби ман тожи қайсар эрди ҳамон.
Оталар ўтти жаҳондин, келди бизни навбатимиз,
Бирин-бирин ўтамиз, қўймагай бу зол жаҳон.*

Иккинчи китъаси эса бу эрди:

*Бўйним қўёй нечун жафои замонага,
Заҳматни тортибон неча бир иш баҳонага.
Денгиз, тоғини кўрдиму не кўрмадим валеқ,
Семурғдек парим қўйуб неча шиён,
Қўйдим мурод учун оёғ гардун узраким,
Домига қўб илиндилар албатта чу донага.*

– Шоҳ Шужьо закий одам кўринадур. Ул кишига муносиб бир шеърий жавоб ҳозирлаганман. Кўришсак ўқиб берурман, – деди амирзода Умаршайх отда оҳиста суҳбатлашиб кетар экан.

Амирзода Умаршайхнинг Шоҳ Шужьо хузурига келаётганини эшитган халойиқ Темурнинг ўғлини кўрмоқ ниятида кўчаларга чиқиб, суворийлар тўпини кутишар, аёл ва бола-бақра эшигу даричалардан мўралашарди.

– Биз улуғ амир ҳазратларининг шон-шуҳратлари қанотида учиб бормоқдамиз, – деди сармунший Қилич Қоплон кишиларнинг ҳайратомуз боқишларидан таъсирланиб.

– Машҳурларнинг авлоди бўлмоқ оғир, – деди хижолат чекиб амирзода Умаршайх. – Мевали оғочнинг шоҳлари ҳар доим ҳам мевали бўлавермайди. Бўйнимиздаги қарз ва фарз оғирдур, Қиличбек.

– Дарахтнинг меваси ўзидан олисга тушмайди. Сизданда эл-улуснинг умиди каттадур, амирзодам, – жавоб қилди Қиличбек Қоплон.

Улар Шерозга етиб келган эдилар. Шоҳ Шужьо амирзодани келган заҳотиёқ қабул қилмади. Умаршайх Мирзонинг аччиғи

чикди. Шоҳ Шужъонинг бу хабарни олиб келган мулозимини ҳибсга олмоқликни буюрди. Сўнгра Чингизхон элчилари ода-тига кўра номани бошига қўйиб, саройга кириб борди.

– Шоҳ Шужъо чиқадами ёки ўзим кириб борайинми? – дея сўради эшик олдидаги ясовулбошидан.

Шоҳдан ўзим чиқаман деган хабар келди. Амирзоданинг бу муносабатдан кўнгли ранжиди. Бир соатдан сўнг шоҳ Шужъо чиқиб келиб тахтига ўтирди. Амир Темур ўгли Умаршайхнинг Шерозда осмондан тушгандек пайдо бўлгани шоҳ Шужъонинг хушини бошидан учирган эди. Шамол каби учиб юргувчи бу қавмларидан у ақл бовар қилмас даражада чўчирди.

Умаршайх Мирзо мактубни русум бўйича бош вазирга эмас, тўғри шоҳнинг ўзига элтиб берди. Шоҳ билан саломлашмади.

– Хатни овоз чиқариб ўқинг, шоҳ ҳазратлари! Аъёнларингиз ҳам эшитсун! – деди Умаршайх тисарилиб. сафдошлари ёнига бориб тураркан. Шоҳ не қиларини билмай қизариб-бўзарганча мактубни овоз чиқариб ўқий бошлади:

«Салом биздин ўшул шоҳ Шужъо ва ул Хисрави гардунпаноҳ, ўшул молик мулки фиқоб ва ул шоҳи ноёб ва ул тўти хуш мақол давлат фалакида, ўшул молики мулки жаҳон ва ул анодили бўстон ва ул подшоҳ Абдулфаворис Жалолиддин шоҳ Шужъога сўзимиз шулким, калом ва салом айн Абдулло, яъни яратган қулидин сўзим шулки, шарифат бирла бу мамлакатлар манга мероси ҳалолдур. Сенинг бобонг Муҳаммад Музаффар бизнинг бобомиз Абу Саидхонга навкар эрди. Алар ўлгандин кейин сани отанг даъвои подшоҳлик қилибдур. Ҳоло, бу мулкларни манга бергил. Бу мамлакатларга ман мустаҳиқдурман.

Турон ва Эроннинг Буюк

Қўлхатлари, Ўнбиринчигат қалъақалшиноқ Амири ТЕМУР»

– Хатни ўқиган шоҳнинг дами ичига тушиб кетди. Анчага ўзига келолмай семиз гавдаси тахтга ёпишиб, бўйни ва пешонасидан оқаётган терларни артишга ҳам мажоли етмай, паришон ҳолда ўтириб колди.

– Сизнинг мактубингиздаги шеърый қитъаларга мен жавоб берурмен, – деди амирзода ва яна юриб бориб, ўзи ёзган шеърни узатди.

Ғазал шундай эди:

*Кўрсанг жаҳон жафосини фикр ила қўй бўйин,
Тонг-ла келурни ўйласанг, фикр айла қўй ўйин.
Денгиз, тоғни кўрмадинг сен, кўрдугинг ўрин.
Семурғдек куйиб қанот, аъзоларинг, қўйин.
Бу куйганингиз демагил тонг-ла бўлуб иссиғ,
Бош қайнагай, оёқ куйиб, тер оқса ҳар мўйин.*

Сўнгги икки байт шундай эди.

*Эрон бирла Туронни демангиз тенг,
Эронлик бир эрур, Турондин минг.*

Яъни бу шеърнинг маъноси шундай эдики, Эрондан бир киши ишини жойига келтурганча, Турондан минг киши ишини юзага чиқаради.

Шоҳ Шужъо сўзлари ўт каби йигитга не даъфи жавоб кайтаришини билмай лолу ҳайрон турар эди.

Шундан сўнг Умаршайх Мирзо мулозим қўлидаги кутини олиб, шоҳга узатди. Ўзини йўқотиб қўйган Шужъо қути ичида бирон-бир совға бор деб ўйлади шекилли бош вазирига узатиб, очишни буюрди. Унинг ичидаги нарсаларга кўзи тушганда эса ранги оқариб кетди. Кутичанинг ичида бир сиқим тупроқ билан бир неча дона оқ сокол туки турар эди. Бу ишорада ақл билан иш тутмасанг, оқарган соқолинг тупроққа қўшилиб кетади деган маъно бор эди. Бу воқеа қизиқ қонли Эрон шоҳининг ғашини келтирди. Вужуди титраб, баланд овозда каттиқ сўзлаб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди:

– Бу юртларни менинг оталарим куч бирла олгандурлар. Кимки бу тупроққа даъвогар бўлса куч ила олажак! Сизга сўзим шудир, мирзо! Бориб отангизга айтинг!

Сўнгра шоҳ имо билан амирзода Умаршайхга бош-оёқ сарупо кийгизишни буюрди. Амирзода шоҳ ва сарой аҳли кўз олдида бу либосларни ясовуллардан бирига узатди. Кўринишхонада турганларнинг барчаси тарашага айланиб қолганди. Тахтида асабий калтираб ўтирган шоҳ Амир Темурнинг ўғли тўппатўғри саройига кириб келганидаёқ адойи тамом бўлган, ҳозир нима қилаётганини ўзи ҳам билмасди.

Амирзода Умаршайх беш юз нафар сара суворийси қуршовида шахд ила Шероздан чиқиб, Машҳадга, қиблагохининг хузурига қараб юрди.

Темур ўғлининг хатарли сафардан эсон-омон қайтишини кутарди.

– Бу оғир ва хавfli ишни бекор амирзодага топширдингиз. Бошқа бирор кишини юборсак ҳам бўлар эди, – деди Темурга ёнида отда кетаётган амир Сайфулдин.

– Биз оғирликни ўзимизга олмоғимиз лозим, амир. Шунда одамлар бизга ишонадилар, – деди Темур олис-олисларга тикилар экан. – Бизнинг боламиз қандай азиз бўлса, ўзгаларники ҳам шундай азиздур.

Амирзода Машҳадга ярим кечада етиб келди. Чарчаганидан эгнидаги шоҳона либоси ҳам унга оғирлик қилаётгандек оёғини зўрға кўтариб босар эди. У беклаётган хонимининг хузурига ҳам кирмади.

ТЎҶҚИЗИНЧИ БОБ

*Улуғ ақл эгалари ўз олдиларига мақсад қўядилар,
қолган одамлар ўз истаклари орқасидан эргашидилар.*

Ирвинг

Кечаси қотиб ухлаган амирзода уйғонганида куёш найза бўйи кўтарилиб, чошгоҳ бўлиб қолганди. Ҳориганини билган ота ўзи қалқмагунча уни уйғотмасликларини тайинлаганди. Ўғлининг Шоҳ Шужъо билан қандай гаплашгани аллақачон ўзига етиб келган, амирзоданинг махв бўлмоғига бир баҳия қолган эди.

– Ваалайкум ассалом, амирзодам, – деди ота ўғлининг саломига алик олиб. – Яхши бориб келдингизми? – дея уни бағрига босди.

– Қуллуқ, қиблагоҳ. Амрингизни баҳоли қудрат уддаламоқ жаддида бўлдик. Нуксони бўлса афв этгайсиз, – жавоб қилди амирзода таъзим бажо келтириб.

– Вазифани кўнгилдагидек бажарибсиз. Энг муҳими, иш яроғ ишлатмоққа бориб етмагани. Бироқ сиз хали ёшсиз. Ёши улуғ одамлар шоҳ бўлсин, фақир-фукаро бўлсин уларга эҳтиром билан муомалада бўлинг. Одоб-ахлоқ доирасидан чиқманг. Эшик оёқ билан очилмайди, ўғлим. Бунинг устига у шоҳ саройининг қопуси бўлса, қизишиб ва шошиб ҳаётингизни таҳликага қўйгансиз. Кўза кунда эмас, кунда синади. Бундан сўнг салтанат ва сулола мавқеи, шаъну шавкатига муносиб ҳаракат қилинг, – танбех берди ота ўғлига.

– Ўтирозингиз бошим устига, падари бузруквор. Бироқ борган кунимиз шохдан қирқ кундан сўнг қабул этиласиз деган жавобни олдик. Шу боис бир оз қизишдик, қиблагоҳ. Бу қавм иззат-ҳурмат кўрсатсангиз сизни кўрқмоқда дея ўйлар экан. Сизлаб муомала қилсангиз чориғи билан тўрға ўтиб кетавераркан. Шунинг учун шоҳ саройига қарийб бостириб кирдик. Бироқ ҳеч кимга зиён-заҳмат етказмадик. Шароит шоҳ ила шул аснода сўзлашмоқни такозо этди, – ҳисоб берди амирзода.

– Шоҳ Шужъо ўзига келиб қолади. Шунда унинг молу жонига озор етмагай. Сизга бошқа бир вазифа борким, амирзодам, бу ху-

сусда алоҳида диққатли бўлмоғингиз лозим. Биз Жониқурбоний аймағини Сайхун ва Жайхун атрофига кўчирамыз. Ўз-ўзидан маълумки улар ила баробар Алибек ҳам кўч-кўронини олиб жўнайди. Андижонга чопар юбориб, унинг учун яхши бир жой ҳозирлатинг. Бундан буён ақрабомизнинг юриш-туришини сиздан сўрайман. Ўлкангизга унинг қавмидан ҳеч ким ерлаштирилмасун. Бу инсон табиатан фикрини ўзгартурмайдурғон, ўжар ва жоҳил бир кишига ўхшайдур. Шуларни ҳисобга олган ҳолда унга муносабатда бўлмоғингизни тавсия этаман.

Масала муҳимлиги учун Темур босиқ оҳангда, оҳиста сўзлар эди. Бундай дақиқаларда Темурнинг қошлари чимирилиб, пешонаси тиришар, ўткир кўзлари бир нуктага қадаларди.

– Шунингдек, Малик Ғиёсиддинни ҳам йигитларингиз Самарқандга етказсунлар. Пешоналарида не бўлса, шуни кўрадилар. Саваш билан бўлиб, юртдаги ободончилик ва қурилиш ишлари қолиб кетди. Тезроқ етиб бориб, бу ишларга рағбат бермоғингиз лозим. Лашкарга етказинг, эрта эрталаб йўлга тушамиз. Самарқандни соғиндик, – дея ўғлига кетмоққа ижозат берди Темур.

Сабоҳ емагидан сўнг Боботурк Темурга Рай амири Муҳаммад Чавкардан чопар келганлигини сўзлади.

– Чорланг, – деди Темур муҳим бир ҳодиса юз берганини кўнгли сезиб. – У тарафларда тинчлик бўлсин, илоҳим!

– Рай ҳокими Муҳаммад Чавкарнинг хос мулозими Аҳмад Санокдурмен. Оёғингиз остига ташламоқ учун улуғ Темур салтанатининг душмани шоҳ Валининг бошини келтурдим!

Чопар шундай дея хуржундан соқолли, қонга беланган бошни чиқариб Темурнинг оёғига ташлади. Темур шартта юзини буриб, оти томон юриб кетди. Бу воқеадан дили вайрон бўлган эди.

– Муҳаммад Чавкарга бориб айтсин. Иккинчи бор бундай хатони такрорламасун. Шусиз ҳам унинг садоқатига ишонамыз. Шоҳ Вали жасур ва доно подшоҳ эди. Яхши иш бўлмабди, – деди Темур улар йўлга тушгач, анчадан сўнг амир Боботуркга. – Вазиятни қўлда тутиб назорат этмасак, катта-кичик амиру беклар бизга яхши кўринмоқ учун душманларини ўлдириб, бошини бизга жўнатаверадилар. Муҳаммад Чавкар ҳам шоҳ Валининг тахтини кўзлаб, бу номақбул ишга қўл урган. Алибек Жониқурбонийни ташлаб кетсак, эрта кунда унинг бошига ҳам шу кун тушиши

мумкин. Бизга дўстлик ва ҳайрихоҳлик мақомида турган кишиларни ҳам шу кўйга солишлари мумкин. Вассал бўлиб, бизни тан олган, бироқ ўз билгича иш қиладиган ҳокиму амирларни тартибга чақиришимиз, керак бўлса танобини тортиб кўйишимиз лозим. Кўкда Тангри битта бўлгани каби, ерда ҳам подшоҳ битта бўлиши керакка ўхшайдур.

— Фикрингизга кўшилган ҳолда муҳтарам Жакубек сўзлаган гапни мен ҳам такрорламоқчиман, ҳазрат, — деди амир Боботурк отини кичаб Темурга етиб юришга ҳаракат қилар экан. — Сизга маълумки, тарихимизда юртимизга шоҳ ёки гадой шаклида келган барчаки қавмлар бор, ҳокимиятни қўлга олмақ учун доимо Турк хоқонлиги, Қорахонийлар, Ғазнавийлар ёки Хоразмшоҳлар каби ерли сулолаларга қарши курашиб келганлар. Имкони қадар Турон юртида бундай элатларни кўпайтирмаслигимиз керак. Усиз ҳам жуда кўп гумроҳ диндорлар дин байроғи остида улусимизга қарши курашмоқдалар. Ахир, бизнинг муқаддас ислом динимиз у ёки бу қавмнинг ер юзидан йўқ бўлиб кетишини ёқламайди-ку. Маълумки ҳозирги замонда арабу ажам ўртасида Муҳаммад динини тутиб турганлар салжукли ва усмонли турклардур. Чингизхон авлодларидан ҳам ҳеч қачон юртимизга хайр келмайди. Илдизидан ажралган бу қавм қаерда бўлмасин, бирлигимизга раҳна солаверади. Бундан буён ҳам юртимиз бошига не кўргулик келса шулардан келажак. Мана бу Суюрғатмишхон деганини ҳам ўртадан кўтариб ташламоқнинг вақти соати етди, чамаси, — деди эҳтиётлик билан териб-териб сўзлар экан амир.

— Гапингиз тўғри, амир. Бироқ бизнинг миллий туйғумиз ва рухимиз ўзга қавмларнинг шу каби ҳисларига оғир ботмаслиги, озор етказмаслиги керак. Дунё яралганидан бери бу тупроқларда кимлар ўтмаган дейсиз. Хон хусусида фикрингизга эса жавоб шулдир. У Оллоҳ қанча умр берган бўлса яшасин. Ундан сўнг бу удум ўз-ўзидан қолиб кетади. Одамлар улардан кутуладилар. Бироқ ҳеч қачон уни биз маҳв этмаймиз. Боиси, у бизга неки ваъда берган бўлса, бажарди. Аҳдини бузгани йўқ. Шундай экан биз ҳам сўзимизда собит бўлмоғимиз шарт! Халқ ҳамма нарсани кўриб-билиб турибди. Биз ёғийни ўз ичимиздан қидиришга уринмаслигимиз лозим, Боботурк. Бу кусур олам подшоҳларининг хатосидур. Улар давлат ишини юритолмай, халки оғир аҳволга тушган куниёқ бу жиноятларни тўнкамоқ учун теварак-атрофидан

номзод ахтара бошлайдилар. Уларни ноҳақ жазолаб, эл кўзига бу ишларни қилганлар шулар дея сувдан курук чиқмоқчи бўладилар. Бу билан ўз жиноятларини янада чуқурлаштирадилар ва мудҳиш кечмишларини яқинлаштирадилар. Эътибор беринг, бу ёруғ дунёдан не-не улуғ зотлар, доно кишилар ўтмаган. Кишилар Имом Бухорий, ҳазрати Баҳовуддин Нақшбандий ва Ибн Сино хусусида не илиқ сўзларни сўзлайдилар. Бироқ бирон-бир подшоҳ ҳақида оғзини тўлдириб яхши гап гапирган одамни мен кўрмадим. Боиси недур? Менинг фикри ожизимча, ҳеч қачон миллат бошига муносиб одамлар келмаган. Бундай кишиларнинг келмоғига йўл кўйилмаган. Жоҳил ва гумроҳ қавмга худди шундай бошчи лозимдур. Оллоҳ ҳам Қуръони Каримда қайсики қавм ўзини тегиштирмаса, мен уни тегиштирмайман дейди. Бироқ бизнинг дин нимаю динсизлик нималигини фарқламайдиган, диндан фақат шахсий манфаатлари йўлида фойдаланадиган мусулмонларимизнинг бошидан ҳеч қачон жанжалу офат кўтарилмайди. Қавм қанчалик художўй ва тақводор бўлмасин, у илм ҳамда маърифат сари интилмас экан, итнинг кейинги оёғи каби қолаверади. Дунё қавмлари ичида ўз муносиб ўрнини эгаллай олмайди. Ёввойилик, саҳройилик ҳамда тўпорилигимиз ҳар қандай улуғ ишни амалга оширишимизга халақит бераверади, авлодим...

Темурнинг гапи шу ерга етганида дарвешсифат бир кимсани судратиб келаётган амирзода Умаршайхга кўзи тушди. Умаршайх Мирзонинг икки навқари қўлга тушган кишини қамчи билан уришарди. Бу воқеадан аччиғи чиқиб, таъби тирриқ бўлган Темур забт билан чап қўлини кўтарди. Навқарлар ва амирзода кўрқувдан жойларида қотиб, туриб қолдилар.

Темур уларга яқин келиб, индамай, гап сўзсиз дарвешнамо, қирқ ёшлар чамасидаги кенг пешонали, қирра, бурун, ўткир кўзли, лаблари бўртиб чиққан кишига тикилди. Тикилди-ю, изза бўлган боладек қизариб, тилига сўз келмай қолди.

– Шоирмисиз, авлодим? – деди анчадан сўнг, ўқинчли овозда.

– Шундай, ҳазрати олийлари, – дея жавоб қилди жафо чеккан киши ва бола каби хўнграб йиғлаб юборди.

– Бул кишимга сув беринг. Юзларинг ювиб олсунлар, – деди Темур отдан тушаркан.

– Қўшин юраверсин. Биз етиб оламиз. Бироз сўзлашамиз.

Хос мулозим зудлик билан Темурнинг маҳсус курсисини

келтириб қўйди. Юз берган воқеадан изтироб чеккан Темур курсига оғир чўқди. Амирзода Умаршайх ҳамон мум тишлагандек жим турар, отасидан изн бўлмагунча сўзламоғи мумкин эмаслигини билиб, қўлини олдига қилганча тик турарди. Айбдор киши эса ўн кадамча нарига бориб, юз-қўлларини ювиб, салласига бетини артиб, қайта ўрарди.

– Хўш, амирзодам, бу биродаримизнинг гуноҳи недур? Нечун гуноҳи аниқланмасдин бурун навкарларингиз уни урадур? Не ноҳуш ҳолат содир бўлди. Бошдан сўйланг? – деди Темур аччиғи бир оз босилгач, босиқ овозда.

– Биздин гуноҳ ўтган бўлса бир қошиқ қонимиздин кечинг, қиблагоҳ! – Гуноҳқорона овозда сўзларди амирзода Умаршайх тутилиб. – Сой бўйида ўтирган бу кимса бизни ҳақоратли қўшиқ ила қаршилади. Шу боис уни тутиб, хузурингизга келтурдим, падарибузруквор. Ўзимиз ҳеч бир чора-тадбир кўрмадик. Йиғилганлар унинг номдор шоир эканлигини сўйладилар...

– Не маънодаги қўшиқни айтдилар? – Амирзоданинг сўзини бўлди Темур.

– Барча сўзлари эсимда йўқ, қиблагоҳ. Тўрт қаторини кўп такрорлагани учун ёдимда қолди.

– Қани айтинг-чи?

*– Ўру қирда, ҳаллослар,
Уйинг куйгур барлослар.
Ҳаллослар-о, ҳаллослар,
Уйинг куйсин, барлослар!..*

– Шундай денг? Ғалати-ку! Бундай қўшиқ бир кунда ёки бир соатда пайдо бўлмайди, авлодим. Демак, барлос қавми бизнинг ҳокимият тепасига келганимиздан фойдаланиб, элга зуғум ўтказмоқда. Сиз масаланинг бу томонини ўйлаб кўрмабсиз-да! Тўғри сўзи ва ўз вақтида огоҳлантиргани учун бу инсонга ташаққур этмоғимиз жоиз. Мана ҳозир менинг сўзим тасдиғини унинг ўз оғзидан эшитиб кўрасиз.

Темур шундай деб, аччиғи чикқанидан ўрнидан туриб кетди. Ўзини тартибга келтирган дарвеш таъзим билан Темурга яқинлашди.

– Ассалому алайкум, шоири замон! Сиз ила танишмоқдин мамнунмен. Бу болаларнинг сизга берган озорлари учун узр сўраймен! – деди Темур у билан илиқ кўришиб, ёнига чорлар экан.

– Шу кўшиқни айтмасам мени сизнинг хузурингизга олиб келмас эдилар, ҳазрати олийлари! Булар борган сари сизни миллатдан ажратиб кўймоқдалар. Истаган кимса истаган замон ўз дарди ила хузурингизга кела билмайдур, – деди ҳамон шахдидан тушмаган дарвеш баланд овозда.

– Сўйланг. Бемалол сўйлайверинг. Сўзларингизни кўзини ёғ босган мана бу амиру бекларимиз ҳам эшитсунлар. Жумладан, сиз каби шоирга қўл кўтарган ва қўл кўтарганларга бефарқ караганлар ҳам! Ё Оллоҳ! Мусулмонлар! Шоирини калтаклаган қавми эл деб бўладими! Тўғри, Қуръони Каримнинг ўн тўққизинчи жузъ, шуаро сурасида «Мен сизларга жинлар кимларга тушиши ҳақида хабар берайми? 222 Улар барча гуноҳга ботган товламачиларга тушиб: 223 Эшитиб олганларини уларга ташларлар. Уларнинг кўплари ёлғончилардур. 224 Шоирларга йўлдан озганлар эргашур. 225-226 Уларнинг ҳар водийда дайдишларини (яъни ўзларига ёқиб қолган энг тубан кимса ё нарсаларни ҳам кўкка кўтариб, ёқтирмаганларини тупроққа қоришларини (изоҳ Алоуддин Мансурники) ва ўзлари қилмайдиган нарсаларни айтишларини кўрмадингизми», дейилади. Бу дегани шоирни тўғри сўз айтганда ҳам тутиб калтакла, дегани эмас.

Темур шундай деб ўрнидан яна туриб кетди ва ҳаяжони босилгунга қадар наридан-бери юрди.

– Ўзингизни танитинг ва ўша шеърингизни айтиб беринг? – деди Темур қайтиб курсига ўтирар экан.

– Сиз каби улуғ зот олдида қандай бўлар экан, ҳазрати олийлари! – қимтиниб сўйлади шоир.

– Тортинманг. Булар ойнада ўз аксларини бир кўрсинлар. Ҳаддидан ошган бўлсам мен ҳам кўрайин! – деди Темур самимий оҳангда.

– Мен темурқопуғлик шоир Туроб Туронийдурман. Шеърим мазмуни шундайдур.

Унинг юзи бахшиёна қиёфа касб этди. Овози дўриллаганча кўшиғини бошлади:

Етмиш фарсах йўл юриб,
Етмиш етти эл кўрдим,
Тоглар ошдим, дашт кездим,
Довон, водий, бел кўрдим.

Элбоши чиққан элат,
Ўзга элга кун бермас.
Энди кунда барлослар,
Ўзга элга ун бермас.

Ҳаллослар-о, ҳаллослар,
Уйинг куйсин, барлослар.

Турон юртин танг қилсанг,
Сени-да, гафлат босар.
От бўлмагай қулунинг,
Эшиаклар отдан ўзар...

Умид нурун биткизма,
Дилдан шафқат кетказма,
Кўлинг кўкка етса ҳам
Элга зулм ўтказма.

Жаҳон шоҳи бўсанг-да,
Замон келар, ов юрмас.
Овинг обдон юрса-да,
Омад кетар, дов юрмас.

Номардга қолган кунни,
Итга ташлагин, бўтам.
Умидли ёзни кутиб,
Қишни қишлагин, бўтам.

Биз тупроқдан яралдик,
Тупроқ томон кетурмиз.
Ерда озмиз, ёлгизмиз,
Кўпроқ томон кетурмиз.

Элбоши бўлган элат,
Элнинг гамин есин-да.
Ҳар уругни тенг кўриб,
Бовуримсан десин-да.

Йўқса бир кун юрт тўзар,
Эшиаклар отдан ўзар...

– Э, вох! – деб юборди амирлар орасида бу бахшини тинглаб ўтирган Ўткун Тегин бахши.

Темур қўл ишораси билан Ўткун Тегинни чақирдишларини буюрди. Бахши Темурнинг қаршисига келганида кўзи ёшовлаган, дили вайрон эди.

– Бир пайтлар шу оҳангдаги қўшиқни сиз айтардингиз, дўстим. Энди мана бу биродаримиз айтмоқдалар. Шамол бўлмаса дарахтнинг учи кимирамасди. Демак, барлос қавми томонидан ўзга уруғларга зулм ўтказилмоқда. Ёмоннинг кучи япалоққа етганини кўрдингизми? Янглишмасам, бу ерлар Жаку Барлос тасарруфидадир. Сўйланг, бахши биродар, барлослардан раиятга не зулм ўтди? – дея бахши Туроб Туронийга юзланди Темур. – Тортинмасдан, очиқ-ойдин, рўйи-рост сўйлайверинг.

– Навкарлар мени тутган Обитурк қишлоғининг катта-кичик эркаги бир нафар ҳам қолмасдан лашкарга олинган. Дехқончилик учун на хўкиз, на эшак ва на от қолган. Аёллар хўкиз каби омоч ва мола тортадилар. Бу каби жабр зулмни одамлар Маҳмуд Қатағон замонидан бери кўрмаган эканлар. Бу аҳвол менинг фиғонимни фалакка чиқарди, ҳазрати олийлари. Сўзимнинг сизга етишини, бу бедодликка фақат сиз барҳам бера билишингизни юрагим сезарди. Сизнинг қандай зот эканлигингизни барча биледи. Бироқ амиру бекларингиз Амир Темурга муносиб мулозим бўла билмоқликлари керак. Акс ҳолда, сизнинг барча фуқаропарвар олий фармонларингиз улусга етмай, ярим йўлда қолиб кетаверади.

Бахши сўзини тугатиб, Темурга таъзим қилиб, икки қадам орқага чекинди. Оғир ўй босган Темур анчагача бир сўз демай ерга тикилиб қолди. Узоқ сукутдан сўнг нигоҳи билан муншийни ёнига чақиртириб қуйидаги фармонни айтиб ёздирди.

– Обитурк кишлогининг аҳволи амир Боботурк етакчилиги-даги ҳайъат томонидан ўрганиб чиқилиб, айбдорлар жазога тортилсун! Бахши Туроб Туроний бугундан эътиборан амирзода Умаршайхга хос мулозим этиб тайинлансун!

Темур шундай деб ўрнидан турди, елкасидаги шоҳона чакмонини ечиб, бахшининг елкасига ташлади.

– Менинг отларимдан бирини ва бир чодир-ла қурол яроғларимдан бул дўстимизга беринг. Неки истасалар мухайё этинг! – деди Темур ёнида турган амир Боботуркга. – Фельмиздаги қусурларга барҳам бермас эканмиз, охир бир кун аввало худо, сўнгра халқ ғзабига дучор бўлмоқни унутманг!

– Менга ҳеч нима керак эмас, ҳазрати олийлари! Сўзимни тинглаганингизнинг ўзи улуг бир неъматдур! – деди бахши хижолат чекиб.

– Сизга ҳеч нима керак эмаслигини жуда яхши билурмен. Бироқ сиз каби тўғрисўз, улус манфаати учун жонидан-да кечадиган инсонлар бизга керак. Мана бул қўл қовуштириб турган бекларимизнинг айримлари этига жир битган кунийёқ, халқни унутадилар. Акс ҳолда, сиз сўйлаган каби воқеалар содир бўлмағон бўлур эрди. Амирзода Умаршайх ҳам сиздан узр сўрайдур. Бул ёш амирзодага сиз каби доно ва юрт кўрган устознинг маслаҳатлари қўл келгай!

Темур шундай деб бахшини бағрига босди.

– Сизга Оллоҳ ёр, пирлар мададкор бўлсун! Истаган фурсатда хузуримга кела билурсиз! Лозим топган сўзингизни сўйлай олурсиз! – деди бахшини қўйиб юбормай.

Тушига ҳам кирмайдиган илтифотни кўрган бахшининг тили калимага келмай, кўзларига ёш қалққан эди. У беихтиёр тиз чўкиб, ёшли кўзлари ва лабларини Темурнинг қўлига теккизди.

– Биз сизнинг қўлингизни ўпишимиз керак, – деди Темур уни суяб турғизар экан. – Амирзода билан маълум муддат бирга бўлинг. Сўнгра менинг хузуримга, олий ўрдага келасиз. Мириқиб суҳбатлашамиз, – дея сўзини мухтасар қилди Темур нигоҳи билан ўғли Умаршайхнинг ёнида қолишлигини таъкидлаб.

Бахши Туроб Туроний амирзоданинг мулозимлари билан ўз тумани томон жўнади. Темур ҳам отига миниб, йўлга тушди. Ёнида амирзода Умаршайх кетар, отасидан яна қандай танбех эшитишни ўйлаб, юраги така-пука бўлиб борар эди. Темур ода-

ти бўйича нафақат ўғил-қизлари ва ҳатто набираларини ҳам сизлаб гапирар, барча одамларга нисбатан у шоҳ ёки навқар бўлсин, бир хилда илтифот кўрсатар, бир олижанобликка ўн олийҳимматлилик билан жавоб қайтарар эди.

— Амирзода, авлодим! — деди анча юрганларидан сўнг Темур вазмин оҳангда ўғлига бир қараб қўйиб. — Сиз менинг орзу-умидим, қалбимнинг қўри, кўзимнинг нурисиз. Сиз йўл қўйган ҳар бир хато менга, мен орқали салтанатимизга келиб тақалади. Оддий одамларнинг хатолари билан ҳеч кимнинг иши бўлмайди. Уни тез унутадилар ва бир ёки икки кишлоқ аҳли орасида қолиб кетади. Бироқ сиз каби амирзоданинг кичик бир хатосини ҳам ноғора қилиб чаладилар. Душманларимиз ундан усталик билан салтанатимиз илдизига болта урмоқ йўлида фойдаланадилар. Бу каби гап-сўзларга бундан сўнг имкон яратманг. Ҳақиқатни сизга ҳақорат оҳангида айтсалар ҳам тинглашга ўрганинг. Бу билан сиз фақат ўз куч-қудратингизни кўрсатасиз ва ёғийдан устунлигингизни исботлайсиз. Ҳеч бир ишда асабийлашманг. Совуққон бўлинг. Асабийлашган киши аксар ҳолда ноҳақ бўлиб чиқади. Ҳақ инсон, Ҳаққа яқин инсон ҳеч қачон ўзгаларга беписандлик билан қарамайди. Шоиру ёзар, олиму уламо аҳлининг гуноҳу нуқсонларига кечиримли бўлинг. Булар кўнгил инсонларидир. Бир оғиз ширин сўзингизнинг гадоси улар. Гуноҳ қилганларини жазолаб ҳам зинҳор-базинҳор обрў топмайсиз. Аксинча, сиз бундай кишиларни жоҳил оломон ва зolim амалдорлардан кўримоғингиз керак! Ҳазрат Яссавий ёхуд Камол Хўжандий каби авлиёлик рутбасига кўтарилган шоирлар улус шарафидир. Ҳис-туйғуси ва меъдасининг қули саналмишлари эса Қуръони Каримда қайд этилганлар сирасидандир. Шоир зотига катта мансаб бермоқдан бошқа ҳар қандай хайри-саховатни қилиш мумкин. Улар кўнгил одамлари бўлганликлари боис, яхши-ёмон — ҳаммага яхшилик қилмоқчи бўладилар. Барчага бирдек яхшилик қилиб ва ёқиб бўлмайди. Иту битга ёқмоққа интилмоқ — тубанликдир. Айниқса, оч ва кўрмаган шоирлардан эҳтиёт бўл.

Улар кўп юрмасдан Темур фармонининг бир қисмини бажарган амир Боботурк ахборот бермоқ учун от чоптириб келди. Уни кўрган Темурнинг дили ёришди.

— Сўйланг, амир. Не хушхабар келтирдингиз? — деди Боботуркни ёнига чорлаб.

– Обитурк кишлоғидан амир Сайфуддин лашкарида юз ўн етти нафар киши бор эди. От-улови билан она кишлоқларида қолдирдик. Улуфа ҳам бердик. Кўнглингиз тўқ бўлсин, ҳазрат! – деди амир Боботурк хансираб.

– Фурсати билан амир Сайфуддинни хузуримга чақирасиз, – жавоб қилди Темур Боботуркнинг сўзидан қониқиш туярган. – Лекин шоир Туроний бизни бошлабдими-а? – сўзида давом этиб, қулди Темур. – Барлос сўзининг маъносини биласизми?

– Йўқ, – деди амирзода Умаршайх.

Боботурк индамади.

– Бу мўғул тилида қиличини доимо қинидан чиқариб юрувчи киши демакдир. Маъносидан билиниб турибдики, бу қавм азалдан жангари, урушқоқ бўлган. Қўшиқ ҳам бежизга тўқилмаган. Барчамизнинг авлодимиз Нўх пайғамбарнинг ўғли Туркхонга бориб такалади. Барлос уруғи қипчоқлар орасида ҳам бўлган. Қолаверса, қонимиз шу қадар қоришиб кетганки, бу ёлғиз яратганнинг ўзига маълум.

Ўрдуни Самарқандга қирқ чақирим қолганда Ойқор тоғи этагида Тошлоқ наҳри бўйидаги Қорақишлоқ Сароймулкхоним ва Самарқанд доруғаси бошлиқ сарой аҳли, дўст-ёрлар кутиб туришарди. Еллар қўшин ноғораси садосини узоқларга олиб кетар, ёқимли куз ҳавоси дилларга армон аралаш бир таскинлик бахш этарди.

Йиллар ва йўллар Буюк Турон салтанатининг саодатидан башорат этар, Турон султони оқ тулпориди давлатининг пойтахти томон учиб борарди.

Қаршидан ураётган совуқ ҳаводан Темурнинг кўзларидан ёш оқар, хаёлида хайрлашув чоғида шоир Туроб Туроний айтган сўнги сўз чарх урарди.

– Бу ватанда ҳақиқат истаб, энг сўнги дақиқада хузурига бош уриб бориб, этагига намоз ўқийдиган инсон қолмади, буюк амир ҳазратлари! Айтинг-чи, шундай инсонларсиз юрт юртми, улус улусми?

Бу оғир гапни мушоҳада этар экан, Темурнинг вужудидан совуқ тер чиқиб кетди.

– Биз юртда ана шундай улуғ одамлар етишиб чиқадиган

иклим яратмоғимиз, улусни маърифат сари етакламоғимиз керак! – деди ўзига-ўзи ва отини янада илдамроқ чопиши учун жловини бўш қўйди.

Қаршида ҳар бир мавзеда бирон бир қурилиш ёки боғ барпо этилаётган келинчакмисол гўзал бошкент – Самарқанд жилванар, масжиду мадрасаларнинг заррин қуббаларида куз куёшининг илиқ нурлари ўйнар, улус мана ўн уч йилдирки, уруш – саваш нелигини билмай ўз кундалик ташвиши ила машғул эди.

Темурнинг кулоқлари остида яна Туронийнинг сатрлари жангга бошлади. Вужудини сўз ила тасвирлаб бўлмас бир туйғу коплади.

*Номардга қолган кунни,
Итга ташлагин бўтам.
Умидли ёзни кутиб,
Қишни қишлагин бўтам.*

*Биз тупроқдан яралдик,
Тупроқ томон кетурмиз.
Ерда озмиз, ёлғизмиз,
Кўпроқ томон кетурмиз.*

ЎНИНЧИ БОБ

Барлослар мўгуллар даврида улар таъсирга берилган, бироқ тезда ўзлигига қайтган турк қабиласидир.

Г. Пугаченкова, академик

Турон қўшини Хуросон юришидан қайтар эди.

Улуғ амир минган оқ тулпор сағрисини бир маромда силкитганча Самарқанд сари учиб борарди. Соҳибқироннинг ўнг томонида, хиёл орқароқда амир Боботурк ва Алп Туркашлар ундан ортда қолмай, басма-бас от қўйиб келишарди. Юганларини шақирлатиб кўпик сачратиб пишкираётган тулпорлар бир маромда йўл танобини тортишар эди. Темурнинг узангига оёгини тираганча, от устида енгил, гўёки қоялардан оҳиста водий томон қанот ёзиб тушаётган бургут каби учиб бораётганидан завқланган амир Боботурк қамчиси билан устозига ишора қилиб, баланд овозда сўз котди.

– Устознинг от устида ўтиришларига қаранг, Туркашбек! Тахтиравонда бораётгандек қилт этмайдирилар-а!

Темур Оқбулутнинг жиловини тортиб, чопишини секинлатди. Сўнгра эса йўрғалатганча елкасидаги кумушранг хилъатларини ва камарини тўғрилай бошлади. Улуғ амирни таъқиб этиб келаётган икки хос мулозимини ҳам отлари тизгинини тортишди.

– Нимасини айтасиз, амирим. Бу Оллоҳ ёрлакаган одамнинг кўрмаган азоб-уқубати, англаб етмаган сиру синоати қолмаган. Эътибор берган бўлсангиз оғиз очмасингиздан қошқовоғингизга қараб нима демоқчилигингизни биладилар. Устоз ҳар бир соҳада синчиларнинг пиридир. Отга оғирликларини солмай ўтиришларини қаранг-а? – жавоб қилди Туркаш олдинда кетаётган Соҳибқирондан кўз узмай.

– Айтишларича, устоз ўн беш ёшдалигида ўттиз ёшли чавандоз каби кўпқари чопарқанлар. Улоққа қўшиб анча-мунча чавандознинг қўлини ҳам юлиб оларқанлар, – дея Туркаш сўзини давом эттирди Боботурк. – Жуда эрта тўю маъракаларда даврага

тушиб курашарканлар. Бу ҳақда оталаримиз сўзлар эдилар.

Бош махфий ва амир Боботурк суҳбатлари якун топмасдан қаршисида урдуни беклаётган одамлар тўпи кўринди. Уларга етмоққа эллик кадамча қолганида улуғ Амир отдан тушди. Оёқ-қўлларини ёзиб, хос мулозим олиб келган курсига оғир чўкди. Кутиб олувчилар бирин-кетин келиб, улуғ Амирнинг пешини ўпа бошладилар. Темур имкони қадар уларни пешини ўпишига қўймай бағрига босар, елкасига қоқиб эркаларди.

Сароймулкхоним Зарафшон дарёси ирмоқларидан бирининг бўйига истироҳат учун жой ҳозирлатган, тансиқ таомлар, турли хил ҳайвон ва қуш гўштлари қовурдоқларининг ҳиди тўрт тарафга таралиб, иштаҳани қитиқлар эди.

– Биласизми, маликам, сафарда юрганимда Самарқанднинг нимасини қўмсайман? – дея Бибиҳонимга юзланиб сўз қотди Темур.

– Биладан, ҳазратим, – дея жавоб қилди Бибиҳоним ним табассум билан.

– Қани, айтинг-чи? Тўғри топа олармикансиз? – Қизиқсиниб хонимига тикилди Темур.

– Ўзингиз айтган эдингиз. Қаерда бўлмаин Ватаннинг суви билан узумини соғинаман деб. Биласиз-ку, сизнинг ҳар бир сўзингиз қулоғимга қўрғошин каби қуюлиб қолади, – жавоб қилди бош малика тавозе билан.

– Ташаккур, маликам. Сизнинг билмаган нарсангиз йўқ. Хотирангизга балли! Бўлмаса айтган емакларингизни келтиришсин. Албатта, юртимизнинг бу икки илоҳий неъматини Самарқанд нонисиз тасаввур этиб бўлмайди, – деди Темур сой бўйидаги толзор соясига тўшалган шоҳи кўрпачалар томон юраркан.

Буюк амир сой лабига ўтириб, юз-қўлини ювди. Вужудига сўз ила тасвирлаб бўлмас бир хузур сингган эди. Артиниб, беихтиёр чўзилди. Чалқанча ётганча кўм-кўк, тиниқ осмонга тикилди. Биллурдек сойнинг шаркираши унинг чарчоғини ёзиб, танасига ором бахш этди.

– Қани, сўйланг-чи, маликам, бошкентимиз ҳаётида не янгиликлар содир бўлди? Қурилишларимизнинг бориши қалай кечмоқда? – деди Темур оёғини узатиб ёнбошлар экан Сароймулкхонимга.

– Худога минг қатла шукур! Барчаси кўнгилдагидек кетмоқда, ҳазрати олийлари! Қурувчи ва мулозимларимиз шижо-

ат ила Кўксаройнинг эксик нақш ишларини битирдилар. Боғи Беҳиштга кирсангиз мисоли жаннат дейсиз, – дея ним таъзимда жавоб қилди Бибиҳоним.

– Мўғул босқини замонида буздириб ташлаган, Самарқандни ичимлик суви билан таъминлаб турадиган Жўйи Арзиз ариғини илгаригидан-да бир неча баробар катта сиғимда тикламоғимиз керак. Бу ишни бир йил давомида битирмоғимиз шарт. Бул мақсад учун биз хазинадан етарли миқдорда маблағ ажратдик!

– Сизнинг улус учун қилаётган бу савобли ишларингизнинг Оллоҳ ажрини беражак, ҳазратим! – деди бош малика майин овозда, бу хушхабардан хурсанд бўлиб.

Зукко малика Жўйи Арзиз қувурини буюк бобоси Чингизхон амри билан бузилганлигини билар эди. Қисматни қарангки, бу хатолиғнинг тузатилишига иштироқ этмоқни яратган унга насиб этмоқда.

Темур иштиёқ билан дастурхонда товланиб турган хусайни узум ва иссиқ нонга қўл узатди.

Улуғ Амирнинг шаҳар қурилишидан кўнгли тўқ эди. Кейинги ўн йил мобайнида эски бошкент – Афросиёбнинг жанубида янги Самарқанд бино бўлди. Бу кенг ҳудуд обод қилиниб, янгидан-янги боғлар ва маҳаллалар барпо этилди. Бутун шаҳар мустаҳкам қалъа девори ва ҳандақ билан ўраб олинди. Бу ишни Темур асосан аскар ва бардалар (ҳарбий асир) зиммасига юклади. Бундай катта ишларга халқни жалб қилишни истамади.

Янги Самарқанд тўртбурчакка яқин бир шаклда бўлиб, қалъа девори илгаридан деҳқончилик қилиниб келинган ва эски маҳаллаларни ҳам ўз ичига олганлиги учун айрим жойлари эгри эди. Девор ичидаги бу майдон ҳисор деб аталар, шаҳар деворининг саккизта, каттакон дарвозаси кўриқланар эди.

– Шаҳар девори ичидаги эгри-бугри кўчаларни тўғрилаб, пастқам ва кўримсиз дўконларни ҳам қайтадан қурмоқ керак, – деди Темур ҳузур қилиб узум еркан.

– Бунинг учун бутун шаҳарни бузиб, қайтадан қуришга тўғри келади, – жавоб қилди Бибиҳоним.

– Умр етса, буни қиламиз. Улусимизнинг ҳар бир ватандоши баланд, гўзал ва кенг уйларда яшамоқлари, мухташам дўконларда чалишмоқлари керак.

– Оллоҳ ниятингизга еткурсин, ҳазратим!

– Омин!

Емақдан сўнгра йўл йўргунлигидан бўшашган Темурни уйку элитди. Маликадан узр сўраб, яна чўзилди.

– Сиз бу соя-салқинда бир оз дам олинг. Мен сизни Боғи Беҳиштда кутаман, – деди ўрнидан тураркан паст овозда Биби-хоним.

Темур бош ирғаб, хоними таклифига розилик билдирди. Сароймулкхоним ҳазрат қўниши лозим бўлган Боғи Беҳишти кўздан кечирмоқ учун йўлга тушди.

Боғи Беҳишт минг уч юз етмиш саккизинчи йилда улуғ Амирнинг ўн икки ёшли хотини Туман оқо шарафига шаҳарнинг ғарбига қурилган бўлиб, бу замонда бундан кўркам ва гўзал боғ ҳеч бир ерда йўқ эди. Боғда Темурни ёш ва гўзал хотини Туман оқо кўзи тўрт бўлиб кутарди.

Темур табиатан тиниб-тинчимас, бирор дақиқасини ҳам беҳудага ўтказа олмайдиган одам эди. У узлуксиз сарой ишлари ила машғул бўлар, ёзар, ўқир, жанг услубларини такомиллаштириш учун шохмат ўйнар эди...

Қуш уйқусини олган Темур тетик уйғонди. Таҳорат олиб, пешин намозини ўқиди-да, ҳузурига бош вазир бошлиқ хос мулозимларини даъват этди.

– Сизга маълумки, шавкатли ўрдумиз Хуросон фатҳида чексиз матонат ва жасорат кўрсатди. Бул музаффар лашкар бор экан, иншооллоҳ биз етти иқлимни забт этажакмиз. Шу пайтга қадар биз аскарларимиз хизматини тақдирлаб келган бўлсак-да, улуфа иши тузук асосида тартибга солинмагандир. Биз мухтарам амиримиз Боботурк билан бу ишни мана шу тахлит қораладикким, ижозатингиз билан ул кишим сизларга ўқиб берадилар. Бирор-бир фикрингиз бўлса сўйлай билурсиз, – деди Темур қўлидаги қоғозни яна бир карра кўздан кечириб, Боботуркка узатаркан. Ёш амир таъзим ила қоғозни олиб, томоғини бир қириб қўйди-да, ўқишга киришди.

– Демак, сипоҳга улуфа, яъни озик-овқат, маош бериш тузуги шундай бўлади. Мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ва бошқа сипоҳийларга ушбу тартибда маош берилади. Оддий сипоҳийга ўз хизматини кўнгилдагидек бажариш шарти билан минган отининг баҳосида маош тайинланади. Баҳодирнинг маоши хизматига қараб икки от баҳосидан тўрт от баҳосигача қилиб белгиланади. Ўнбошининг маоши унинг қўл остидаги оддий

сипоҳийдан ўн баробар ортиқ бўлиши қайд этилсун. Юзбошиларнинг маоши ўнбошиларникидан икки баробар, мингбошиларники эса юзбошиларникидан уч баробар ортиқ бўлсун.

Сипоҳийлар уруш жабҳасида хатоликқа йўл қўйсалар, маошидан ўндан бир ҳисса камайтирилсун.

Ўнбоши юзбошининг тасдиғи билан, юзбоши мингбошининг тасдиғи билан, мингбоши амир ул-умаронинг тасдиғи билан улуфа оладилар. Амир ул-умаронинг маоши қўл остидаги девонбеги ва вазирлар маошидан ўн баробар ортиқ бўлади. Девонбеги ва вазирларнинг маошлари эса амирлар маошидан ўн баробар кўп бўлсун. Ясовул, чоповул ва қалақчиларнинг маошлари ўз хизматларига яраша, мингдан ўн минг тангагача бўлсун.

Аҳли мажлис бўлмиш – саййидлар, олимлар, фозил кишилар, ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар, қиссахонлар, хабарчилар, тарихчиларга ўз ҳолларига қараб ҳаётлари учун етарли миқдорда суюрғол ва маош ажратилади. Пиёда аскарлар, хизматчилар ва фаррошларга юз тангадан минг тангагача маош берилсун.

Амир ул-умаролар ўз маошларини девонбеги ва вазирларнинг тасдиғи билан оладилар. Давлат томонидан бериладиган бутун маошларнинг тўлиқ маълумотларини девонбеги ва вазирлар аввал Амир Темур ҳазрати олийларига маълум қилиб, сўнгра танҳо¹ берсунлар.

Сипоҳийларнинг ҳар бирига маош олиш ёрлиғи топширилсун. Уларга берилган маблағ миқдори шу ёрлиғнинг орқасига ёзиб борилсун.

Амир Боботурк тузук парчасини ўқиб бўлиб, Темурга узатди.

Амир, лашкарбоши ва мулозимлар бош ирғашиб тузукни маъқуладилар.

– Маош маъносида ҳозирча шул фикрга келдик. Пиёдадан тортиб, амир ул-умарога қадар алоҳида хизматлари учун ҳар замон қўшимча моддий сийланажак, – деди Темур ўтирганларга боқаркан.

– Рухсат этсангиз ҳазрат, сипоҳга танҳо ва улуфа бериш тузугининг тақсимлаш шартлари хусусида биродарларимизга бир оз билги берсам, – деди амир Боботурк ҳамон тик туриб сўзларкан.

¹ Танҳо – сарой хизматчилари, лашкарбошилар ва аскарлар учун махсус хазинадан бериладиган маош; баъзида алоҳида хизмат кўрсатган бекларга танҳо сифатида ерсув берилган.

– Марҳамат, сўйланг, – жавоб қилди Темур тузук ёзилган қоғозни яна бир бор кўздан кечиргач, бош мунший Акрамбекка узатар экан.

– Маош улашишни бевосита амалга оширувчи мастуолларимиз пиёдалар, ясовуллар ва чоповулларнинг бир йиллик маошларини ҳисоблаб, белгиланган маблағни девонхонага келтириб, шу ерда уларга улашадилар. Шунингдек, сипоҳийлар ва баҳодирларнинг олти ойлик маоши ҳам ҳисобланиб, танҳо хазинасидан берилди. Ўнбоши ҳамда юзбошиларга маош шаҳар омонлиги хазинасидан, яъни шаҳар аҳолисидан олинадиган солиқлардан йиғиладиган хазинадан ва подшоҳлик мулки даромадидан нақд пул ҳисобида ўталади. Мингбошиларга эса вилоятлардаги ерлардан тиюл¹ берилди. Амир ва амир ул-умароларга эса сарҳад ерлардаги вилоятлардан биридан тиюл белгиланади...

– Вилоятлар ва мамлакатлардан тушган даромадларни қай тартибда тақсимлашни ҳам айтиб ўтсангиз, – амир Боботуркнинг сўзини бўлди Темур.

– Маъкул, ҳазрат! – хиёл эгилиб сўзида давом этди Боботурк. – Мамлакат ва вилоятлардан олинадиган жами даромад тақсимланиб, маош бериш ёрликларига энг кўп ва оз миқдорда қайд этилади. Ёрликлар девонхонада кўриб чиқилиб, маъқуллангандан сўнг олувчига тақдим этилади. Агар ёрликда маош мўлжалдагидан зиёда кўрсатилган бўлса, уни олган мансабдор яна бир кишини ўзига шерик қилади. Агар маошни кам деб билса, бошқа ёрлик олиш ҳуқуқига эгадир.

– Шунингдек, алоҳида қайд этиб қўймоғимиз лозимки, амирлар, мингбошилар раиятдан молу жиҳот тўплаганларида хирождан ортиқча соварий², қўналға³ ва шилон⁴ талаб этмасунлар. Бу тузукни бузган кимса ким бўлишидан қатъи назар, қонуний жазоланиши кўрсатилсун, – деди Темур чап қўлини сермаб сўзларкан. – Шунингдек, илгари сизлар билан маслаҳатлашганимиздек, бу ишларни юритмоқ учун ҳар бир мамлакатга иккитадан вазир тайинланади. Биринчи вазир вилоятдан йиғилган молларни ёзиб, раият ахволини ўрганиб туради.

¹ *Тиюл* – хирож ва солиқ йиғиб олиш ҳаққи билан инъом этилган ер-мулк.

² *Соварий* – подшоҳ ва хонлар ўз вилоятларидан ўтаётганда халқдан олинадиган тортиқлар. Соврин ҳам дейилган.

³ *Қўналға* – чопарлар ва элчиларга қўноқ, яъни тунаш учун бериладиган ҳадя.

⁴ *Шилон* – подшоҳ ва амирларнинг емаги учун йиғиладиган солиқ.

Тоқим жогирдор, яъни солиқчи фуқарога жабр-зулм етказиб, уларнинг яшаш ҳолатини оғирлаштирмасун. Вилоятдан тўпланадиган барча пул, мол ва ашёларнинг кирими бош вазирнинг зиммасида бўлади. Иккинчи вазир эса даромаднинг харж этилган қисмини чиқим дафтарига қайд этиб боради. Йиғилган моллардан сипоҳийларнинг маошига улуш ажратади. Бу хусусда мунозарали не фикрлар бор эрди? — яна амир Боботуркга ўгирилди Темур.

Амир Боботурк ҳамон ўтирмаган, сўзига яқун ясамоқ ниятида қўл қовуштириб турар эди.

— Қай бир амирга тиюл берилар экан, уни уч йилгача ўз ҳолига қўйиш лозимлиги ҳақида баҳс бўлган эди. Уч йил ўтгандан сўнг ўрганиб чиқилади ва агар мамлакат обод, раият рози бўлса, амир ва тиюл шу ҳолича қолдирилади. Аҳвол кўнгилдагидек бўлмаса, ул вилоят холисага ўтказилиб, жогирдорга уч йилгача улуфа берилмайди.

— Бу адолатлидур. Ҳар бир амиру элбоши дастлаб, элу юрт аҳволи яхшиланишига эришиб, раиятни рози этмоғи шарт. Модомики, унинг ризқу рўзи ана шу халқнинг устидадир. Улус ҳеч қачон ўз йўлбошчисини оч-яланғоч қўймағай. Буни унутиб, молу дунёга муккасидан кетадиган, бола-чақаси, авлод-аждоди билан юрт молу мулкига мўри-малаҳдек тармашган касларга бизнинг даргоҳимизда ер йўқ. Бундайлар тасодифан орамизга кириб қолган бўлсалар уларга ўз вақтида қобилиятига яраша, тирикчилиги ўтгулик бир вазифа бериб, олий ҳокимиятдан четроқда тутмоқ лозим. Бироқ ҳеч қачон ва ҳеч кимнинг бола-чақасини очу-яланғоч қолдириб, ўзини абгор бир аҳволга тушишига йўл қўймаслигимиз керак. Ким бўлмасун, у инсон, бизнинг диндошимиз ва юртдошимиздур. Яна бир нарсани барча мулозимларимизга еткурингим, хирожини раиятдан ур-калтаку гавғо йўли билан эмас, балким огоҳлантириш усули ила ундирсинлар. Солиқ тўлаш имкониятига эга бўлмаган кишиларга вақт ва фурсат танисинлар. Умуман солиқ бера олмайдиган фуқароларимизга эса, аксинча, хайрия йўли билан кўмак этсинлар. Қай бир ҳоким ҳукмининг таъсири чўп ва калтаклаш таъсиридан камроқ бўлса, ундай ҳоким ҳукумат юритмоққа мутлако яроқсиздир.

Темур сўзини тугатиб, оғир тин олди. Қўл рўмолчаси билан пешонасини артиб, фикрингиз бўлса сўйланг дегандек ўтирганларга бокди.

– Маошлар тақсими ва улуфалар адолатлидур, ҳазрат. Лозим бўлганда бирор-бир қўшимча киритмоқ ва тақлиф ила мурожаат этмоқ эшиги айтганингиз каби ҳар замон очикдур, – деди тўпланганлар номидан амир Сайфуддин салмоқли оҳангда.

– Маъқул! Маъқул!

– Адолатли! – овозлар эшитилди.

Сўнгра машварат Темурнинг ўғиллари ва набираларига улуфа бериш ҳамда уларни давлат ишларига аралашishi масаласини муҳокама этди.

Тўнғич фарзанд, валиаҳд Муҳаммад Жаҳонгир бир вилоят ҳокими бўлиб, ўн икки минг отлик аскарга улуфа олганди. Иккинчи ўғил Умаршайх Мирзо эса ўн икки минг отлик аскарга улуфа ва бир вилоят олганди. Учинчи ўғил Мироншоҳ Мирзо ҳам бир вилоятни тасарруф этиб, тўққиз минг отлик аскарга улуфа оларди. Тўртинчи фарзанди Шохруҳмирзо эса етти минг отлик аскарга улуфа олиб, бир вилоят ҳокими эди. Набираларга салоҳиятларига қараб, уч мингдан етти минг отликқача улуфа берилиб, биттадан вилоятни тасарруф этмоқ қайд этилганди.

Амир Темурга қавм-қариндошлиги бор кишиларга қобилиятига қараб биринчи даражали амир мартабасигача бўлган амирлик ва волийлик мансаблари берилар, улар тузук бўйича иш юритиб, мартабасига яраша иш тутишга мажбур эдилар.

Темур фотиҳа қилиб, ўрнидан кўзғалди. У билан баробар барча ўтирганлар ҳам ўринларидан турдилар. Бироқ улуг Амирнинг нимадир демоқчилигини қиёфасидан сезиб турган жамоа тарқалмай турарди. Фикрини жамлаган Темур бошини кўтариб, энг яқин кишиларга мурожаат этди:

– Азиз ва муҳтарам сафдошларим! Даъво орқадосларим! Дўстларим! Сизлардан бир рижойим бор. Барчамиз хом сут эмган инсонмиз. Хайрли ишларимиз баробарида нуқсон ва камчиликларимиз ҳам мавжудки, бу ҳолат умум ишимизга халақит бериб қолмай, гоҳида ёнгинамизда узанги йўлдош бўлиб, салтанат иссиқ-совуғини тортиб юрган дўстларимиз ҳаётига раҳна солишдек фожиали оқибатларга ҳам олиб келмоқда. Мен ҳам сиз каби Оллоҳнинг бир қулиман. Одам зоти табиатан шундай бир жонзотки, у гоҳида яхшилаб сўзланган ёлғонга ишонади. Шу боис менга ҳеч қачон ва ҳеч ким хусусда аниқ бўлмаган, қайта-қайта текширилмаган маълумот ва хабарларни келтирманг.

Ҳар бир воқеага, ҳодисага минг карра диққатли бўлишингизни ўтиниб сўрайман. Биз шундай хоин ва гумроҳларнинг айби билан бир қатор дўстларимиздан айрилдик. Улар ҳасадчилар ва менинг эътиборсизлигим қурбони бўлдилар. Бу ўринда менинг ҳам гуноҳим бўйнимдадур. Бу фожиани тафтиш қиладиган бўлсак, яна анча-бунча дўсту яқинларимизнинг боши кетади. Шунини ҳисобга олиб, бугундан эътиборан бир фармони олий жорий қиламиз. Бизга ёлғон ахборот ва фисқу фасод олиб келган кимса амирми, фаррошми энг оғир, олий жазога тортилгай! Мен сиз ҳурматли биродарларимга шунини сўзламоқчи эдим. Ифво ва фасод қурбони бўлганимиздан кўра жангу жадалда шаҳид кетганимиз афзалдур!

Барча бирданига сукут сақлаб, жимиб қолди. Дарвоқе, Темур ўз атрофида давом этаётган мавқе талашувни анчадан буён кузатиб юрар, бу ҳолатни билиб билмаганга, сезиб сезмаганга оларди.

Темур ўзи билган, таниган ва хизматида бўлган бек, амир, лашкарбоши ва хонлар ичида ҳақиқий кучли ва мардини деярли кўрмади. Ҳар доимо уни бир нарса ҳайратга солар, бунини ўйлаётганда, ўйига етолмас эди. Ҳеч бир бошлиқ теварак-атрофига ақлли, тадбирли, шахс ўлароқ кучли кишиларни тўпламас, барчаси юмшоқ супурги каби етовга ўрганган ит каби шахсиятини англаб бўлмас кимсаларни йиғардилар. Тўғри, раҳбар ҳар замон ҳам кўнгилдагидек ёрдамчиларни топа олиши мушкул. Бирок аҳмоқ сотса ҳам жуда аҳмоқона, ғоят пастлик билан сотишини негадир ҳеч бир раҳбар ўйлаб кўрмайди.

Одатда мард, тўғри, ақлли, ўқиган, тарбия кўрган одамларда мустақил фикрлаш ва иш юритиш истак-эҳтиёжи кучли бўлади. Бошлиқлар эса уларнинг айнан шу хатти-ҳаракатларини ҳазм эта олмайдилар. Ваҳоланки, бундай кишиларни улуг ишларга рағбатлантириб, йўналтирмак лозим. Бу кишилар қалбидаги олийжаноб туйғуларга қанот бахш этиб, улуснинг улуг ишларига сафарбар этмок жоиз. Билъакс, аксар амирлар бундай ёрқин кишиларни моддий ёки маънавий сиқувга олиб, улар шахсини синдирмакка киришадилар. Буюк шахсларни эса синдириб бўлмайди. Аксинча, тазйиқу тақиқлар улар шахсиятини янада юксалтириб, истеъдоду салоҳиятининг янги қирраларини намоён этмокка рағбатлантиради.

Салтанатда бундай иқлимни яратмок оғир кечмокда. Бурнидан нарини кўрмайдиган, қорнидан бўлак тирикчилиги йўқ қавмлар

рухиятида юксак инсоний эътиқодларни шакллантирмоқ оғир кечаркан. Гоҳида бу оломонларнинг ҳаёти, аҳволи-руҳиясига қараб юрагинг орқага тортиб кетади. Назарингда, бу одамлар ҳеч қачон тузалмайдигандек. Бунинг учун уларни худди аскар каби тарбияламоғинг ёки катта бир маданийлашган қавмнинг орасига кўчирмоғинг керакка ўхшайди. Қонидаги ёввойилик ва саҳройилик устун келса, ўшанда ҳам бу қавмлар ўзларини ўзгартира олмайдилар. Шунинг учун ҳам Оллоҳ Куръони Каримда бежизга ҳар бир қавм ўзини тегиштирмаса, мен уни тегиштирмайман демаган экан...

Қавмларимиз мусибат ва машаққат қавмидир. У бахтли ва садодатли дақиқаларда нима қилишни, ўзини қандай тутишни билмайди. Ва яна шу ношукрлиги, узокни кўра олмаслиги туфайли белини синдириб яшайди. Бу аҳволда улусимиз бахтини ҳам, бахтсизлигини ҳам англаб ета олмай яшаб ўтиб кетаверади. Давомли зулм ва босқинлар бу элларни фақат бир парча нон илинжида яшамоққа мажбур этди. Юрт сўраганлар эса ўз тўқлиги ва амалига маҳлиё бўлиб, элдан узилиб яшайвердилар. Улус дунё билан боғлиқлик, олам билан мулоқот ва катта халқларга хос фикрламоқдан олислашди. Бундай иқлимда эса ҳеч қачон улуг шахслар етишиб чиқмайди. Етишган шахслар эса бутунлигини сақлаб қола олмайди. Қондаги қоришиқлик миллатнинг йиллар давомида шаклланиб келган ҳаёт тарзига, ахлоқ-одоб мезонларига таъсир этиб, уни издан чиқариб юборган. Кейинги пайтлардаги бўлгинчилик ва турли тариқатлар ҳам бу юртда дунёвий шахслар етишиб чиқмоғига йўл бермаган. Миллат маънавий зарбалар таъсирида ўзлигини йўқотиш йўлидан кетаверган. Оёққа туришга улгурмасданоқ бошига ураверганлар. Натижада, Турон юрти асл эгаларининг эмас, қочган-писган ўткинчи қавмларнинг маконига айланган.

Улуг Амир ҳамманинг кўнглидаги гапни топиб айтаётганди. Шу боис, ҳеч ким миқ этмас, лекин гапларнинг бир учи ўзларига ҳам тегишли эканлигини тан олгилари келмасди.

Темур Сигноқ йўлига чиқишганда амир Боботуркдан савашда шаҳид кетган икки лашкарбошининг жасадларини юртларига қандай жўнатишганини сўраганини эслади.

— Сиз ҳам биларсиз, ҳазрат. Эски бир одат бўлган. Йўлда жасад айнаиб, бузилади дея ўйлашиб уни терисини шилиб, ичак чавоғини олиб ташлаб, суякни этдан тозалаб, олис масофага олиб

кетганлар. Менинг хабарим йўқ, марҳумларнинг қариндошлари шундай қилишибди, – деди амир Боботурк бу нохуш гапни Темурга айтганидан хижолат чекиб.

– Ваҳшийлик-ку бу, Боботурк! – деди Темурнинг жаҳли чиқиб. – Бу ҳеч бир динга ҳам, ахлоққа ҳам тўғри келмайди-ку? Биринчидан, марҳумни имкони қадар вафот этган жойга кўммок лозим. Қаерда бўлмасин, инсон тупроққа кўшилади. Жуда бўлмаса бир йил, ярим йилдан сўнг кўчириш мумкин. Бул каби қилмишларимизни эшитган ўзга элатлар бизни ёввойи ва ваҳший деб атасалар юз карра ҳақдурлар, – дея кўлини пахса қилиб сўйларди Темур. – Барча амиру лашкарбоши, аскар мулозимга еткуринг. Бундай номаъқулчилик бошқа такрорланмасун!

– Хўп бўлади, ҳазрат, – кўлини кўксига қўйиб жавоб қилди амир Боботурк. – Бироқ шуни ҳам ҳисобга олишимиз жоизки, ҳазрати олийлари, қўшинимизда юзга яқин миллат, элат, дину мазҳабга дахлдор одамлар бор. Уларнинг диний ва урфий ҳақларини тан олишга, таъминлашга сўз берганмиз. Шундай экан, сўйлаганимиз каби ишларни аста-секин, уларга маъқул урф-одатларни таклиф этган ҳолда англатишимиз ва йўл кўрсатмоғимиз маъқул бўлади, шекилли, – дея мулоҳазали оҳангда ўз фикрини билдирди амир Боботурк.

– Ҳа, мухтарам амир, тўғри айтасиз. Зотан, биз мамлакатимиз сарҳадидаги барча қавмларга ўз билгиларича яшамок ҳақларини кафолатлашга сўз берганмиз. Бироқ бу дегани ғайриинсоний ва ғайриахлоқий урф-одатларни ҳам сақлаб қолайлик дегани эмас.

– Фикрингизга қўшиламан, улуғ устоз! Масалан, ҳинду ёки мусулмонми билиб бўлмайдиган помирлик бир аскаримиз бир йилдан бери жангда ўлган дўстининг суягини сандиққа солиб, отига ортиб юрибди. Буни нима қиласан десак, агар ўлмасам қишлоғимга олиб бориб кўмаман. Мабодо, оллоҳ жонимни оладурғон бўлса, бизни бирга кўмасизлар дейди. У билан тенг бўлиб, ҳеч ким баҳслашиб ўтирмайди албатта. Кўпчиликдан кўз кўриб, қулоқ эшитмаган гап-сўзлар чиқаверар экан. Шунинг учун бу каби воқеа ва ҳодисаларни эшитганда кўпам жиғибийрон бўлаверманг, ҳазрат. Мусулмончилик аста-секин дегандек, буларнинг барчаси ёввош-ёввош изга тушиб кетар.

Темур хаёл сурганича Боғи Беҳиштга етиб келганини сезмай қолди.

– Лашкарга истироҳат учун изн берилсун! Имкони ва истаги бор аскарлар уй-жойидан, оила аъзоларидан хабар олиб келишлари мумкин. Бир ойгача ҳеч ким чақирилиб, безовта этилмасун. Бир ойдан сўнг аскарларга қўшимча хабар берилмайди. Ўзлари етиб келаверсинлар! – деди боғ дарвозасига етганда Темур амир ул-умарога. – Сарой аҳлига ҳам бир ҳафта таътил!

– Англадим, ҳазрат! – жавоб қилди бош вазир қамчи ушлаган қўли билан таъзим қиларкан. – Ҳозироқ амрингизни сарой аҳли ва лашкарга етказаман!

Темур дарвоза олдида ўзини беклаётган мулозимлардан бирига отини тутказди-да, соябонли юмшоқ ўтирғичли аравага чикди.

– Боғни айлантир-чи, ўзим эккан оғочларни бир кўздан кечирайин, – деди ўриндикка оғир чўкаркан аравакашга.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

«...Турклар, славянлар, яъжуж ва маъжужларнинг Хитойгача бўлган ерлари Ёфасга теғди... Туркистон вилояти аҳолиси бор жойлардан четроқда бўлган ерларга Турк номини бердилар...»

Гардизий,
«Зайн ал-ахбор» XI аср.

Темур Хуросондан чиқаркан, ўгли Мирзо Умаршайх билан Эрон хусусида бафуржа гаплаша олмади.

— Сиз топширилган вазифаларни бажариб, Андижондан хабар олиб, бирор ойдан сўнгра хузуримга келинг, муҳтарам амирзодам, — деди Темур ўғлини бағрига оҳиста босаркан. — Маслаҳатлашajak ишлар бор.

Улар анчагача бирга юришгач, ажралишдилар. Умаршайх, Мирзо Андижондаги ишларни йўлга қўймоқ учун лашкардан бурун Фарғона томон йўлга тушди.

Буюк амир Хуросон сафаридан сўнг бир хафта Боғи Беҳиштдан чиқмай истироҳат қилди. Сўнгра Туркистон тоғи томон сайрга отланди. Ёнига амир Боботурк билан Алп Туркашдан бошқа ҳеч кимни олмади. Темур табиатан овни севмас, қўлига камон олиб, бирон-бир жониворга ўқ узмаган эди. Отса мўлжалга хатосиз урарди. Қўшинда озуқа масаласи оғирлашиб қолгандагина катта-кичик овларга рухсат берар, бироқ ўзи қатнашмас эди.

Амирзода Умаршайх жоникурбоний ва садидийлар қавмини оқ уйлик қилиш борасидаги падари бузруквори берган йўриқларни ўрнига қўйди. Шаҳар ва вилоятда раҳбарликни бош вазирага топшириб, Самарқандга қайтди.

Самарқандга у кечга яқин, қуёш қизғиш рангга кириб, лойқаланиб оқаётган Зарафшон юзида ним жилваланиб ботаётганида кириб келди. Чопарини анча бурун амир Боботуркга жўнатиб юборган эди. Чопар ёш амирни саройдан топди. Амир-

зоданинг ташрифи ҳақида хабар берди. Улуғ Амир ҳам саройда эди. Чопарни бир муддат беклатган Боботурк Темур хузурига кириб, йўригини олиб чиқди.

– Ҳазрати Амиримиз фарзанди аржумандларини кечкурун Боғи Беҳиштда беклар эканлар. Шоир Туроб Туронийни ҳам сўрадилар. Амирзодага етказинг!

– Туроний амирзода билан бирга эдилар, – жавоб қилди чопар.

– Кўп яхши. Бирга олиб келсунлар!

Амирзода Умаршайх шом намозидан сўнг, қиблагоҳи томон жўнади. Боғи Беҳиштда ўзи шарафига зиёфат-базм уюштирилгани мулозимларнинг югур-югуридан сезилиб турар эди. Мирзони боғ қопуси олдида амир Боботурк, Алп Туркашбек, Тохир тарихчи, Қодир қиссаҳон, китобчи Ориф Бухорий ва бошқа сарой аъёнлари кутишарди.

Четроқда эса созини тутганча Ўткун Тегин бахши қимтинибгина турарди. Бахши нозик дидли санъатчига ярашган назокат ила амирзодага таъзим бажо келтириб, салом берди. Кутиб олувчилар билан бирма-бир кучоклашиб кўришган амирзода табассум билан бахши томон юрди.

– Ҳофизлар ва бахшилар шоҳига оддий бир амирзодадан салом ва хурматлар! – деди эгилиб таъзим қиларкан.

– Астағфируллоҳ! Астағфируллоҳ! – деди бахши хижолат чекиб. – Нечук бундай қиласиз, амирзодам! Мен улуғ Амир ҳазратлари ва сизларнинг бир фуқароингизман! Бу каби юксак кўтар-кўтарларга ўрганмаганман! – дея амирзода хурмати учун тиз чўқди.

Амирзода ҳам унинг қаршисига тиз чўқди. Улар меҳр-муҳаббат билан бир бирларини бағриларига босдилар. Амирзоданинг ўзига кўрсатган бу чексиз хурмат ва эҳтиромидан бахшининг кўзи ёшланди. Ёшли кўзларини амирзоданинг мушк ҳиди анқиётган шоҳона камзулининг елкасига босди.

– Мени бу қадар самоларга кўтарманг, амирзодам! Сўнгра туюшолмай ўлиб кетмайин! – деди Ўткун бахши йиғига ўхшаш овозда.

– Юринг, сизни ўзингиз каби улуғ бир инсон билан яқиндан таништирайин. Ул кишига сўз берганман, – дея бахшининг елкасидан қўлини олмай ўзи ила бирга келган кишилар томон етаклади амирзода.

Уларнинг қаршисига амирзоданинг хос мулозимлари тўпидан Туроб Туроний ажралиб чиқди. Устоз бахши билан кучоқ очиб кўришди.

– Сизнинг таърифингизни эшитганимга йигирма сана бўлди. Сиз ила суҳбатдош, биродар бўлмоқ орзусида эдим. Оллоҳга шукр, – деди Туроб Туроний Ўткун Тегин бахшининг кўлини кўйиб юбормай.

– Мен ҳам сизни орқаваротдан яхши танийман, Туроббек дўстим, – жавоб қилди устоз бахши. – Сизни элимизнинг виждони, улусимизнинг иймони деб биламан. Боиси, сиз ҳар кимнинг ҳузурда фақат рост сўйлар экансиз. Бундай кучли эътиқод ва тўғри сўзлик ҳар қандай шоиру ёзарга насиб этавермайди. Сиз Оллоҳ ёрлакаган банда экансиз. Сиз ила бизнинг омадимиз шундан иборатким, бошимизда Улуғ Амир Темурдек тенгсиз бир инсон ва шоҳ турибди. Олтинга ҳам ишлов бериб, ундан қийматбаҳо буюм яасаларгина у бебаҳо бир бойликка айланади. Бўлмаса у кум ёки тупроқ орасида ётаверади, биродарим! – деди ҳаяжонли овозда Ўткун Тегин бахши.

– Ҳақсиз, устоз! – таъзим қилди Туроний. – Зар қадрини заргар билур деганлари шулдир! Улуғ Темурбек ва темурийларнинг Турон тахтига келиши биз каби шоирлар, олиму фозилларнинг юзага чиқмоғига иқлим, муҳит яратмоқда. Оллоҳга шукрлар деймиз, – дея сўзини мухтасар этди Туроний.

– Сизларнинг дил суҳбатини бошлаганингизни ҳазрат эшитсалар хафа бўладилар. Ул зоти олий барчангизнинг ташрифингизга мунтазир! – Уларнинг гапини бўлди амир Боботурк.

Меҳмону мезбонлар сергак тортишиб, беихтиёр боғ ўртасидаги кўшк томон йўналдилар.

Буюк амирнинг кайфияти яхши, руҳияти тетик эди. Қисқа муддатга бўлса-да, юртда тинчлик, осойишталик ҳукмрон эди. Мамлакатнинг барча ўлкаларидан илиқ хабарлар келиб турар, исёну бебошликлар тинган, элу элат ўз кундалик ташвиши ила машғул эди.

Базмхонага кираверишдаги хос бўлмада бош вазир амир Сайфуддин билан суҳбатлашиб ўтирган Улуғ Амир, хузурига келаётганларни ойнадан кўрибок чехраси ёришди.

– Меҳмонларни қаршиланг, – деди амир Сайфуддинга келаётганларга ишора қилиб.

Хос мулозим сарой эшигини очди. Бўсағага чиққан амир Сайфуддин икки кўлини кўксига қўйганча меҳмонларни қаршилаб, кўшкка таклиф этди.

– Хуш кўрдик, хуш кўрдик! – дея такрорлар эди Темур меҳмонлар билан бирма-бир кўришаркан.

Барча жой-жойига ўтиргач, Темур беихтиёр, шоир Туроб Туронийга юзланди.

– Аҳволингиз нечук, шоирим? Бизнинг тупроқлар сизга ёқдими? Шогирдингиз амирзода Умаршайхнинг ўзларини тутишлари нечук? Андижонда сизни яна ясоққа тортишни буюрмадиларми? – деди Темур ним табассум билан бир амирзодага ва бир Туронийга боқар экан.

– Куллуқ, ҳазрати олийлари! – дея жавоб қилди таъзим билан ўрнидан турган Туроний. – Кечираётган ҳаётим тушга ўхшайди. Муҳтарам амирзодамдан ҳаётимда шу пайтгача ҳеч кимдан кўрмаган иззат-хурмат ва эътиборни кўрмоқдамен. Албатта бу меҳр-мурувват ва саховат қасрининг буюк меъмори сиздур, ҳазрати олийлари. Сизни ва амирзодамни менга Оллоҳ еткурди. Шукр қилурман!

– Бироқ бул амирзодангиз Шоҳ Шужъонинг хузурига бораётгонларида оёқлари остидан чиққан бир Рустам Бобул исмли қароқчига муносиб жавоб қила билмадилар. Демак, муҳтарам Амирзодамизнинг билимлари ҳали меъёрига етмаган кўринадир. Амирзода бу хусусда сизга сўйладиларму? – Ҳамон ним табассумда сўзларди Темур.

– Сўзладилар, ҳазрат. Биз бул мавзуда фикрлашдик. Амирзодам юртимиз тарихини астойдил ўрганмоққа бел боғлаганлар. Бул хусусда қусур мавжуд эркан, бу бизнингда нуқсонимиздир, – тавозе билан жавоб қилди Туроний.

– Амирзода бир ой ичида сизни қўлга олибди, шоирим. Жуда тез фурсатда шогирдингизни нуқсонини гарданингизга оладиган бўлиб қолибсиз, – ҳамон ярим ҳазил, ярим чин сўзларди улуғ амир.

– Ҳақиқатан, амирзодам нуқсонларини бўйинга олишга арзирлик мард ва валломат бир инсон эканлар. Буни сиз каби шохнинг-да, оддий фуқаронинг-да хузурида ҳам сўйлагайман, – жавоб қилди шоир.

– Садоқатингизга биз ҳам беш кетдик, шоири замон. Бўлмаса мусохабамизни бошлағаймиз. Қани, сўйланг-чи, муҳтарам амирзодам, ул кас не деди ва сиз не дея жавоб бердингиз? – дея амирзода Умаршайхга юзланди Темур.

Амирзода ўрнидан турганча бош эгиб, таъзим қилди. Ёш ва хушбичим юзига ярашган калта қирқилган соқолини тез-тез силаб, дастрўмоли ила пешона терини-артиб қўйди.

– Ул киши, сенлар менинг боболарим Сомонийлар тахтини эгаллагансан! Бўшатиб қўй дея бизга таъна қилди! – дея жавоб берди амирзода Умаршайх.

– Сиз унга не дея жавоб қилдингиз? – сўради Темур.

– У сархуш ва сўз укмас бир инсон эрди, қиблагох. Киши сўзини тингламоқни истамас эрди. Шу боис унинг бул ҳақоратомуз сўзларига жавоб бермадик. Уни ўз қисмати ҳукмига топшурдик!

– Агар лозим бўлганда, не дея даъфи жавоб қайтарғон бўлур эрдингиз?

Амирзода Умаршайх бир зум хаёлга чўмиб, фикрини жамлаб, муносиб равишда жумлалар тузмокни ўйларди. Ниҳоят, у яна бир карра қиблагоҳига эгилиб таъзим қилди-да, бошини кўтариб сўзлади:

– Биз тасарруф этганимиз замин яраттувчиси ва эгаси Оллоҳдир! Бу дунёга не-не салтанатлар, Искандару Чингизхон каби не-не жаҳонгирлар келиб кетмаган! Агар ул кишимнинг кўз қарашлари ила воқеага боқсак, бугунги юнонлар ҳам Турон юртига даъвогарлик қилишлари мумкин! Барчага маълумки, қиблагох, бул сўзни сўйлаган форсий биродаримизнинг ота-боболари арабларга қилган хизматлари эвазига бу юртларга ҳоким ўлароқ тайин этилдилар. Араблар Сомонхудодиннинг тўрт нафар ўглини Туроннинг тўрт ўлкасига ҳоким этиб қўйдилар. Улар бизнинг боболаримиз, улуг турк хоқонларининг давлатчилигига шу тариқа барҳам бердилар. Улардан сўнг, қорахитойлар юртни эгаллади. Сўнгра хоразмшоҳлар ва мўғуллар бу юртни сўрадилар, – дея хижолатдан терга тушиб сўзини мухтасар қилди Умаршайх Мирзо.

Темур оҳиста бош ирғаб, ўглининг фикрини маъқуллаган бўлди. Сўнгра бош дастурхончига имо қилиб, емак-ичмакларни олиб кирмокни буюрди.

Каттакон хонага шоҳона дастурхонлар ёзилди. Хизматчилар тандирда бутунича пиширилган кийик, қўй ва турли хил парранда гўштларини, олма, анор, нок ва бир неча хил узумларни кўтариб кира бошладилар. Соқилар чоғир, май, бўза, қимиз, қимрон ва айрон солинган кўзаларни махсус хонтахтага қўйиб, ўтирганлардан имо-ишора кутардилар. Факат бир киши бир хил ичимлик, бўза ёки айрон қуярди. Қуювчиларни ҳам ўзлари қуядиган ичимлик отида «чоғир» ёки «бўза» дея чақиришарди.

Аввал кабоб ва қайнатилган қўй, бузоқ ва парранда гўштлари

келтирилди. Сўнгра қовурдоқ, ундан кейин ҳар кимнинг таъбиға қараб қўй, мол ёки парранда эти шўрваси келтирилди. Кўпчилик шўрваға сузма солиб ичарди.

Асосий емақлар йиғиштирилгач, дастурхонға турли хил данак, мағизлар, чақилган ёнғоқ, pista ва бодомлар қўйилди. Самарқанд холваси ва Бухоро ширинликлари тортилди. Хўл мевалар янгиланди.

Емақ давомида ҳар бир қур ўзича паст овозда суҳбатлашиб, олдиларидаги шоҳона егуликларни тановул қилишар, амирзода Умаршайх билан Тохир тарихчи имтиҳон битдими ёки давом этармикан деган маънода паст овозда гаплашиб ўтиришарди.

Чой ичиб, суҳбатни давом этишини қутаётган меҳмону мезбонлар оҳиста чой ёки қимиз хўплашиб, ўзларича амирзода-нинг жавобини мушоҳада қилишарди.

– Офият бўлсин, биродарлар. Бу емақларни етиштирган ва ҳозирлаган кишиларимизға ташаккур билдирамиз! Қорнимиз тўйиб, қайғумиз кетди. Энди Тохирбек билан тарихий жангимизни давом эттирмақдан олдин Самарқанддек буюк шахримизнинг, бошкентимизнинг азиз ва мухтарам меҳмони, шоири замон, одили даврон Туроний дўстимиздан бир шеър эшитсак, – деди Темур Туронийға мурожаат этиб.

– Бош устига! – дея ўрнидан турди Туроний камзул ёқалари ва белбоғини тўғрилар экан. – Мен Туркистону Турон султони, башоратчилар етти иклим хокони дея таърифлаётган улуғ Амир Темур ҳазратларининг муборак сиймосида халқларимизнинг буюк бирлигини кўрмоқдамен. Шу боис сиз азизларға барчамизнинг мумтоз устозимиз Жалолиддин Румий ҳазратларининг бирлик ҳақидаги бир шеърларини ўқиб бермоқчиман. Улусимизнинг бирлиги йўлидаги бу шарафли йўлчиликда барчамиз ёнингизда эканлигимизни арз этамен! – дея таъзим қилди шоир.

Туроний Жалолиддин Румийнинг номини тилға олганда Темурнинг юзида мамнунлик ва қониқиш ифодаси зоҳир бўлди. У Яссавий ила Румийни беадад севарди. Улуғ амир мадраса талабаси каби шоир Туронийнинг юзига термулиб ўтирар, бу тонфа суҳбату мунозаралар унинг жону дили эди.

Томоғини бир қириб олган Туроний ўртадаги чўғдек қипқизил шамға термулганча ихлос билан шеър ўқимоққа тутинди.

...Боришарди турк, араб, форсу юнон,
Шунда бир кимса-анису меҳрибон –

Хайр, деб бир танга савго айлади,
Йўққи, савго, балки гавго айлади.

Форс деди: «Бозор тушайлик шул замон,
Ақчага ангур¹ олайлук, дўсти жон!»

«Кўй бу гапни, – деб уни кесди араб, –
Эйнаб² олсак ақчага, бўлгай ажаб!»

Турк деди: «Беҳуда бу гаплар бари,
Мевалар ичра узумдир сарвари!»

Шунда юнон ҳам арога солди сўз:
«Хай, харид этмоққа стафил³ дуруст!»

Бас, улар битта қарорга келдилар,
Лек тушунмай, баҳсу гавго қилдилар.

Барчада хоҳиш узум эрди фақат,
Барчаси бирдек, узум, дерди фақат.

Лек арога шум жаҳолат тушди, бас,
Тиш, қовурга лат еди, топди шикаст.

Гофилу гафлат сўзидин можаро,
Бизники – бирлик била сулҳу салоҳ...

Румий шеърини тугатган шоир ўтирганларга ним таъзим қилди.

– Офарин!

– Тасанно!

– Балли! – олқишлар эшитилди.

¹ Ангур – (форс) узум

² Эйнаб – (араб) узум

³ Стафил – (юнон) узум

– Ташаккур, авлодим Туроний! Барчамизнинг хотирамизга Румий-дек буюк бобомизни солганингиз учун минг бора ташаккур сизга! Жалолиддин Румий улуғ аждодимиз ҳазрат Яссавий каби улус шарафини самоларга кўтарган бир сиймодир. Иншооллоҳ, замони етиб, Кўниёга зиёратларга борғусимиз! Сўзингизни бўлганим учун узр. Давом эдинг!

*Кўп кўрдиг-а, кўп кўрдик
Ризку насибни тердик.
Бутун эмак ейман деб,
Парча эмакни бердик.*

*Ўтма номард кўпригидан,
Дерларки сой оқизса ҳам.
Чекма озор кўплигидан,
Айбдин тумор тоқишса ҳам.*

*Чортоққа от қўйсанг агар,
Ортга ўгрилиб боқмагин.
Ушлаган ерингни узгин,
Улоқ қилиб чопишса ҳам.*

*Ўтма номард кўпригидан,
Жисмингни сой оқизса ҳам.
Кўйма азоб кўплигидан,
Танинг ўтда ёқишса ҳам...*

Туроний шеърини тугатиб, Темурга таъзим бажо келтирди. Ўтирганлар бир зум ўйга толдилар.

– Офарин! – деди Темур ҳазин оҳангда. – Бу шеър улусимиз учун шиор-ку. Мағрур ва бўйин эгмас халқимиз бир ҳафта оч қолса-да, ҳали замон ош егандек лабини ёглаб юради. Очидан ўлса ўладики, номардга бош эгмайди. Ўз ожиз тарафини кўрсатмайди. Бу шеърингизни матнини амир Боботуркга беринг, ҳаттотларимиз кўп нухада кўчирсинлар.

– Куллуқ, ҳазрат! Умид ҳам шунчалик, – миннатдорчилик билдирди Туроний. – Бироқ биз шоир зотини кўпам эчкиллатманг, хоқоним! Бу қавм кўрпасининг газини билмайди. Сал ҳурмат-

эхтиром кўрса ҳаддидан ошади. Ғайритабиий феъл-атвор соҳиби бўлганликлари боис, хаёлий орзу-ўйларини ҳақиқатан амалга ошадиган каби ҳисоблаб, йўлларида адашиб, манзилни тўғри ололмай, одамларнинг бошини қотириб юрадилар. Ҳиссиётга берилиб кетиб, ақл-идрок тарозисининг посангисини сақлай олмаймиз. Шухратнинг қулимиз. Ҳукмдорлар рағбат кўрсатса ўзимиздан кетамиз. «Мана шу номаъқулнинг нонини еб қўйинг» десалар, «каттароғи йўқмиди, устоз?» деб қўямиз. Камчилик ва нуқсонларимизни шоирликка йўясиз, ҳазрати олийлари. Ва ҳар замон бир қошиқ қонимиздан кечмоққа ҳозир бўласиз, – дангал гапирарди Туроний.

– Мен сизни яхши шоир ўлароқ билардим. Бироқ фикрлашингиз шоирликнинг устидадир. Ҳақиқий файласуфлик авлиёликнинг бошланишидир. Бу Яссавий ҳазратлари босиб ўтган авлиёлик йўлидир. Шоирлигингиздан бир мамнун бўлсам, бу қадар соғлом фикрламоғингиздан қалбим роҳатланди. Оллоҳ йўлингизни ва қалбингизни очик қилсун, авлодим!

Бу дақиқада Тоҳирбек тарихчи қўл қовуштирганча Темурнинг ишорасини кутиб турарди.

– Марҳамат, Тоҳирбек! Навбат сизга. Ўшал мавзуимизни давом эттирамиз, – дея тарихчига юзланди Улуғ амир.

– Ташаккур, ҳазрат. Бу хусусда билганларимни сўйлайин. Бироқ ушбу тарихий давр ҳақида менадан-да муҳтарам Орифбек Бухорий яхши биладилар. Боиси, бу воқеалар асосан Бухорода бўлиб ўтган, – дея китобчи тарафга қараб бошини эгиб хурматини билдирди.

Барча бирдек Тоҳирбекнинг оғзига қараб қолган эди. Зотан, кўпчилик турклар тарихининг бу даврларини яхши билмас, барча баробар ислом тарихи ва Турон юртининг ислом дини кириб келгандан кейинги даври ҳақида чала-чулпа эшитишган эди. Мадрасаларда ҳам асосан диний фанлар ўқитилар, тарих, жўғрофия, алжабр ва шу каби фанлар чуқур ўргатилмас эди.

Темур салтанат худудидаги катта-кичик мадрасаларнинг ҳолатини ўрганиб чиқишни амир Боботуркга топширгач, амир мадрасалардаги оғир аҳволни қандай бўлса шундайлигича улуғ Амирга етказди. Хоразм муҳорабаларидан сўнг у ердан ўнлаб олим, фозилу фузалолар Самарқандга, Шаҳрисабз ва Бухорога

кўчирилди. Тегишли шароит яратиб берилди. Хоразмшоҳлар давридаги дорулфунунни ташкил этган олимларнинг шогирдлари ва издошлари излаб топилди. Шундан сўнг араб, ажам ва усмонлидан ўз ихтиёрлари билан турли фанлар бўйича олимлар Турон салтанатининг бошкентига оқиб келаверди. Олимларга яхши маош тайинлаш ва суюрғол бериш билан бевосита Темурнинг ўзи шуғулланар эди.

— Бу ерда, энг аввало, муборак ислом динимизнинг Бухорои шарифда тарқалиши хусусида билганларимни сўзласам, ҳазрати олийлари! — дея Улуғ амирга таъзим бажо келтириб ҳикоясини бошлади Тоҳир тарихчи. — Бу замонларда Бухоро ва унинг атрофлари турк хоқонларига қарар эди. Бухоро тахтининг соҳиби Бухорхудот ўлгач, ўгли ёш бўлгани боис онаси Тағшода подшоҳлик қилади. Ислом лашкари ҳар ёзда келиб Бухорода ғазот қилар ва қишда қайтиб кетар эди. Подшоҳ малика араблардан ким келмасин астойдил савашар, сўнгра халқини асраш мақсадида сулҳ тузар эди.

Бухоро халқи ҳар сафар ислом лашкари келганида мусулмон бўлар, араблар қайтиб кетганида яна диндан қайтар эдилар. Қутайба ибн Муслим уларни уч марта мусулмон қилган, улар эса диндан қайтаверганлар. Тўртинчи бор келганида Қутайба Бухоро шаҳрини олади. Аҳоли зохиран мусулмон бўлса-да, ботинан мусулмон эмас эди. Буни билган Қутайба ҳар бир бухороликнинг уйига биттадан арабни жойлаштириш ҳақида фармон чиқаради. Бул араблар кишиларнинг ислом ва шариат қонун қоидаларини кечаю-кундуз бажаришларини назорат қилар эдилар. Шариат қоидаларини бажармаганлар қаттиқ жазоланар эди. Қутайба ибн Муслим етти юз ўн иккинчи ва ўн учинчи йилларда Бухоро ҳисорининг ичида илк жомеъ масжидини бино қилади. Товачилар кўчаларда «Жума намозида ҳозир бўлган ҳар бир кишига икки дирҳам берилади!» дея чақирар эди...

Тоҳир тарихчи ҳикояси шу ерга етганида томоғи куруқшаб, сўл тарафга ўгирилди. Ёнида ўтирган китобчи Ориф Бухорий унга узум шарбати тутди. Ўтирганлар унинг ҳикоясини ғоят эътибор билан тинглар эдилар. Томоғини ҳўллаб олган тарихчи улуғ Амирга яна бир бор ним таъзим қилиб, ҳикоясининг иккинчи қисмини бошлади.

— Ижозатингиз ила эмди сизга Сомонийларнинг Бухоро тах-

тига келуви тарихини сўйлайин, – дея босиқ, бир оз хиркирок овозда сўзида давом этди Тохир тарихчи. – Асад ибн Абдуллох ал-Кушайрий халифалик томонидан Хуросон амири этиб тайинлангач, Хуросонга келди. У Марвдалигида хузурига Балхдан Сомонхудот исмли бир амирсифат киши қочиб келиб, кўмак сўрайди. Кушайрий бу кишида ўз режаларини амалга оширмоқ имкониятини кўргач, унга Балхни қайтариб беради ва Сомонхудот амирнинг қўлида мусулмон бўлади. Ўғил кўрганида эса устозига ҳурмадан исмини Асад кўяди. Бу Асад марҳум амир Исмоил Сомонийнинг бобосидур. Асаднинг Нух, Аҳмад, Яхё ва Илёс исмли тўрт нафар ўғли бор эди.

Хорун ар-Рашиддан сўнг халифаликка ўтирган Маъмун Рофе ибн Лайсга қарши курашган дамларида ёнида турган Асаднинг авлодлари хизматини унутмайди. Асад Сомонийнинг болалари кўмагида Самарқандни қўлда тутиб қолган эди. Иш катта савашгача бориб етмайди. Маъмун Асад болаларининг воситачилиги ила Рофе билан қуда бўлади. Ёишт қолипдан осон кўчади. Шу ташвишда Хуросонда юрган Хорун ар-Рашид Тусда вафот этади. Маъмун халифа деб эълон қилинади. Хуросон амири этиб эса Ғассон ибн Уббод тайинланади. Маъмун Ғассонга Асаднинг тўрт нафар ўғлини Хуросон ва Турон юртининг тўрт асосий катта худудларига ҳоким этиб тайинламоқни буюради. Милодий саккиз юз ўн еттинчи йилда Нух ибн Асад Самарқандни, Аҳмад ибн Асад Фарғонани, Яхё ибн Асад Шошни, Илёс ибн Асад Ҳиротни эгаллайди. Улар қарийб икки юз йил Мовароуннахрни бошқарган бўлсалар-да, асосан қарлуқ туркларига қарши курашганлар. Ғассондин сўнгра Хуросон амири бўлган Тохир ибн Хусайн ҳам бу вилоятларни Асад Сомонийнинг ўғилларидан олиб, бошқа турк ёки форсий амирларга бермади. Турон мулкида араблар сиёсатини юргизмоқни улардан бошқага раво кўрмади. Нух ибн Асаддан сўнг амирлик унинг ўғли Аҳмад ибн Асадга тегди. Аҳмад ибн Асад ўлим тўшагида ётаркан, ўғли Наср ибн Аҳмад ибн Асадга ўз ваколатини топширади. У отасининг мақомига эришгач, ҳижрий икки юз эллик биринчи йилнинг рамазон ойида унинг номига халифа Восиқ биллоҳдан икки дарё ораси, яъни Мовароуннахр амирлиги унга берилганлиги ҳақида фармони олий келади. Шу тариқа Турон юрти Сомонхудот авлоди қўлига ўтади, – дея тарихий ҳикоясини тугатди Тохирбек.

Барча бирдек хаёлга чўмган, солинда жимлик ҳукм сурарди.

– Ташаккур, мухтарам Тоҳирбек! – деган Темурнинг залворли овози бу қиска фурсатли жимликдан сўнг янгради. – Янглишмасам, бу давр хусусида оллоҳ раҳмат айлаган бўлсин Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг китобларида битилган.

– Шундай, ҳазрати олийлари, – жавоб қилди Тоҳир тарихчи. – Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида. Шунингдек, Саъмонийнинг «Китоб ул-насаб», Абулҳасан Нишопурийнинг «Хазоин ул-улум» ва шу каби бошқа муаллифларнинг китобларида ҳам Сомонийлар хусусида етарлича ёзилган.

– Ўзингиз бул асарларни кўчиртиришни ва илм истовчи ёшларимизга ҳамда улусга еткурмоққа бош бўлувингизни сўрайман, мухтарам тарихчимиз. Аслида Оллоҳ ва раият шарафи йўлидаги энг улуғ жиход шудир. Зако ва иймони чашмасининг кўзи илм ила очилмаган қавмнинг ҳаёти ҳеч қачон саодатли бир изга тушмайди, – дея сўзини тугатиб, фикрингизни давом эттиринг дегандек Тоҳир тарихчига қаради Темур.

– Бу сўзни ғоят замонида сўйладингиз, ҳазрат! Мухтарам Орифбек ила баробар сиздан бир масалада кўмак сўрамоқчи эдик, – деди Тоҳирбек китобчи Ориф Бухорийга сўзламоқ навбатини берар экан. – Изнингиз ила бу ҳақда мухтарам Орифбек фикр билдирсалар, – дея улуғ Амирга таъзим қилиб, ўтирган жойига чекинди.

Темур бош иргаб, маъқул ишорасини қилди. Ориф Бухорий ўрнидан туриб, икки қадам олдинга чиқиб, аввал улуғ Амирга, сўнгра ўтирганларга таъзим бажо келтирди. Ниҳоятда кибор ва фозил бу инсонни барча баробар хурмат этар, унинг фариштали киёфаси ва ширинсўзлиги олдида ҳар қандай тошжорак киши ҳам эриб кетарди.

– Дарвоқе, азиз биродаримиз Тоҳирбекка ибратли ҳикоялари учун ташаккур билдириб, ғоят муҳим ишни бошлаганликларини қайд этмоқчиман. Сизга маълумки, ҳазрати олийлари, Оллоҳ раҳмати Хоразмшоҳлар замонида бошкентимиз Самарқандда ўз эҳтиёжларимизга етгулик миқдорда ўша машҳур султоний ва бошқа турли қоғозлар тайёрланар эди. Мўғул босқинидан сўнг биздаги ва Бухородаги қоғозчиларимиз бошлари оққан томонга қараб кетдилар. Мўғуллар олиб келган чин қоғозларида ёзиб юрилди. Биз, Тоҳирбек билан бирга ўша машҳур қоғозчиларнинг

шогирдларидан икки нафарини топиб, бул юмушини йўлга қўймоққа киришган бўлди. Бироқ бу катта ишни сиз ҳазрати олийларининг бевосита қўмақларисиз оёққа қўймоғимиз мушкул кечаётир. Маълумингизким, бир пайтлар Самарқанд қоғози етти иқлимга машхур эди.

— Боботурк бугуноқ фармони олий ҳозирлайди, — китобчининг сўзини кесди Темур ҳаяжонланиб. — Менинг бошкентда кам туришим бу каби савобли ишларнинг ортга сурилишига сабаб бўлмаслиги керак. Сўйланг, ишни недан бошламоғимиз керак?

— Дастлаб Бағдод ва Дехлига одам юбориб, Самарқанд ҳамда Бухородан кетиб қолган ўша қоғозчиларнинг авлод-аждодларини топиб, қайтариб олиб келмоғимиз лозим. Улар ота юртларига, сиз, зоти олийларининг номингиздан даъват этилсалар, учиб келадилар. Шунингдек, иш ери учун бино тикламоқ, эллик нафар ёшни бу ишга ўргатмоқ ҳамда хом-ашё учун масрафлар лозим бўлади. Бу ҳисоб-китобларни ижозатингиз ила мухтарам амиримиз Боботуркка улаштиурмиз, — сўзини мухтасар қилди китобчи.

— Орифбек ва Тоҳирбекларнинг икки улуғ шахримизда ўша султоний қоғоз маҳсулоти тайёрлашни йўлга қўймоқлари учун қанча маблағ сўрасалар хазина ҳисобидан берилсун. Уста қоғозчиларни юртга келтириш учун эртагаёқ Боғдод ва Дехлига вакил юборилсун! Бу ишларни ҳал этиб, эртага пешиндан сўнг менга ҳисоб беринг! — деди Темур қўл ҳаракатлари ила фармон матнини айтар экан бош вазир амир Сайфуддинга.

Мулозимлар яна меҳмонларга шарбат ва мевалар тутдилар. Темур йиғилганларга омонлик тилаб, хайрлашди.

Ўғли Умаршайх Мирзо билан боғ айланиш учун чиққанида тўлишига икки-уч кун қолган ой шундоққина тепаларида турар, анвойи чечаклар иси анқиётган боғни ўзининг кумуш рангига бўяган эди.

— Нақадар гўзал ва осуда ёз оқшоми, — деди Темур оҳиста қадам ташлар экан хўрсинишга ўхшаган овозда энтикиб. — Йиллар ўтар, замонлар кечар, авлодларимиз биздан-да буюк ишларни уҳдасидан чиқажақлар. Ўшанда ҳам ой худди шундай улар бошида нур сочиб туражак. Дунё ва коинот олдида инсон умри қуш уйкуси кабидур. Хўп марокли суҳбат бўлди-я? — Ўғлининг фикрини билмоққа тутинди ота.

— Тохирбек гоят қизиқарли тарихий ҳикоялар сўйладилар. Дарвоқе, сомонийларнинг тинкасини хоразмликларнинг сипоҳсолари Алптегин куритган. Шундан сўнг улар ўзларига кела олмай тарих саҳнасидан тушиб кетганлар, — деди амирзода ҳамон ўша таассуротларнинг таъсирида.

— Ҳаддидан ошган султону салтанатлар Оллоҳнинг иродаси билан совриладилар. Қаттиққўликда ҳам, раҳм-шафқатда ҳам меъёрни ушламоқ жоиздур. Бунинг учун эса пайғамбаримиз сўйлаганларидек, Чинда бўлса ҳам бориб илм олмоқ керак. Илм-сиз инсон эртами, кечми тўзади. Айниқса, у катта ишлар даъвосида бўлса. Илм, амал, ихлос! Шу уч илдизни маҳкам тутмоқ лозим, — ўғлига насиҳат этарди ота завқу меҳр билан. — Ўқигандурсиз, шундай ҳадис бор «Ҳалок бўлди инсонлар илм олмасдан, ҳалок бўлди олимлар амал қилмасдан, ҳалок бўлди амал қилганлар ихлос қилмасдан. Ихлос борасида ҳам буюк хатар бор...» Шундай, бўтам, илму амал, сиёсату давлат юритмоқнинг таомили оғир. Бугунги подшоҳ халқининг олдида юрмаса эртага дарвеш ҳолига тушади. Теран ақлу заколи, ҳисоб-китобли дарвеш эса шоҳ бўлади. Барча орзу этса-да, аслида, ҳукмдорлик ақли одам орзу қиладиган тирикчилик эмас, хасталик бу, ўғлим. Бу хасталикни, туйғуларини донолик билан жиловлай олган ҳукмдор узоқроқ тахтда ўтиради. Ақли калтароғи эса қисқароқ давр суради. Бирок ҳар қанча одил шоҳ бўлсанг-да, барчани баробар ризо этиши қийин. Боиси, кўпчиликка яхшилик қилсанг-да, улар орасида жуда озчилиги бу яхшилигини эслайди ва қадрлайди.

Ота-бола айланиб яна сарой копусига қайтиб келишган эди.

— Истироҳат этинг, ўғлим, Оллоҳ насиб этса эрталаб кўришурмиз, — деди Темур ўғлини бағрига босиб хайрлашаркан.

Умаршайх Мирзо қиблагоҳи кўлини ўпиб, пешонасига сурди.

— Яхши дам олинг, қиблагоҳ! — деди киши меҳрини ийдирадиган ҳалимдек овозда отасига термуларкан.

Темур ўғлининг кўзида ўзига нисбатан сўз ила тасвирлаб бўлмас чексиз бир меҳр-муҳаббат, ҳавасу фахр-ифтихорга йўғрилган ҳайратни кўрди. Бир инсонни ҳеч бир ғуборсиз, чексиз-чегарасиз сева олган кишининг кўзлари шундай порлаши мумкин дея хаёл қилди ўғлининг елкасига қоқиб, юзига термуларкан.

— Хайрли оқшом, амирзодам! — деди ўша бўғиқ овозда.

Улуғ Амирнинг бирдан овози бўғилиб, тилига бошқа калима

келмади. Унинг азоб-уқубатлар чекароқ қотган вужудида оддий оталик ҳис-туйғуси, меҳри жўш урган эди. У ҳам аслида барча оталар каби болаларини ёнига олиб ер чопиш, экин экиш ва яйловда яйратиб қўй боқишни орзу этган оддий одамлардан бири эди. Бироқ қисмат унинг ёғий ўқидан яраланган елкасига улус қисматига жавобгарлик маъсулятини юклади. Энди у бу буюк муҳорабадан осонликча чиқиб кета олмайди. Бу ўйиндан чиқмоқ ҳалоқат билан баробардир. Дин, улус шул аҳволдаким, ақл, инсофу адолатдан кўра куч-қудратни кўпроқ тан олади. Зотан, азал-азалдан бу дунё қўли узунники бўлиб келган. Бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Инсоният юзда-юз ақлу идрок ва олижаноблик билан бир-бирини англаб етмоқ даражасига ҳали-бери кўтарилмаса керак...

Дадил одимлар ила боғ дарвозаси томон юриб кетаётган ўғли орқасидан тикилиб қолган улуғ Амир хос мулозимнинг шундоққина ёнгинасига курси олиб келганини ҳам сезмади. Уни ўй босган, хаёли паришон эди. Амирзода камарининг чап тарафига тақилган қиличи учи этигига бир маромда тегиб кетаётганидан чиқаётган сас унинг хаёлларига уйғун ва ҳамоҳанг эди...

...Беихтиёр Темурнинг хотирасига сабзавор сарбадорларининг амири Хожа Али Муайяд Сабзаворий билан бўлган мулоқат келди. Ҳирот ҳокими Малик Ғиёсиддиннинг ҳокимлик давомида тўплаган хазинасини Ҳирот ўтлоғига олиб чиқишларини буюрган Темур доимо салқин эсиб турадиган чоғроққина тепаликка саропарда тиктириб, амиру мулозимларига Ҳирот фатҳидан сўнг амалга оширилиши лозим бўлган энг зарурий кўрсатмаларни берар, амирлар, лашкарбошилар, девон хизматчилари ва чопарлар чумолидек ғизиллаб, елиб-югуришарди.

Саропарда олдига қўйилган курсида лат еган оёғини узатганча ўтирган Темурнинг сўзлари аниқ, ўткир ва кескин янграр эди. У ҳар қандай масала ва муаммо бўйича тез ҳамда тўғри хулоса чиқаришдек бир фазилатга эга эди. У бирор бир қарорга келиш хусусида ҳеч кимни кутдириб қўймас, воқеа ва ҳодисаларнинг барчанинг кўзига бирдан чалинмайдиган кирраларини кўрар ва ҳис этарди.

Ўша куни Темур энг аввал Аббосийлар халифалигининг Туркистон ва Хуросондаги сиёсатига қарши бош кўтарган ва халқ кўзғолонига раҳбарлик қилган Абу Муслим Марвазий мазорини

зиёрат қилгани борган эди. Марвазий у замонда халифаликнинг Хуросондаги ноиби ва бош қўмондони эди. У етти юз эллик бешинчи йил иккинчи аббосий халифа ал-Мансур буйруғи билан қатл этилган эди. Ислом оламида энг улуғ рутба халифалик, энг улуғ мансаб халифа бўлса-да, халқ меҳр қўйган инсон бўла билмоқ бошқа нарса экан. Халқ бугунги кунда ўша халифанинг қабрига бормаслиги ва уни эсламаслиги мумкин. Бироқ улус манфаати учун бошини кундага қўйган Марвазийнинг мозори катта зиёратгоҳга, кишилар қалбига таскин берувчи муқаддас бир маконга айланган эди.

Темур амир Боботуркга хазинадан бир улуш ажратиб, Марвазий зиёратгоҳи таъмири учун ишлатишини берди ва бу ишни ўзи назорат қилишини сўради.

Худди ўша дамда хос чопар улуғ Амир хузурига Сабзавор ҳокими Хожа али Муайяд палос ўпмоқ учун келаётганини билдирди. Темур бу садоқатли ва самимий инсонни болаларча соф табассум ва хурсандчилик билан кутиб олди.

— Оввора бўлибсиз, азиз биродарим. Ўзимиз зиёратингизга борар эрдук, — деди унга қараб кучоғини очаркан.

Али Муайяд Сабзаворий Темурнинг олдига етмасданок ўзини таппа ерга ташлаб, қуруқшаган лабларини унинг қалин чарим чориғига теккизди.

— Қўйсангизчи бундай ишларни, авлодим! — деди Темурнинг юзидаги табассум ўрнини жиддийлик эгаллар экан.

Темур эгилганича унинг ўнг қўлидан тутди.

— Биз дўстмиз. Демак, тенгмиз! — деди уни оҳиста бағрига босар экан. — Муҳтарам авлодимиз Али Муайяд Сабзаворий елкасига шоҳона тўн ёпилиб, белига хос камар ва шамшир тақилсин! — деди Темур баланд ва тантанали овозда эшик оғасига.

Мулозимлар бир зумда улуғ Амирнинг буйруғини бажо келтирдилар.

— Марҳамат, муҳтарам дўстим, энди ўтиринг, — деди Темур ўнг томонидан жой кўрсатиб қўноққа. — Сўйланг-чи, азиз биродарим, сиз қайси маҳзаб ва эътикодни тутурсиз? — дея сўради Темур Сабзаворийнинг шиаликка дахлдорлигини эслаб.

— Подшоҳлар ўз раияти динида бўладилар, — жавоб қилди Али Муайяд таъзим билан.

— Маъкул ва ғоят ақлли жавоб, — деди Темур унинг қутилмаган

жавобидан таъсирланиб. – Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам демишларки: «Кимки менинг суннатимни тарк этса, менинг шафоатимга етолмайди». Яна бошқа жойда шундай деган эканлар: «Жамоат – раҳматдир». Мен ҳар иккала давлатга восил бўлишни хоҳлайман, суннат ва жамоат аҳлининг маҳзабидаман, – деди Темур Сабзаворийнинг хушбичим ва ораста қирилган соқолли юзига қараб.

– Биз ҳар хусусда, дину диёнат, шариату тариқатда сизнинг изингиздан юрмоқ пиллапоясига оёқ босдик. Энди бу зиналардан оёғимизни олсак хоин ва сотқин мақомига киражакмиз, улуғ Амир ҳазрати олийлари! – дея бурро-бурро жавоб қилди Али Муайяд Сабзаворий ўрнидан туриб.

– Сизни ақл-идрок ва адолат тарозуси мувозанатини меъёрида ушлаб тургувчи одил инсон ва ҳукмдор деб билурмиз. Маълумингизким, меъёрдан ошгани мурдор!..

– Ҳақсиз, ҳазрати олийлари! – гурсиллатиб ўнг қўлини кўкрагига урди Али Муайяд.

Хотиралар оғушидаги амир курсига оғир чўкканча анча ўтирди. Ақлида Ҳирот хотиралари жонланса-да, икки кўзи жигарбанди Умаршайхда эди. Ой ёруғида унинг ҳар бир ҳаракати аниқ-тиниқ кўзга ташланар, одамлар гала-ғовури ва отларнинг шарпасидан тинчлиги бузилган қушларнинг безовта сайрашлари ҳаётнинг давомийлигини, тирик мавжудот борким эртанги кун ташвишида яшаб, унга умид ва интиқлик билан боқишини таъкидлаётган эди.

Амирзода бошлик суворийлар оҳиста шаҳар томон кетишар, тулпорлар тақасининг тошлоқ йўлдаги тақир-туқури мозийдан келаётган акс садо каби сокин боғ, Самарқанд осмони узра тараларди.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

...Мен нечун Самарқандни салтанат бошкенти этдим?.. Шунинг учун бу улуг шаҳарни давлатимнинг пойтахти этдимки, боиси бу ердан туриб бизнинг энг улуг атамиз Али Эр Тўнга – Афросиёб, Турон юртини бошқарган!..

Темур

Сахар туриб бомдод ибодатини бажо келтирган Темур яна боққа чиқди. Намхуш тонг ҳавосида димокқа хушбўй атиргуллар кўқиси уриларди. Саф-саф қилиб экилган беҳи, шафтоли, олма, тут, жийда ва ўрик оғочлари қийғос ҳосилга кирган, ихлос билан шакл берилган дарахтлар эндигина уйқудан уйғонаётгандек эди.

Улуғ Амирнинг барвақт боққа чиқиши мулозимларни оёққа турғизганди. Хос кўрикчилардан бошқа кимса Темурнинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қилар, фақат навбатчи хос мулозимгина кўшк эшиги ёнида кўл қовуштириб турар эди. Улуғ Амир эртапишар Самарқанд гилоси экилган майдонгача пиёда борди. Гилослар фарқ пишган эди. Тонг-сахардан боғда ризқ илинжида катта-кичик қушлар айланишар, инсон зотидан у қадар ҳайикмайдиган майна ва чуғурчуқлар гилосни бутунича ютарди. Темур шу ердаги кўкаламзорга юмшоқ ўриндик келтиришни буюрди. Сўнгра хос мулозимдан эшик оғасининг қаердалигини сўради.

– Боғ дарвозаси олдида бўлса керак, – жавоб қилди хос мулозим.

– Чакиринг, – деди Темур чуқур нафас оларкан.

Бир коса қимиз ичгулик фурсатда эшик оғаси ҳозир бўлди. Таъзим ила салом берди.

– Ваалайкум ассалом. Менинг хузуримга кирмоқ истовчилар кўпми? – сўради Темур.

– Кўп, ҳазрат. Шайхулислом ҳазратлари ҳам ташриф истагида эдилар, – жавоб қилди эшик оғаси.

– Нонуштадан сўнг Кўксаройга даъват этинг. Амирлар ва лашкарбошилардан кимда кимнинг иши бўлса чорланг, – деди

Темур яхши кайфиятда. — Шайхулисом биринчи келсунлар, менинг ҳам ул киши ила кўрушмоғим лозим эди. Нонуштани шу ерга келтирсинлар.

Темур Кўксаройга етиб келганида кўринишхонада уни Шайхулисом беклар эди. Улар бирга қабул хонасига киришди.

— Мўъмин-мусулмонларимизнинг аҳволи руҳияти, уламоларимизнинг кайфиятлари жойидами? — сўради Темур Шайхулисомдан.

— Оллоҳга шукр. Сояи давлатингизда тинч-тотув яшамоқдалар, — жавоб қилди Шайхулисом. — Сиз ила маслаҳатлашиб оладиган бир нозик иш бор эдиким, азиз Темурбек, шу хусусда баробар бир чора-тадбир белгиласак дегандим.

— Сўйланг!

— Сизга маълумки, мўғул қавмлари орасида ҳамон тимсолларга сиғиниб, мусулмонларимизни чалғитаётган кишилар борким, бу аҳоли орасида турли гап-сўзлар ва ғавғоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда. Айниқса, айрим нуфузли мўғул бек ва амирлари бутхона қуриб, мусулмонлар кўз ўнгида тимсолларга топиниб турсалар нима қилмоқни билмай қолар экан киши...

— Тўкал Баҳодир ҳақида сўзлаётган бўлсангиз керак, — деди Темур ўйга толиб.

— Шундай, Темурбек. Сиз ўзингиз орага тушиб, бу инсонни исломга даъват этсангиз йўқ дея олмайди. Ундан ўрнак олиб, бошқа мўғуллар ҳам динга кирармидилар.

— Бу қавмнинг дин ва миллат туйғуси суздир. Дунёни олмоқ илинжида бўлган Чингизхон аслида улусини ва динини йўқ қилди. Улар бошқа миллатларга қўшилиб кетдилар. Бошқа динларни қабул этдилар. Дашти Қипчоқда яшовчи мўғулларга кўлимиз етмасу, бироқ Турон юртидаги мўғуллар истаса-истамасаларда исломни қабул қиладилар. Тўкал Баҳодирнинг бутхонаси қаерда?

— Туркистон тоғи этакларидаги ўзи туғилган Мўғал кишлоғида.

— Бирга борамиз. Ўзи қаерда экан?

— Айни замонда шу ерда. Самарқандда.

Темур ўнг қўлини кўтарган эди, эшик оғаси етиб келди.

— Тўкал Баҳодир Самарқандда эмиш. Қаерда бўлса, топиб чорланг!

— Кеча Суюрғатмишхоннинг хузурида кўрган эдим, — қўшиб қўйди Шайхулисом.

– Нима, хон ҳазратларини ҳам ўз динига киритмоқчи-ми? – кулиб сўради Темур.

– Биласиз-ку бу қавми. Ҳақ бўлсада, ноҳақ бўлса-да, бир-бирини кўллаб-қувватлайди. Жуда тарафқаш қавм келади бу уруғларимиз.

– Шу боис ҳам булар дунёнинг ярмини олдилар-да, ҳазрат. Булар ёвуз ва саҳройи бўлсалар-да бирлаша олдилар. Бизнинг эса эсимизни танибмизки, бошимиз кўшилмайди. Биз бир мазҳабий йўлдамизу, бироқ дуч келган нонталаб юртимизга дўсту душман мақомида келаверганидан турли қавмлар кўпайиб, қонимиз қоришиб кетди, ҳазрат, – деди чуқур нафас олиб Темур.

– Улусни олий мақомга ватаний ёки диний туйғуга таянган ҳолда ва адолат орқали олиб чиқиш мумкин, Темурбек, – деди зукко Шайхулисом. – Бизнинг тақводорларимиз ҳақиқий тақводор эмас. Авом эса оти билан авомдур. Шу боис иқтисоду сиёсатда ишларимиз оғир кечажақ.

– Ҳақсиз, Шайхулисом ҳазратлари. Аммо биз Турон юртида миллатни бир мазҳаб бўйича яшамокқа йўналтирмоғимиз керак. Боиси, бу тадбир келгусида жуда кўп ва катта қирғинбаротларнинг олдини олади. Инсонлар ҳар қандай ҳақсизликларга чидашлари мумкин. Бироқ дину диёнат, эътиқоднинг топталишига тоқат қила олмайдилар. Турон заминдаги мўғул ва ундан тараган неки қавм бўлмасин, Оллоҳнинг ҳақ дини исломга даъват этамиз. Кўнишмаса, уларнинг бурнини қонатмаймиз. Қайтиб кетмоқларига изн берамиз. Ўз динларида қолиб, қолмоқ бўлиб яшайверсинлар.

Эртаси куни Шайхулисом билан йўлга чиққан Темурнинг кайфияти яхши эди. Ёнларида қошу қовоғи осилганча шом туби қоронғи Тўкал Баҳодир отини ниқтаб борар, гап-сўз не хусусда кетишини сезиб, йўлдошларига не дея даъфи жавоб қайтаришига ақли етмай, боши қотган эди.

– Сўзларимга кулоқ солинг, мухтарам биродарим, Тўкалбек, – деди Темур уни ёнма-ён юришга чорлар экан. – Сизга маълумки, бизнинг салтанатда раиятнинг барча табақаларига диний, эътиқод ва ҳаёт кечирмоқ хусусида лозим бўлган имкониятлар мавжуд. Биз шоҳу гадонинг ҳақ-ҳуқуқини бирдек танимоқ мажбуриятини бўйнимизга олганмиз. Шундай эркан, сизнинг бутпараст ҳешу ақраболарингиз ва қишлоқдошларингизга ҳам тегмаслигимиз лозим эрди. Бироқ улар ахлоққа зид гап-сўзларни кўпайтириб, мусул-

монларнинг ғашини келтирмоқда. Бу эрта-индин бир жанжалнинг бошланиши деган гап. Бу ғавғо бошланар экан, албатта, озчиликдан иборат бўлган сизнинг қабиладошларингизга зиён-заҳмат етажак. Бизнинг амиримиз Боботурк бориб тимсолга сиғинувчи одамлар билан суҳбатлашиб қайтди. Уларнинг нималар деганини истасангиз ўз қулоғингиз билан эшитинг. Яна шуни ҳам айтмоқни истардимки, сизга бугундан эътиборан амирлик унвони берилади. Сиз бизнинг бу ҳудудлардаги энг ишончли одамимиз ва ноибимиз бўласиз, – дея амир Боботуркни кўз қири билан имлаб чақирди.

– Қуллуқ, ҳазрат. Ўла-ўлгунча хизматингизда бўлгусиман! – деди бу кутилмаган илтифотдан шошиб қолган Тўкал Баҳодир.

– Бу ҳали бошланиши. Сизни янада улуг мартабалар кутмоқда. Энг муҳими, сиз бу иззат-хурмат ва тақдирга лойиқ кишисиз, – деди Темур самимий оҳангда.

– Лаббай, ҳазрати олийлари, – дея отини қичаб етиб келди амир Боботурк.

– Муҳтарам амир, сиз биродаримиз Тўкал Баҳодирбек курдирган ибодатхонада бўлиб, у ердаги кишилар билан суҳбатлашдингиз. Бу хусусда ўз фикрингизни Тўкалбекка сўйлай билурмисиз?

– Бажонудил, ҳазрат, – жавоб қилди амир Боботурк оти жиловини тортиб. – Бу ибодатхонада жуда кўп тимсоллар бўлиб, булар орасида одам ҳайкалчиси ҳам бор эди. Биз бараҳмандан бу ҳайкалчининг қандай каромати бор дея сўрадик. Боиси, ҳайкалча ҳақидаги гап-сўзлар мусулмонлар орасида тарқалиб, турли хил баҳсу мунозараларга сабаб бўлаётганини эшитган эдик. «Бу ҳайкалнинг хислати шундан иборатким, у бир кечада бир минг олти юз аёл билан жинсий алоқада бўла олади», – дея жавоб берди. Бу сўзни эшитиб турган мусулмонлар «Бу шайтоний гап!», «Фақат шайтон шундай қилиши мумкин!», – дея эътироз билдирдилар. Биз ҳам не демоқни билмай қолдик. Ҳақиқатан ҳам муҳтарам Тўкалбек, бу инсон ақлига сиғадиган гап эмас. Неки ақл ва ахлоқ-одоб доирасидан ташқарида экан, Оллоҳга ҳам, бандасига ҳам маъқул келмайди. Шу боис бу биродаримизни тўғри йўлга солмоқ лозим деб ўйлайман, – дея сўзим тугади дегандек Темур томон ўгирилди Боботурк.

– Эшитдингиз-а, Тўкалбек? – деди Темур суҳбатдошига. – Ҳақиқатан ҳам мўъмин-мусулмонларимиз бу каби ғайритабиий, ахлоқсиз гоёларни ҳазм эта олмайдилар. Сиздан бир рижойимиз

борки, шул бутхонанинг ўрнида битта мачит курсангиз. Пешин ҳам бўлиб колди. Лозим кўрсангиз таҳорат килиб, биз билан бирга пешин намозини ўқишингиз мумкин.

Тўкал Баҳодир бош ирғаб, «Хўп» ишорасини қилди. Дами ичига тушиб кетган, йўқ дегудек бўлса бу қаҳри ҳам, меҳри ҳам қаттиқ Амир Темур дегани «Жаллод» деса тамом.

Улар отдан тушиб, таҳорат қилдилар. Шайхулислоннинг ортида туриб, пешин намозини ўқиётган қирк чоғли мусулмонлар орасида бугун исломга кирган Тўкал Баҳодир ҳам бор эди.

– Оллоҳнинг ҳақ дини сизга муборак бўлсин! – деди Шайхулислон Тўкал Баҳодирни бағрига босиб. – Тўкалбек бул улуғ ва савоб ишни ниҳоясига етказсалар бизнинг боришимизга ҳам ҳожат қолмайди, Темурбек, – деди Шайхулислон сафар самарали тугаганидан мамнунлигини яширмай.

– Тўкалбек не десалар шу бўлғай! – деди Темур ҳам Шайхулислоннинг гапини маъқуллаган оҳангда.

– Розимен, тақсир. Муаммони ўзим ҳал эта билурмен. Ул авбош кишилар ила сизларнинг баҳслашиб тортишмоқликларингизга лузум йўқ. Бурнидан нарини кўрмайдиган бу одамлар кўнгилларингизга озор етказувчи сўзлар айтишлари мумкин, – деди машаққатли иш масъулиятидан чўчиётган Тўкал Баҳодир титроқ овозда, қора терга тушиб.

– Сиз ҳақ ишга қадам босдингиз. Оллоҳ сиздан рози бўлсин! – деди Темур Тўкал Баҳодирга сўзингда турмасанг не ҳолат юз беришини биласан-а дегандек ўткир нигоҳини қадаркан. – Биз сиз билан бирга исломга кирган жамоангиз вакилларини бошкентимизда кутамиз ва юртимиз хизматига ярашларингизга ишонч билдирамиз! – дея сўзини тугатди.

Сўнгра биродаримизга оқ йўл тилаб, фотиҳа беринг деган маънода Шайхулислонга қаради.

– Илоҳи омин! – дея қўлини фотиҳа учун очди Шайхулислон. – Оллоҳнинг ҳақ дини бу заминда барқарор бўлсин! Унинг сафи ҳар замон кенгайсин! Яратган барчамизнинг, жумладан, Тўкал Баҳодирбек жамоасининг аъзолари қалбига дини ислом нурини бахш этиб, тавфиқ ато этсин! Йўлингиз оқ, йўлдошингиз ҳақ бўлсин! Омин оллоҳу акбар!

Барча баробар юзига фотиҳа тортди. Тўкал Баҳодир уч нафар ҳамроҳи билан Мўғал қишлоғи томон жўнади. Темур бошлиқ отлиқлар Самарқандга қайтдилар.

– Агар бу қавм тўплам холида уюшиб, мусулмонлардан узоқроқ бир ўлкада яшаганларида, тегмасдик, – деди Темур улар отлари жиловини Самарқанд томон бургач.

Шайхулисом улуғ Амирга жўяли бир дафъи жавоб қайтара олмади. Сабаби, Темурдан бундай гапни кутмаган эди.

– Сиз оллоҳнинг ҳақ динини қарор топдирмоқ борасида ҳеч ким қила олмайдиган ишни қилдингиз ва қилажаксиз, – деди анчадан сўнг Шайхулисом тутилиб-тутилиб. – Сиз кофирларни динга киритдингиз.

– Гапингиз тўғри, ҳазрат! Бироқ бу одамларни кофир деб ҳукм чиқара олмаймиз-ку! Яхшими-ёмонми буларнинг ҳам ўз дини бор, эътиқоди бор. У тарафини сўрасангиз Бухоро сўзининг келиб чиқиши ҳам «ви хара» сўзига бориб тақалади. «Ви хара» демак буддада ибодатхона демақдир. Маълумки, ота маконимизда яшаган қавмлар исломдан илгари бутпарастлик ва оташпарастлик динида бўлганлар. Бизнинг аجدодларимиз эса ягона Тангрига сизинганлар. Ягона Тангри бу Оллоҳ демақдир, – мунозарани давом эттирди Темур. – Бизнинг динимиз, мўъмин-мусулмонларимизга куфр этиб, уларга жабр-зулм ўтказмаганларни кофир дея олмаймиз.

– Биз дину исломнинг ҳимоясида муқим турган бир уламоимиз, мухтарам Темурбек. Сиз эса Улуғ Турон элининг улуғ Амирисиз. Минг бир қавму қабила улусу элатга гап сўзига яраша жавоб бермоқ масъулияти ва мажбуриятидасиз. Бўлмаса етти иқлимга худуди кетган бундай чексиз юртни бошқариб бўлмайди, – Темурнинг фикрини маъқуллаган бўлди Шайхулисом.

– Ислом муросаю мадора, ҳар ишни яхшилик ва адолат билан битирмоқ, яъни Оллоҳга таслим бўлмоқ динидур. Бироқ уни турли мазҳабу тариқатларга бўлиб, бирлигини йўқотдилар, кучқудратини парчаладилар. Буни кишилар ўз манфаатлари йўлида қилдилар. Бу йўлда биз илкимиздан келган ишни қилажакмиз, ҳазрат, – деди Темур Самарқанднинг кунчиқар томонидаги Ғўбдин тоғларига узоқ тикилар экан.

Темур Шайхулисом билан хайрлашиб, яна Боғи Беҳиштга қараб юрди. Унинг ҳаётида уруш-савашсиз, сокин кунлар кам бўларди. Шу боис истироҳат учун имкон туғилди дегунча фурсатдан истифода этар эди.

– Мен бир оз дам олайин. Сизлар шу ерда бўлингиз. Ҳал эти-

шимиз лозим бўлган зарурий ишлар бор, — деди Темур амир Боботурк билан Алп Туркашга. — Бу орада Суюрғатмишхоннинг хузурларига бориб, асир сифатида келтирилган шоҳ ва ҳокимлар хусусидаги фармонни тайёрлатиб, имзолатиб кела билурсиз, — кўшиб кўйди боғ ўртасидаги кўшк томон юаркан.

Махфий бошлиғи ва амир топшириқни бажармоқ учун Кўксарой томон жўнадилар. Окшом емагидан сўнг Темур уларни кўшкка чорлади.

— Хон ҳазратлари фармонга имзо чекдилар, — деди амир Боботурк ҳисобот бериб.

— Ўқинг қани! — буюрди Темур.

— Алибек ва Малик Ғиёсиддиннинг ўғли Ғўрийбек ҳамда унинг акаси Муҳаммадлар Андижонга, Умаршайх Мирзо хузурига юборилсун ва у ерда тутулсин! Жоникурбонийлар эса Тошкандда сақлансун. Малик Ғиёсиддин билан яна бир ўғли Пир Муҳаммад Самарқандда асралсун. Агарда бу шахслар яна исён байроғини кўтариб, юрт бирлигига раҳна солгудек бўлсалар, тақдирлари қисмат қиличиға тобшурулсин!

Темур устки лабини тишлаб, бошини сарак-сарак қилди.

— Малик Ғиёсиддин ва унинг ўғиллари зулмидан азоб чекканлар кимлар эрди? — дея сўради Темур бир оз ўйга толгандан сўнг махфий бошлиғига қараб.

— Малик Ғиёсиддин ўз иниси Малик Фахриддиннинг молу мулк, еру сувни тортиб олиб, ўғлини зиндонга солган. Улар сиз ҳазратдан рўшнолик кутмоқда, — дея жавоб қилди Алп Туркаш.

— Фармон ҳозирланг! Малик Фахриддин авлодларига Ғўрунг ҳокимлиги берилсун ва хибсадаги фарзанди озод этилсун! Бул хусусда менинг номимдан амирзода Мироншоҳ мирзоға мактуб ҳозирланг! Бу кишиларга иззат-хурмат ва раҳму шафқат кўрсатсунлар!

Шундан сўнг улуғ амир тасбеҳини ўгирганча бир оз муддат тин олгач, бош махфийга юзланди.

— Қулоғим сизда, мухтарам Туркашбек. Мамлакат сарҳадларидан не хабарлар олурсиз? Боғи Беҳиштдаги истироҳатимиз давом этажакми ёки яна сафар узангисига оёқ қўяжакмизми? — сўради юришлардан чарчадик-ку деган оҳангда.

Улуғ Амирга муносиб жавоб беришга ўрганган Алп Туркаш бошини қуйи эгганча бир оз ўйланиб, жавоб беришга тутинди.

– Ўзингиз олдимизга етти иклимни сулҳ-ла фатҳ этмоқдек буюк вазифа кўйгансиз. Одамлар феъл-атвори шундайки, куч-қудратингни ҳис этиб турсаларгина сен билан ҳисоблашадилар. Кўзлардан пана бўлдингизми, арзимаган кепакига сотадилар. Амир Тумон Сеистон халқи орасида бизга қарши фитна юритмоқда экан. Уларни қайта бош кўтармайдиган бир тарзда синдирмоқ лозим. Акс ҳолда арабу ажам томонга юришимиз кечикаверади, ҳазрат, – деди шахдли овозда Алп Туркаш.

– Биз Сеистонни юзда-юз забт этгач, Қандаҳорни олиб, илик денгизга чиқмоғимиз керак! – деди Темур қудратли овозда ўрнидан туриб солин узра наридан бери юраркан. – Бул муттаҳам амир Тумоннинг Оллоҳ насиб этган умрни яшаб, бола-чақасини хузурини кўриб ўлгиси келмабди-да!? Ярамас! Биз салтанатнинг оёққа туриш замонида одамларни ўзимиздан бездирмаслик мақсадида ҳар кимсага меъёридан ортиқ меҳр-мурувват кўрсатиб, ашаддий душманларимизга ҳам бағрикенглик қилдик. Энди қилични маҳкамроқ тутишга тўғри келади. Илгари биз икки дарё орасидаги кичик бир давлат эдик. Душманимиз ҳам шунга яраша эрди. Энди катта салтанатга айландик. Оллоҳ йўл берса худудларимиз янада кенгайди. Демак, шунга яраша рақибларимиз ҳам катта ва кучли бўлади. Шу муддатга қадар биз ён-веримиздаги ўзимиз қатори рақибларни енгиб, изнимизга бўйсундурдик. Катта, бизни бир ҳамлада ютишга тайёр турган рақибларимиз қиличларини пинҳона қайрамоқдалар. Ва алар ҳеч қачон қиличларини савашсиз қинларига қайтариб солмайдилар. Бизнинг улус ва юртимизга алар кўп зулм ўтказдилар. Оллоҳнинг изни ила бунинг жавобини олажақлар, – деди қайтиб тахтга ўтирар экан Темур. – Бу фитнанинг бошида Сеистон ҳукмдори Малик Кутбиддин турибди.

Унинг илоҳий даражадаги залворли овозида инсон этини жи-мирлатиб, вужудини ларзага келтирадиган бир сиру синоат, сеҳр бор эди. Буюк амирнинг икки садоқатли кишилари англадиларки, яқин кунларда ўрду яна юришга чиқади.

– Черик Термизда тўпланажак! Ҳар қачонгидан кўп лашкар йиғилсун! Биз бу сафарда биргина Сеистон муаммоси ила машғул бўлмаймиз! – дея сўнгги буйруқни берди Улуғ Амир. – Оллоҳ биз билан!..

ЎН УЧИНЧИ БОБ

...Бу юртнинг одамлари сизнинг эски рақибларингиздур. Нодиршоҳнинг ўлим хабари тарқалмасидан бурун бу бўрифеъл турк мамлакатидан чиқиб кетинг!..

Бухоро амири Раҳимбийнинг қизилбош амирларига айтган сўзи

Минг уч юз саксон учинчи йилнинг ёзи Темур учун тинч ва осуда бошланди. У Боғи Беҳиштда дам олиб, салтанат ишлари ила машғул эса-да, оиласи нотинч эди. Унинг севимли тани маҳрами, иффату назокатда тенгсиз хотини Дилшод ого оғир хасталикка чалинганди. Темур унинг нурсизланиб сўнаётган нигоҳларида ўзига нисбатан чексиз бир меҳр туйғусини кўриб, кўз ёшини тия олмади. Ёнаётган кафтини Дилшод оғонинг курукшаган лабларига, юзига босди. Бу гўзал хотини билан у отда ёнма-ён юриб, сўнгги бор Сайхун ошиб, Ҳиротга борган дамларни эслади. Дилшод ого тилдан қолган, умидсиз ва сўник нигоҳи кўз очиб кўрган улуғ инсонга маҳзун термулиб турар, юракни ҳаприктирадиган даражадаги чиройли чехраси сўлиб, заҳил тортган эди. Темур ўнг гулидан бир гули очилмаган бу малаксифат жувоннинг абгор аҳволига узоқ қараб тура олмади. Унинг ўнг қўлини қаттиқ қисиб, кафтининг орт томонидан ўпди-да, бўғзидан кўтарилиб келаётган йиғини ютганча хонадан чиқди.

Ҳовлида узоқ юрди. Бундай дақиқаларда унинг олдига бормоққа ҳеч ким журъат этмас, токи улуғ Амир ўзига келиб, ҳовуридан тушмаганча кимса кўзига кўринмас, ёнига ёндашмас эди.

У хаёл сурганча бориб, улкан садақайрағоч остидаги сўрига оғир чўқди. Ўнг қўлини кўтарганда сарой ойнасидан уни кузатиб турган мулозимлардан бири югуриб келди.

– Амир Боботуркни ҳузуримга чорланг! – буюрди Темур қалдиروق овозда.

Амир Боботурк эса Дилшод ого каби оғир аҳволда ётган Темур-

нинг синглиси Қутлуғ Туркон оғонинг бошида ҳақ деб ўтирган эди.

– Амирга одам юбордим. Эгачингиз Қутлуғ Туркон оғонинг ёнларида эмишлар, ҳазрат, – деди яна қайтиб келган хос мулозим.

Темур индамади. Кеча у эгачисининг зиёратига ҳам кирган эди. Табиб бўйинини ичига тортиб, елкасини қисганида бир зум Темурнинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Ҳаёт шу экан-да, дея ўйлади бўшашиб, кўзларидан селдек ёш қуйилаётган опасига термуларкан. Дунёнинг ярмини ушлаб турибсану бир яқин кишининг жонига оро киролмайсан! Эҳ дунёи кўтир!

Табиб билан сарой боғида суҳбатлашаркан, беихтиёр отаси раҳматлининг сўнги кунлари ва жон бериш дақиқалари хотирасида жонланди. Ўшанда ёнида енги билан оғзини беркитганча, ўзини йиғидан зўрға тийиб турган, кейинчалик Самарқанду Шаҳрисабзда ўндан ошиқ масжиду мадраса ва етимхоналар курдирган, ўзидан беш ёш катта опаси бокий дунёга кетмоқда. Кеча отаси кетган эди. Бугун эгачиси. Эртага... Бу Оллоҳнинг иродаси. Қани унга эътироз билдириб кўр-чи?

Темур сўрида амир Боботурк етиб келгунга қадар ўтирди. У карахт эди. Қаршисида қотиб турган ёш амирни кўз ишораси билан ёнига ўтирмоққа даъват этди.

– Қутлуғ Туркон оғонинг аҳволи нечук? – сўради паст ва ҳаста овозда.

– Ўзингиз кўрганингиз каби. Ўзгариш йўқ, – жавоб берди амир Боботурк умидсиз оҳангда.

– Дилшод ого саҳарга етмайди. Айтинг катта маликаميزга. Лозим бўлган ҳозирликларни кўрсунлар. Бул беғубор инсон юксак мақомда тупроққа берилмоққа лойиқдур. Аслида кетаётганлар бир ҳисобда бахтлидурлар, Боботурк. Бу аҳмоқона дунёнинг бетайин ташвишларидан абадул-абад кутиладилар. Улар дарди аламини тирик қолганлар чекадилар!

– Умидсизликка берилмоқ сиз каби буюк инсонга ярашмағай, азиз устоз! Лаҳад ёқасида ҳам умиду илинж яшайди дейдилар, – деди Боботурк не дея жавоб бермоқни узоқ ўйлаб ўтирмай.

– Иложимиз қанча. Дилшод оғодан уч-тўрт кун сўнгра опам бояқишнинг ҳам куни битадиган кўринадур. Бахт ҳам, бахтсизлик ҳам қўша-қўша келади деганлари шу экан. Астағфируллоҳ! Астағфируллоҳ! – дея ўрнидан туриб кетди улуғ Амир.

Эртаси куни пешин намозидан сўнг Дилшод оғони тупрокка бердилар. Бу воқеадан тўрт кундан сўнг Қутлуқ Туркон оғо ҳам ёруғ дунёни тарк этди. Унинг жасадини Шоҳизинда қўйиндисига дафн этдилар.

Қайғуга ботган Темурнинг ёнида Мир Саид Барака, Хожа Абдумалик ва Шайхзода Сағаржийлар турар, навбат билан Қуръони Карим сураларини тиловат қилишарди.

— Бул инсонларга бўлган хурмат ва эҳтиромингизни элга кўргузинг! Саодат топасиз! — деди Мир Саид Барака хайрлашар экан Темурни бағрига босиб. — Сиз Оллоҳ ато этган қудрат сохибсиз! Яратган бизни сиз каби инсон қўлида жон бермоққа насиб этсун!

Мир Саид Барака шундай деганда овози бўғилиб, вужуди титраб кетди. Улар гап-сўзсиз бир-бирларини бағриларига босганча узоқ туриб қолдилар.

Машаққатли юриш олдидан саройга ҳам бормай Боғи Беҳиштда сафар тадоригини кўраётган Темурга Термизда қўшин тўплаб бўлингани, юриш учун барча ҳозирликлар кўрилгани ҳақида хабар келганида у хаёл сурганча, ёзда барқ уриб яшнаб турган оғоч япроқларининг сарғиш ва қизғиш тусга кириб, тўкилаётганини кузатиб ўтирарди.

Сеистон ҳақида гап кетаркан ёки у тарафдан бирор нохуш хабар келаркан, Темурнинг асаби бузиларди. У ўнлаб жароҳатлар азобини чекди. Барчасини кўрмагандек бўлиб кетди. Бироқ Сеистон жароҳати вужудига оғир муҳр босди.

Темур Сеистон сафарини тушунар экан, хаёлининг бир четида дўлдай қавмини салтанатга эш қилмоқ фикри айланарди. Уларни хайрихоҳ этмокнинг энг яхши йўли давлатни пойлашмоқ, улар истаган мансабу мартабани қўш қўллаб бермоқ эди. Салтанат ичида давлатни тан олмаган бирорта қавм ёхуд улусни колдириб бўлмади.

Бу хусусда кичик машварат ўтказилгач, Темур ёнига Боботуркни олиб, дўлдай улуси томон отланди. Тўққиз хўкиз ва тўқсонга қўй сўйдириб, уруғ аҳлини кўнглини олди. Улус оқсоқоли, тўқсонга бориб қолган Муҳаммад Дўлдай бундан эллик йил бурун, аллақачон ўлиб кетган чингизий бир хон ўзини амир этиб тайинлагани учун ҳамон унинг отидан иш кўрар, қулоғи оғир, бироқ содда ва тўғри бир киши эди. Оқсоқолнинг кўнглини оғритмасдан ризо этиб, ўрнига ёшроқ бир кишини улус амири этиб сайламоқ керак эди.

Эл оқсоқоллари давра олиб ўтирар, ёш-яланг эса айлана шаклида тик туришарди. Тўйиб сахройи оқ шўрва ичиб, устидан қовурдок ёган улус аҳли бостириб-бостириб айрон ва кимиз сипқоришар, дарёдан сув бағишлаган барлос турклари амирини алқашарди.

Курсида ўтирган Темур ниҳоят мақсадга кўчди:

– Рухсатингиз берсангиз улус аҳли ила бир оз кўнушсак? – дея оқсоқол Муҳаммад Дўлдайга қаради Темур.

Қулоғи оғир чол Темурнинг гапини аниқ эшитмаган бўлса-да, бош ирғаб жилмайганча, маъкул ишорасини қилди. Қариянинг ёнида ўтирган ёш йигит Темурнинг сўзларини бақирган кўйи унинг қулоғига такрорларди.

– Сизнинг дўлдай улусингиз салтанатимиз худудидаги кўп шаън-шарафли қавмлардан биридур! Сиз бизнинг давлатимиз, тупроғимиз ва бойлигимизга шерикдурсиз! Ўрдумиз сафидаги дўлдай минглигининг тартибу интизоми, ёғийга қарши савашдаги жасорати бизга маълумдир Бизнинг Алп Эр Тўнга каби улуг бобомиз Ўғузхон Чинни фатҳ этиб, унинг бошкенти Бежинга етиб борган экан. Шунда ул қавм ҳукмдорларидан нолиб, Ўғузхоннинг ўзларига ҳоқон бўлмоғини сўрабдилар. Ўғузхон эса «Сизнинг динингиз, туриш-турмушингиз бошқа, меники бошқа! Биз бир-биримизни англай олмаймиз! Шу боис ўз орангиздан бир кишини ҳоқон этиб сайланг! Мен фақат бир нарсани, сайлаганингиз кишини адолат ила юртни йўнатмоқлигини назорат этмоқликни бўйнимга олишим мумкин. У хато қилса кечирим мумкин. Бироқ жинойат қилса уни сизнинг қарорингиз билан жазолашга тўғри келади» дебди.

Темур халойиқ қандай тинглаётгани ва муносабатини билмоқ учун сўздан тўхтаб, бир оз тин олди. Раият нафас олмасдан унинг гапини эшитар эди.

– Ўшал урф-одатимиздан келиб чиқиб, бугун сиз мана бу улуг оқсоқолимиз Муҳаммад Дўлдойбек ўрниларига ўз орангиздан ёш, инсофли, оқу қорани таниган, улус мулкига хиёнат этмайдиган бир кишини ўзингизга йўлбошчи этиб сайласангиз! Мен сиз не десангиз шуни қилмоққа сўз берурман! Буюринг! Ўз фикру таклифларингизни сўйлай билурсиз! – дея сўзини мухтасар қилди Темур.

Кимсадан сано чикмас эди. Улуғларнинг оғзига боқиб ўрганган қавм талқон ютгандек сукутда эди.

Қутилмаганда Муҳаммад Дўлдай ўрнидан кўзғолди. Барча бирдек ҳаяжон билан унинг оғзига қараб қолган эди.

– Куллуқ, Темурбек! – деди у ҳеч бир илтифотсиз. – Сен кўп калланг жойида одам экансан! Эсимизни танибмизки, бирорта хону султон сенга ўхшаб улусимизга келиб, ҳолимизни сўрамаган. Фақат солиқ сўраб келган солиқчини, савашга аскар сўраган товачини кўрганмиз. Бўпти, мен розиман. Бироқ бу одамларни кўздан қочирма. Ҳеч қайсисига ишониб бўлмайти. Думи бурилса отасиниям сотади. Шунинг учун улар жоловини кўлингда тут!

Ҳаяжондан соқоли жалпиллаб сўзлаётган оқсоқолнинг салласи бўшаб, чуваланиб кетди. Шошиб қолган чол довдираганча салласини йиғиштириб, қайта ўради. Тўпланганлар завқ ва ҳайрат билан кулиб, беозор чолнинг хатти-ҳаракатини кузатиб, сўзини тинглашарди.

– Муддаога кўчинг, оқсоқол!

– Гапнинг индаллосини сўйланг-да! – хазилу чин аралаш гап отишди ўтирганлар.

– Ҳа-ай, қаерда қолган эдим? – ёнидаги чолларга қаради оқсоқол.

Яна кулги кўтарилди.

– Ҳали бошламадинг! – деди Дўлдайнинг ўнг биқинида ўтирган жиккаккина тенгдоши.

– Хай, шундай дегин. Бошловдим шекилли. Ҳўш гапнинг ўрамини айтсак, мулла Темурбек, биз қариганга ўхшаймиз, чамаси.

– Сен қари тулки қарийсанми? Бор йўғи ўн кам юздасан! – яна гап отди ўша чол.

– Гапни бўлма деяпман, эчкисоқол! Нечага кирганимни ўзим яхши биламан. Гапимни эсимдан чиқариб юбординг-ей. Ҳа, хуллас, эллик йилдирки насибамиз мана шу улуснинг устида. Бу ерда ёши мендан улуғи йўқ. Ўн дўст эдик, ўлиб ўлиб, ўзим қолдим деганларидек, булар мен билганнинг ўндан бирини ҳам билмайдилар... Гапнинг очиғи, неччига кирганимни ўзим ҳам билмайман. Ёшимни аниқ биладиган эгачим ўтган йили ўтди раҳматли. Мен туғилган йили Каттасойдан кўй-эчкини қумдек супуриб сел оққан экан, – деди чол Темур томон эгилиб.

Яна гур этиб кулги кўтарилди. Улусдошлари Дўлдай чолнинг содда ва довдир гапларидан ҳузур қилишар, аслида бу сўзлар уларга ёқар эди.

– Оббо-о! Энаси байталлар-ей! Гапиргани ҳам кўйишмайди-я! Нима деётган эдим? – яна сўздан адашиб кетди чол. – Худосини айтиб, бердисини айтгунча сабр қилмайди булар.

Яна кулгу кўтарилди. Темур ҳам барча баробар хузур қилиб кулар эди.

– Ҳа, эсимга тушди, – қилт этмай сўзида давом этди оксоқол. – Бўладиган гапни айтсам, улусимизда менинг ўрнимни босадиган, эс-хуши бутун, тагли-тугли иккита одам бор. Қолганлари ҳали нонни «нанна» деб юришибди. Иккиси ҳам бой-бадавлат, кўзи ҳам кўнгли ҳам тўқ. Оч одамни элга бош қилиб бўладими! Буларга ишонсангиз доғда қолмайсиз, Темурбек! Отангиз Муҳаммад Тарағайбекни ҳам яхши танирдим. Инсоннинг султонни эди худо раҳматлик!

Даврада яна кулги кўтарилди. Дўлдай бобо ҳам одамларга кўшилиб бир оз кулди-да, гўёки ҳеч нима бўлмагандек, гапини қолган еридан давом эттирди:

– Шундай қилиб мен сизга айтсам Темурбек, бизда улус амирлигига арзийдиган иккита бола бор...

Тўпланганлар ҳамон кулишарди.

– Э-э, элликка кирган одам бола бўладими? – гап отди яна ўша жиннак чол.

– Э-э, элликка кирган бўлса ҳам менинг олдимда болада! Сўзимни бўлма, муттаҳам! Хуллас, иккисининг ҳам палаги тоза, қони бузилмаган, уруғи айнинаган. Мана бу мени сўзимни бўлаётган Ёркул Яламанинг эса насли бузилган. Энасидан туғилгандан бери бошига салла ўраб юради. Сабаби, туғма кал ва кўса! Кимки кал ва кўсами, демак, насл насаби қариган! Амаки-тамаки, аммаваччаю-холаваччасига уйлана-вериб бу ўтирганларнинг кўпининг насли айниган. Менинг устимдан кулмоқдан бошқага ярамайди бу баччағарлар! Майли, кулишаверсин. Гуноҳим тўкилади. Шунақа булар. Бор бўлсанг кўролмайди, йўқ бўлсанг беролмайди. Халқнинг тақдирини оч одамга топшириб бўлмайди. Оч баччағардан қоч баччағар дейдилар. Ялангоёқдан подшо чикдими, қолганларни ҳам, ўзидай ялангоёқ қилмагунча уйқуси келмайди. Хулласи калом, Темурбек, мен эзма чолни сўзига қулоқ солганингиз учун кулдук! Дўлдай улуси амирлигига Тобон баҳодир билан Сон баҳодирни

кўйса бўлади. Иккиси ҳам пичоққа соп бўладурғон бутун болалар! Ишончим комилки, улар ҳеч қачон сенинг зиёнинга иш тутмайди!

Улуғ Амир ўрнидан туриб, Муҳаммад Дўлдайга, кучоғини очди. Сўнгра тиз чўкиб, унинг тиззасига пешонасини кўйди. Бу иззатдан ўзини йўқотиб кўйган чолнинг кўзидан шовуллаб ёш куйилди. Улар бир муддат бир-бирларини бағриларига босиб турдилар.

– Устозимиз Муҳаммад Дўлдайбекга бошдан-оёқ шоҳона сарупо кийгизилиб, тулпор от ва тўксонта кўй ҳадя этилсун!– деди Темур ўнг кўлида чолнинг елкасидан кучиб тураркан.

Муҳаммад Дўлдай бола каби этана бўлиб, улуғ Амирга миннатдорчилик билдирар эди.

– Энди оқсоқолимиз сўйлаганларидек мана бу қаршингизда ўтирган иккита соқоли боланинг ишини ҳал қиламиз, – деди Темур ўнг тарафида тик турган Сон ва Тобон баҳодир томон ўгирилиб. – Қани буюринг, биродарлар, қайси бирини улусингизга бек этиб сайлайсиз?

– Иккиси ҳам муносиб!

– Сон баҳодир маъкул!

– Тобон баҳодир ҳам арзийди!

Халойиқнинг таклифларига кулоқ солиб турган Темур бу хусусдаги қарорини эълон этди.

– Сиз муҳтарам эл аҳлининг ризолигингиз билан Сон баҳодирни улусга бек этиб сайласак-да, Тобон баҳодирга амирлик мансабини бериб, вазирим ўлароқ ёнимга олиб кетсам не дейсиз?

– Баракалло!

– Жуда маъкул!

– Яшанг, Темурбек!

– Бизнинг элдан ҳам катта одамлар чиқсин-да, ахир!

– Бўлмаса оқсоқолимиз барчамизга оқ фотиҳа берсинлар! – деди Темур Муҳаммад Дўлдайга мурожаат этиб.

– Илоҳи омин! – дея қалтираган кўлларини фотиҳага очди оқсоқол. – Оллоҳ мулки Турон султони Темурбекнинг давлатини барқарор қилсун! Оллоҳ улусимизни эсон-омон, бағри бутун, тўрт кўз тугал асрасин!

Барча бирдек юзига фотиҳа тортди.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

*Булок Темур дунёни ўнжа ақли,
сўнгра силоҳи ила олди.*

Ататурк

...Темур Боғи Беҳиштда болалик дўстларини кутар экан, беихтиёр ҳаяжонланди. Боиси, уларни анчадан бери кўрмаганлиги бўлса, яна бири Идику Темур билан ораларида бўлиб ўтган ноҳуш воқеа эди. Бу ерда Идику Темур ҳақ эди. Темур буни кечроқ англади. Унга нисбатан ноҳақ жазо тайин этганига имони комил бўлгач, амрини дарров бекор қилди. Бирок гап-сўз тарқаб кетган эди. Одатда яхши гапдан кўра ёмон хабар тез урчийди.

Улуғ Амирнинг амрига биноан қай бир амир бирор-бир мамлакатни фатҳ этса ёки ганим лашкарини мағлуб этса, у уч нарса билан мумтоз қилинарди. Биринчидан, фахрли хитоб, туғ ва ноғора бериб, уни баҳодир деб атар эдилар. Иккинчи тадбир бўйича уни давлат ва салтанатга шерик қилиб, кенгаш мажлисига киритардилар. Учинчидан эса унга ўзи забт этган чегара вилояти топширилиб, ўша ерлик амиру беклар унга бўйсундириларди. Агар амирлардан қайси бири тўра, яъни хон ўғлини енгса ёки амирзодага шикаст етказса ва ё бирор ўлка хонини мағлуб этса у ҳам юқоридаги йўсинда тақдирланарди.

Дашти Қипчоққа қарши юборилган Идику Темур Ўрусхоннинг белини синдирди. Шу зарбадан сўнг у қайта ўнганмади. Идику Темурнинг Жўчи улусидан ғалаба билан қайтиши Самарқандда катта воқеа эди. Қўшин кўмондони Ўрда хонини енгишини ҳеч ким ақлига сиғдира олмас эди.

Идику Темурни Самарқандга етмасдан бир неча чақирим нарида кутиб олган Темур мақомига муносиб равишда унга иззат-хурмат ва садоқат кўрсатди. Ўз қўли билан унга хитоб, туғ, алам, яъни байроқ ва ноғора топширди. Идику Темур Турон салтанати шериги деб эълон этилди ва улуғ Амирга маслаҳатчи ҳамда вазир этиб тайинланди.

Чингизхоний қавм хонларидан бери имтиёзларга эга бўлиб келган Идику Темурга кўрсатилган бу эхтиром ясовурий

қавмидаги ва ўзларининг келиб чиқиши араб эканлигидан фойдаланиб, туркий ва форсий улусларга паст назар билан қаровчи айрим амалдорларга оғир ботди шекилли улар устма-уст келиб Улуғ амирга Идику Темур хусусида оғзиларга келган ёлғон-яшиқларни сўйлай бошладилар. Бир ёлғонни ўн киши такрорласа одам ишонар экан.

Темур одатига кўра нотўғри гапирётган кишининг ҳам гапини бўлмас, охиригача тинглар эди. Қабулига келган одам ёлғон гапирга бошлаганидаёқ Темурнинг юз қиёфаси ўзгарар, буни сезган суҳбатдош ёлғонни тўхтатар ёки гапни қисқа қилар эди.

Салтанатнинг дастлабки йилларида унга катта-кичик ёлғонлар жуда кўп етиб келар эди. У бунинг барчасига эътибор бериб, орқасини суриштирадиган бўлса жуда кўпчиликни ўзидан бездирарди. Ўзини алдамоқчи ва панд бермоқчи бўлган одамларга янада каттароқ ишонч билдирар ҳамда вазифалар юкларди. Аросатда қолган кишилар унинг мардлиги ва бағрикенглигига тан бериб, садоқат ила ҳеч нарса кўрмагандек ишга киришиб кетардилар. Гина кудурат ҳам унутиларди.

– Темурбекнинг ёнида юрсанг ё отинг чиқади ёким ўтинг, – дер эди тулкичи улусининг сардори, Темур устоз дея ҳурмат қиладиган Ўлжайту Апарди. – У одам бўлмайдиган кишини ёнида олиб юрмайди. Унга ёндашсанг амир ёким ҳамир бўласан!

Амир Боботурк етакчилигида улуғ Амир қароргоҳи томон йўналган болалик дўстлари амир Сайфуддин, Идику Темур, Аббосбек, амир Муайяд ва амир Худойдод Ўлжайту Апардининг шу сўзларини эслаб келишарди. Булар орасида Жаку Барлос йўқ эди. У нотинч Сеистонни йўнатар эди.

Темур дўстларини боғ ҳовлисида кутиб ўтирарди. Каттакон сўрига тўшак солиб дастурхон ёзган хизматкорлар пилдирашиб турли хил емакларни ташишарди. Улуғ Амир болаликдаги дўст, бугунги сафдошлари билан кучоқ очиб кўришди.

– Идикубекни алоҳида бағримга босаман! Ҳасадчиларнинг сўзларига кириб қуюшқондан чиқиб, унга аччиқ сўзлар сўзладим, жазо бердим! Шунинг учун сизни бугун узр ошига чақирдим, – деди Темур дўстининг елкасидан қўлини олмай туриб.

Дарвоқе, Идику Темурга Ўрусхондан ўлжа тушган молу мулкни ўзига олди ва талон-тарож қилди деган айб қўйилган эди. Темур унга захрини сочганида Идику Темур довдираб колмади. Темур

нинг кўзига тик қараб: «Тухмат! Агар шу тухматга ишонсангиз ёки ишонмоқни истасангиз оғиз очиб эътироз билдирмайман!» деди таъзим бажо этиб. Идику Темур шундай деб, орқасига қайтиб чиқиб кетди.

У ўзига берилган барча мукофоту мансабларни ташлаб, тўрт нафар йигит билан Кешга жўнади. Она юртида отасидан қолган, укалари боқиб тирикчилик қиладиган сурувга қарашиб юрди.

– Одамлардан безибман. Бироз жонзодлар билан гаплашайин, – дер эди у кўнгил сўрагани борган кишиларга.

– Сиз Темурбекка аччиқ қилманг. Болалик дўстингиз. Қанчалик тергамасин, у сизни яхши кўради. Узр сўраб хузурига боринг, – дея маслаҳат берди амир Сайфуддин атайлаб орқасидан истаб келиб.

– Менинг Темурбекни нақадар севишим ва хурмат қилишимни билурсиз, дўстим. Агар гуноҳим ёки айбим бўлганида эди ўша заҳоти узр тилаган бўлар эдим. Менинг ҳеч қандай айбим йўқ. Модомики, шундай экан, айбим бўлмай туриб кечирим сўрасам, қилмаган гуноҳимни бўйнимга олган бўламан. Бу эса янада катта гуноҳ ва хоинликдур. Вақти замони келар, Темурбекнинг ўзи буни англаб етар. Ана шунда биз янада бир-биримизга ишончли ва садоқатли бўламиз! – дея жавоб қилди Идику Темур.

Унинг сўзларида мантиқ бор эди. Амир Сайфуддин оғиз очиб бирор даъфи-жавоб қила олмади. Идику ҳақ эди. Бўлган гапни бориб оқизмай-томизмай Темурга айтганида у ўрнидан туриб кетди.

– Бўлмаса менинг хузуримга турли иғво ва бўҳтонларни ташиб келадиган иту битни киритманглар! – деди амир Сайфуддинга овозини баландлатиб.

– Ҳақсиз, Темурбек! – деди амир Сайфуддин дўстининг сўзини қувватлаб. – Бироқ сиз кеча ёким бугун таниган амалдор ёки амирларингизга шубҳа билан қарашингиз мумкин ва буни англаса бўлади. Бироқ болалиқдан бирга ўниб-ўсган мен ёки Идикуга ўхшаган сиз ила баробар барча оғир-енгил кунларни тотган кишиларга ишонмасангиз, унда билмадим. Биз очимиздан ўлишимиз, Турон юртидан бош олиб чиқиб кетишимиз мумкину, лекин сизга хиёнат қилмаймиз. Биз бу йўлнинг бошида сиз ила бирга эдик. Унинг сўнгига қадар баробар бормоқчимиз! Сизга кўз тиккан душман икки дунёда бизни ҳам соғ қўймайди. Буни мен айтмасам ҳам ўзингиз жуда яхши биласиз. Одатда аксарий ҳукмдорлар

Ўзини тахтга ўтказганлардан бирма-бир қутуладилар. Буни ўзингиз айтиб юрар эдингиз. Сизнинг бошқалардан фарқингиз ҳам шунда. Дўстни бошингизга кўтариб, душманни ҳам ерга киритиб юбормай ўзингизга эш қиладиган одамсиз. Ўз-ўзингизга қарши борманг дейман! Сўзларим оғир ботса-да мени тушунинг. Бу гапларни ўз манфаатим учун айтаётганим йўқ! — дея сўзини тугатди амир Сайфуддин қора терга тушиб.

Ўнг кўли билан иягини тутганча ўйга толган Темур анчагача фикрни тўплаб, бир нима демади.

— Ҳақсан, Сайфуддин, — деди анчадан сўнг босиқ овозда. — Шу ерда бир оз ҳаддимдан ошдим. Тан оламан!

У болалик дўстларини бирма-бир сўзлашганда сенсирар, жамоа орасида эса сизларди.

— Идикубек хузуримга кириб, шуни яхшилаб англатса бўлар эди-ку?

— Дўстим! Қаҳрингиз кўзиган дамда яқинингизга инсон зоти йўлай олмайди! — очик сўйлади амир Сайфуддин. — Гоҳида умуман қулоғингизга гап кирмайди. Дўст хато ва камчиликка йўл қўйганда унга оддий мулозим каби аччиқ устида муносабатда бўлинмайди. Шу хатоси дўстона тарзда бетига айтилади. Бирор ерда хато кетган бўлсам узр тилайман, — деди овозини пастлатиб амир Сайфуддин.

— Йўқ, дўстим Сайфуддин. Мен қаҳри қаттиқ одамга бундай дўстона гапларни сен айтмасанг ким айтади. Барча оғзингга тикилиб тургандан кейин тўқсон тўққиз гапни ҳақ сўйласанг юзинчисида ноҳақ бўлишинг мумкин. Ҳукмдорнинг кичик бир хатоси ҳам кишилар учун жуда қимматга тушиши мумкин. Барчасини тушунаман. Демак, Идику Темурнинг гуноҳи йўқ.

— Мен шундай фикрдаман!

— Қандай қилсак бу хафачиликни унинг кўнглидан чиқарамиз?

— Ҳузурингизга чорлаб, бир бағрингизга боссангиз етади. У юраги тоза, мард инсон. Кўнглида кири йўқ. Сўнгра унинг мавқесини тиклаб қўймоқ лозим. У ҳар қандай ҳурматга лойиқдир. Сизга барчамиздан садоқатли. Буни Оллоҳнинг олдида ҳам, бандасининг олдида ҳам сўйлагайман, — деди амир Сайфуддин.

— Бўлмаса барча болалик дўстларимизни меҳмонга чакиринг. Бир суҳбатлашиб, хумордан чиқайлик, — деди шу суҳбатдан сўнг Темур ҳорғин овозда амир Сайфуддинга.

Мулозимлар каттакон самбиттол остидаги сўрига жой ҳозирлаган эдилар. Сўридан жой олган меҳмону мезбонлар ҳолаҳвол сўрашиб, ерлашдилар.

– Хуш келдингиз, сафо келдингиз, азиз дўстларим! – дея ўтирганларга мурожаат этди Темур. – Сизларнинг олдингизда гуноҳим кўп. Вақт топиб доимо аҳволингиздан хабар ололмаيمان. Қусурга боқманг. Бекорга машойихлар мансабга кўтарилган дўст йўкотилган дўстдир, демаган эканлар, – дея бирин-бирин дўстлари билан қайта-қайта сўрашарди Улуғ амир.

– Унда ичимизда соғимиз йўқ экан-да, Темурбек. Сизнинг шарофатингиз билан мансабга минмаганимиз қолмаган, – дея суҳбатини жонлантирди амир Сайфуддин.

– Бироқ ичингизда энг катта гуноҳкор менман. Сиз – азиз дўстларим, доимо кўнглимга қарайсиз. Ҳақ-ноҳақ сизларни тергайман, оғир ишларга буюраман. Шу боис доимо олдиларингизда хижолатдаман.

– Ишкилиб бугун Ўрусхон ёки Малик Ғиёсиддин билан савашиб юриб, эртага айрим дўстларга ўхшаб, Кешга сурувга лашкарбоши бўлиб кетмасак бўлгани! – Аскияни бошлади Кеш беги Аббосбек.

Улар роҳат қилиб кулишди.

– Жойидан олдинг, Аббос. Болалигингда ҳам тилинг заҳар эди, – деди Темур кулгидан тўхтаб. – Гапнинг очиги салтанатнинг бу гавго-ю жанжалидан кўра ўша дўстимизга ўхшаб лашкарбошилик қилмоқни орзу этиб колдим, биродар.

– Дўстингизга чўлиқ лозим экан. Илтимос қиламиз. Сўзимизни ерда қолдирмас, – бўш келмай аскияни оларди Аббосбек.

– Бироқ амир Сайфуддин мендан олдин бориб, ишни битириб, чўликликни эгаллаб қўйибди, – жавоб қилди Темур.

– Амир Сайфуддин аралашган иш битмай қолмайди. Эшитдикки, хонимлардан қўшин тузишга ҳам мухтарам амир улмаромиз бош-қош эмишлар!

– Бу ишга амирнинг қанчалик алоқаси борлигини билмадим, бироқ сизнинг илтимосингизни менга етказдилар.

– Қанақа илтимосимни? – хайрон бўлиб сўради Аббосбек.

– Хонимлар қўшинининг лашкарбошилигини сўраганингизни! Даврада яна кулги кўтарилди.

– Ундан кўра бориб Идикубекнинг ёнида қўй боқаман. Бу

лавозим учун ўзларидан муносиб номзод йўқ, Темурбек, — дея жавоб қилди Аббосбек. — Ўзингиз мингбоши бўлингу, юзбошиликни дўстларга тақсимланг, тамом. Сих ҳам куймайди, кабоб ҳам! — бўш келмас эди Аббосбек.

— Розиман! — деди Темур. — Бугундан эътиборан сиз кампирлар юзлигига юзбоши этиб тайинландингиз! Боботурк, фармонни хозирлатиб, хонга қўл қўйдириб чикинг.

Йиғилганлар роса кулишди.

— Шундай Улуғ Хокондан шул мансаб тегадиган бўлса нима ҳам деймиз. Тақдирга тан берамиз! — елкасини қисиб куларди Аббосбек.

Улар ҳазил-мутойиба билан емак едилар. Шарбат ичиб, мевачева тановул этиб ўтирганларида Темур чуқур нафас олганча Идику Темурга қаради.

— Барчангизга маълумки, азиз дўстларим, — дея босиқ оҳангда сўз бошлади Темур. — Ҳасадчи ва хоинларнинг кутқуси билан давлатимизнинг Идикубекдек бир улуғ амиру лашкарбошиси атрофида фиску фасод гаплар айланди. Агарда Идикубек бор-йўқлиги номаълум, ўткинчи бир киши бўлганларида эди, унинг шахсияти билан кимсанинг иши бўлмаган бўлур эди. Биз барчамиз баробар Оллоҳнинг не-не синовларидан ўтмадик, не таҳқиру маломатларни бошдан кечирмадик. Пайғамбаримиз ҳазратларининг бошларига ёғилган маломат тошларию, калтакланганларини эсланг. Бунинг барчаси Яратган Тангрининг синовидур. Унга бардош бермоғимиз, сокинлик ва совуққонлик ила қабул этмоғимиз лозим бўлади. Менинг, барчамизнинг болалик дўстимиз, ҳақиқий маънодаги мард ва жасур инсон Идикубек бир-икки ноҳақ тухмату бўхтон ёким фиску фасод билан синадиган ёхуд изсиз йўқолиб кетадиган шахс эмасдур. Буни мендан да яхши билурсиз. Дўстимиз ноҳақ тухматга учраганида ҳимоя эта олмаганим учун ундан узр тилайман! Ҳаёт таомили шундай. Мард бир кун, номард эса ҳар куни ўлади...

— Астағфируллоҳ, Темурбек! Сизда ҳеч қандай гуноҳ йўқ! — деди ўрнидан туриб қўлини кўксига қўяркан Идику Темур. — Астағфируллоҳ, ундай деманг!

— Йўқ, Идикубек, — деди ўша самимий овозда. — Мен кўрпамнинг неча қаричлигини биладургон ва ўшанга қараб оёқ узатадургон одамман. Мендан пайғамбар ҳам, авлиё ҳам ясамоққа лузум йўқ.

Ҳақиқий баҳоимиз тўртчўпнинг устига тушиб, бокий дунёга кетганимиздан сўнг берилади. Тирикликдаги ҳар қандай мақтов ва кўтар-кўтар сўзлар қабртошдаги ёзувга ўхшаган бир нарсадур. Мен сиздан дўстларим олдида узр сўрайман ва бундан буён сочингизнинг бир туки ҳам тўкилмаслигига сўз бераман...

– Астағфириллоҳ! Ундай деманг, ҳазрат! – деди Идику Темур хижолат чекиб яна ўрнидан турар экан. – Умуман бу масалага нуқта қўйсак. Мен ҳеч кимдан домангир эмасман. Аввал бошдан Амир Темурнинг оддий бир лашкари бўлиб келганман ва шундай қолажакман! – деди Идику Темур кўзлари ёшовлаб.

Даврага жимлик чўкди. Дўсти билан бўлган бу самимий мулоқотдан Темурнинг ҳам кўзига ёш қалққан эди.

– Идикубек сўзлаганлари каби бу мавзуга нуқта қўямиз. Бироқ шуни сизга билдирмоқни лозим деб биламанки, Турон давлатининг амири ва лашкарбошиси Идику Темур шу пайтга қадар ҳеч бир лавозимидан четлатилмаган ёким унга кичик бир жазо ҳам берилгани йўқ! – деди Темур йиғига ўхшаш хириллоқ овозда.

Ўтирганлар ҳайрон бўлишиб бир-бирларига қарашди.

– Мен амир Идику Темурга нисбатан ундай ёким бундай чора кўрилсун ёхуд кўрилди ҳам деганим йўқ, – дея амир Сайфуддинга тикилди. – Ёки деганмидим?

– Хотирлай олмайман, ҳазрат! – деди хижолатдан қизариб амир Сайфуддин.

– Шундай экан, дўстларнинг мана шу суҳбати олдинроқ бўлиши, тез-тез кўришиб турмоғимиз лозим эди. Сиз тўп-ланишиб келсангиз менинг бошим фақат кўкка етадику! Атрофимдагиларнинг ҳеч бири мен учун сиз каби кайғурмайди-ку! Наҳотки, мен буни билмасам?! Ахир, сизларсиз Темур Темур бўлмас эди-ку! Инсон еридан ажралиб яшаши мумкин. Бироқ эли ва дўстларидан ажраганнинг авлоди тугайди, изи йўқолиб кетади... Мени ёлғизлатманг!...

Темур асаби бузила бошлаганини сезиб, гапини тўхтади ва косадаги шарбатни хўплади.

– Дўстона мулоқотимиз тугади. Энди давлат ва салтанат ишлари хусусида суҳбатлашамиз, – деди анчадан сўнг ҳорғин овозда. – Сеистондан нохуш хабарлар келмоқда. Малик Қутбиддин исён туғини кўтарган эрмиш. Жакубекдан хос чопар келди. Учқун алангаламасдан бурун ўчирмоқ керак дебди. Ўзим боришимга

тўғри келади шекилли. Мени ярадор қилган сеистонликлар энди жойимни соладилар ёким мен уларни ер билан битта қиламан.

– Айб халқда эмас, унинг йўлбошчиларида, ҳазрат, – жавоб қилди амир Муайяд. – Улусга сулҳ ва омонлик керак. Уларни жойида тинчитмоқ лозим. Малик Қутбиддин эл ичида вақти замони етиб, илгариги мағлубиятимиз учун ҳали Самарқандга бостириб борамиз деган эмиш.

– Бу гап бизга етиб келди, Муайядбек, – деди Темур ўйга толиб. – Бундан буён у тарафга кўшин юбормайдурғон тарзда сулҳга эришмоғимиз лозим бўлади.

– Амрингизни бажармоққа ҳозирмиз, Темурбек! – деди қалдираган овозда амир Муайяд.

...Қиш охирламай юришни бошлашга тўғри келди. Термиздан чиққан буюк ўрду бўлук-бўлук, фавж-фавж ва қисм-қисм бўлиб кечувга яқинлашарди. Лашкарнинг дарё кечувларидан ўтишига кичикроқ бир жанг каби қаралар эди. Кўшинда дарёлардан ўтиш бўйича махсус қисм бўлиб, у зудлик билан қаердан кечиб ўтиш мумкинлигини аниқлар ва бу манзиллар отлик соқчилар томонидан кўриқланарди. Дарёларнинг суви кўпайган вақтларида ундан ўтиш бу дунёнинг азоби эди.

Соҳилга етиб келган Темур кичикроқ бир тепаликка чиқиб, кўшиннинг кечувдан ўтишини кузатиб турарди. Суворийлар дарёнинг тезоқар еридан отнинг югани ва ёлига осилган тарзда, пиёдалар эса меш, гупсарлар ёрдамида ўтишарди. Тўп ва замбаракларни эса қайиқлар устига ёғочни терган ҳолда сол ясаб олиб ўтишарди. Айрим ичи қайнаган суворийлар эса оти билан ўзини сувга ташлаб сузиб ўтишар, имконини топса сув ичида кўпкари чопиб, бир-бирини торкилашар, ҳайқиришарди.

Лашкар Амударёдан ўтиб, оҳиста борар экан, Темур амир Боботуркни ёнига чақирди.

– Тохирбек билан Ориф Бухорий узоқда эмасмилар? – сўради Улуғ амир ўйга толиб.

– Шу ердалар, ҳазрат, – жавоб қилди амир Боботурк.

– Чорланг! Ўткин Тегинбек ҳам келсунлар, – қўшиб қўйди сўнгра.

Амир Боботурк эса Дехлига самарқандлик қоғозчилар авлодини олиб келиш учун кетган кишиларни сабрсизлик билан кутар эди. Улар Салима Султонбегимдан бирор хабар олиб келарлар

деган умидда эди. Бу хабарни Улуғ амир ҳам кутарди. Бу ҳақда икки маротаба ундан сўради. Бироқ элчилардан дарак йўқ эди.

Салом ва таъзим ила отларини қистаб, улуғ амирнинг ёнида Тохир тарихчи, китобчи Ориф Бухорий ва бахши Ўткун Тегин хозир бўлдилар.

– Ахволларингиз нечук, дўстларим? – ҳол сўраган бўлди Темур. – Фотих Темур билан сарсону саргардон юравериб чарчамадингизму?

– Юрган дарё, ўтирган бўйра дейдилар, хазрат, – жавоб қилди Ориф Бухорий тавозе билан. – Сизнинг ёнингизда юриб дунё кўриб, мусофир бўлиб, янада мусулмон бўлмоқдамиз. Норози бўлсак айб бўлур, хазрати олийлари.

Темур йўлдошларини зимдан кузатиб бош чайқади-да муддаога ўтди.

– Муҳтарам биродарларим, мени доимо бир нарса ўйлантиради. Назарий томондан олганда Чингизхон Хоразмшоҳларни енгиши мумкин эмас эди. Амалий нуқтаи назардан ҳам. Биз унинг Самарқандни олишини бир муҳокама этайликчи? Тарихчилар Чингизхон Самарқандни самарқандликлар қўли билан олган дейдилар. Сиз буни қандай изоҳлайсиз, муҳтарам Тохирбек? – дея тарихчига юзланди Темур.

Бундай кўнуларда сўз кетса ҳаяжонини боса олмайдиган Тохир тарихчи ҳафсала билан ҳикоясини бошлади...

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

*Турон мамлакатини бирлаштирган
куним ва пойтахт Самарқандда сал-
танат тахтига ўтирганимдан сўнг,
дўсту душман билан муомалада бир
текис йўл тутдим.*

Темур

Улар йўл-йўлакай Тоҳир тарихчининг Чингизхоннинг Бухоро ва Самарқандни забт этиши ҳикоясини тинглаб кетардилар. Улуғ Амирнинг ҳикояни диққат ила эшитаётганидан ҳеч ким журъат этиб, емак ва истироҳат вақти келганлигини эслата олмади.

Амир Боботурк эса жаланглаганча олий кўмондоннинг тўхташи учун кулайроқ жой изларди.

– Буюринг, муҳтарам амирим! – деди кўзи Боботуркга тушган Темур. – От устида элақланган ошқозонлар ҳам ногора чалмоқдалар. Енгил бир емак еб олсак бўлармиди?

Кўш ҳам кичикроқ бир сой бўйига етиб қолган эди.

Хизматчилар бир зумда сойнинг салкин жойига саропарда тикдилар. Темурнинг манзили сой бошида бўлиб, қолганлар шу тахлит этакда ўз чодирларини тикар эдилар. Йўл-йўлакай, енгил-елпи овқатланиш учун ошчилар кўй этини думба ёғига ковуриб, каттароқ идишга солиб олишар, лозим бўлган замонда бир неча дақиқада иситиб, устига пиёз ва кўкат тўғраб суфрага тортиладиган бу емак туймоч деб аталади.

Темурнинг дастурхонида Тоҳирбек билан Боботурк бор эди. У ҳеч қачон бир ўзи емак емас, вақтнинг қадрига етгани учун тушлик ёхуд оқшом емаги замонида анча-бунча давлат ва фуқароларнинг ишлари ҳам битиб кетар, табиатан бугунги ишни эртага қолдирмас, кечами-кундузми, от устидами ечилиши лозим бўлган ишларни ҳал қилиб, кўрсатма бериб кетаверарди.

– Ҳикоянгиздан жуда таъсирландим, Тоҳирбек, – деди анор сувини ичар экан Темур хаёлга чўмиб. – Мўғуллар ҳақиқатан ҳам юрт бошига бало бўлиб тушганлар. Оқибатда эса тилу дини-

ни йўқотиб, турклашиб ёхуд форслашиб кетмоқдалар. Бизнинг барлос турклари улар таъсирида мўғуллашганини айтмайсизми? Ҳар бир фожианинг акс тарафи ҳам бўлади. Агар улар Турон юртига бостириб келмаганларида эди, барлослар каби жуда кўп турк қавмлари мўғуллашиб ёким чинлашиб кетар эдилар. Чин ва ё мўғул бўлгандан кўра хунларга ўхшаб ислован бўлмоқ маъқулдир. Бизнинг сахро, чўл ва даштларимиз табиатан инсонни саҳройлаштиради. Денгизбўйи хуш табиатли мамлакатларда яшовчи қавмлар эса биздан кўра кўзи очиқроқдир, – сўзида давом этди Темур. – Қани энди исён бостиришу саваш билан машғул бўлмай, кунинг ўтсаю, илм ёки ёзарлик ила шуғуллансанг.

– Сиз Оллоҳнинг иродаси ила тарих ғилдирагининг қай шаклда айланмоғида муҳим аҳамият касб этувчи инсон сифатида яратилгансиз, Темурбек, – жавоб қилди Тоҳир тарихчи чилимини йиғиштирар экан. – Энди сиз учун орқага қайтмоққа йўл йўқ, ҳазрати олийлари.

– Биладан, Тоҳирбек, биладан. Орзуга айб йўқ дейдилар. Ичимдаги дардимни кимга ҳам айта оладан. Сўзим ҳақми, ноҳақми, сизларга айтиб ёриладан-да. Гоҳида эса одамларни ўрганиш ва билиш учун уларга ўзим кўшилмайдиган фикрларни ҳам айтаман. Шу аснода баҳс ва янги гоёлар дунёга келади ҳамда ўша одамларни синаб кўраман.

Улуғ амир катта тўқнашувлар олдидан камгап бўлиб қолар эди. Айни дамда ҳам у худди шундай ҳолатда, хаёли паришон каби эди. Аслида унинг ўйлари тарқок эмас, фақат бир нарсани, бўлажак муҳорабани, иложи борича муаммони тинч йўл билан, қон тўкмасдан ҳал этмоқ йўлларини ўйлар эди. Бироқ бу нарса ҳар доим ҳам унга боғлиқ бўлавермасди. Қаршиларида Чиндан Идил, дарёсигача бўлган барча ҳарбий кучларни синдирган, савашавериб пишиб кетган енгилмас кўшин турганлигини ўзини ёғий санаганлардан бири англаса бири англамас эди. Боиси, бу ўрта аср замонида ёнма-ён қишлоқда яшаётган кишилар ҳам бир-бирлари ҳаёти ҳақидаги хабар ва янгиликларни билиб-билмай яшар эдилар. Замон ўз инсонларига, инсонлар ўз замонларига муносиб эдилар.

Турон ўрдуси Балхга етиб қолганди. Улуғ амирнинг кўшинга икки кун ҳордиқ учун рухсат этилсин деган амри тарқалди. Темур Балхни яхши кўрар эди. У бу ерда салтанат тожини кийган. Буёқ Турон амири дея эълон қилинган ва оқ кигизга ўтқазилган

эди. Билқиси сугро ва бонуйи кубро Сароймулкхоним ўзи ардоқлаб юрган буюк бобоси Чингизхоннинг олтин тахтини олиб чиқиб, уни ўтказган эди. Мана шунга ҳам ўн беш йил бўлибди. Бу орада канча сувлар оқиб ўтди. Не-не одамлар ўтиб кетдилар, янги авлод туғилиб, ўсиб-унмоқда. Эллик йилда эл янги, қирқ йилда қозон янги дейдилар. Темур ҳам бундай олиб қараса ҳаётининг учдан иккисини яшаб қўйибди. Қолган умр ҳам осойишта кечадиганга ўхшамайди. У жаҳонгирлик чортоғига қараб от қўйди. Энди улоқни ташламаса бўлмайди. Тоҳирбек айтганидек ортга қайтмоққа йўл йўқ.

Улуғ амирнинг етиб келганидан хабар топган амир Жаку Барлос оёғини кўлига олиб Балх сари учди. Ҳазратга хуш келдингиз демоқчи эди. Бироқ Темур уни жиддий қабул қилди.

– Нечун изн сўрамасдан келдингиз, тоға? – деди у Жаку Барлос билан кўришар экан. – Сиз бу ердан кўра ул тарафда салтанат учун лозимсиз. Қайтиб жўнанг, – деди гапни қисқа қилиб.

Очиққўнгил ва тўғрисўз Жаку Барлос бир оз шошқалоқлик қилганини англади.

– Бир қошиқ конимдан кечинг, мухтарам Темурбек! – деди икки кўлини кўксига қўйиб йиғига ўхшаш овозда. – Сизни кўришга, дийдорингизга етишдан бошқа нарса кўзимга кўринмабди, жиян. Мен қари бўрини кечиринг. Ҳақиқатан ҳам орқа тарафни бўшатмай туришим керак экан. Энди буни чуқур англамоқдаман.

Жаку Барлос яна бир неча оғиз сўз сўйласа бола қаби хўнграб йиғлаб юбориши мумкин эди. У ўзини зўрға йиғидан тийиб турар, юзлари, лаблари, бутун вужуди титрар эди.

– Боринг! – деди Темур унга босиқ, таскин берувчи овозда.

Жаку Барлос ортига тисарилиб, лўкиллаганча чиқиб кетди. Темурнинг кўз ўнгидан унинг эти қочган елкалари, салқиган юзи, аввалгидек ёниб боқмаётган кўзлари ва алпанг-талпанг қадам босаётган гавдаси кетмади. Ва беихтиёр ички бир овоз унга «сен бундан буён ҳаётингдаги энг садоқатли инсон – Жаку Барлосни бошқа кўрмайсан!» дегандек бўлди. Темур сесканиб кетди. Нега уни тергадим? Хафа қилдим? Бир оз суҳбатлашиб, ҳол-аҳволини сўраб, сўнгра йўлчи этсам осмон узилиб ерга тушмас эди-ку, дея ўйлади асабийлашиб. Нега менга тоға авлоди бўлган бу садоқатли одам қалбига озор етказдим? Ахир у мен учун ҳаётини тиккан одам-ку! Одамларга ақл бўлмоққа интиламану, гоҳида ўзим ахлоқ-одоб, инсонийлик худудидан чиқиб кетаман.

Темур ўйга толганча саропарданинг тўридан остонасигача бориб келар, пойгақда эшик оғасининг пайдо бўлишини кутарди. Қайтиб яна эшик томон юраётганда мулозим икки қўлини корнига қўйиб Улуғ амирнинг кўрсатмасини беклар эди. Юз киёфасидан ниманидир айтмоқчи эди.

– Сўйланг. Не хабар? – деди Темур унинг қаршисида тўхтаб.

– Фароҳ ҳокими Шоҳ Жалололиддин салом ва садоқат билдирмак илинжида остонада турибди, – деди эшик оғаси.

– Кирсун!

Шоҳ Жалололиддин совға-саломлар билан Улуғ амир хузурига кириб келди. Пешини ўпди.

– Энг яхши совға, бу – сўзда турмоқ ва дуруст инсон бўлмоқдир, – деди Шоҳ Жалололиддинни ўтирмаққа таклиф этиб. – Биз сизни ҳар замон ўзимизга дўст ва қардош деб билганмиз. Қиёмат кўшинингиз сеистонликлар каби ҳинд об-ҳавосидек тез-тез ўзгариб турмаслигинингизни қадрлаймиз, – дея Шоҳ Жалололиддин хизматини тақдир этди Темур. – Биз Мозандарон сари отланмоқчи эрдук. Яна Амир Валининг танобини тортиб қўймоқ керакка ўхшайдур. Бироқ некудорийлар ва сеистонликлар исёни режамизни ўзгартирди. Сиз тарафларга от сурмоқ мажбуриятида қолдик. Эрта тонгда Оқ Темур баҳодир Сеистон тараф юради. Сиз ҳам ул дўстимизга черигингиз билан қўшилинг. Қаршимиздаги асосий тўсиқ, Жиза қалъаси забт этилмоғи лозим. Хоинлик бот-бот такрорлангани боис шафқат қилинмасун. Жазо, бизга қарши қилич кўтармоқ ниятидагиларга сабоқ бўлмоғи керак.

Суҳбат ярмига етганда Оқ Темур ҳам кириб келган, улар Улуғ амирнинг амрини баробар тинглар эдилар.

Жиза қалъаси атрофидаги яланликларда буюк ўрду ясол тузди. Қўшинни кўздан кечирган Темурнинг ёнида Алп Туркаш билан амир Боботурк бор эди. Отининг жиловини таққа тортиб тўхтатган Темур ёрдамчиларига ташвишли қаради.

– Бир хатоликка йўл қўйибмиз, иниларим, – деди у безовта овозда бир суҳбатдошларига, бир саф тортаётган черикка қараб.

Амир билан махфий бошлиғи талқон егандек сукут сақлаб гап нимадалигини англамай устозларининг оғзига қараб туришарди.

– Ахир, қатта юртни, Самарқандни қўшинсиз қолдириб келибмиз-ку! Агар ер юзида бизга қарши душман уруги қолмаса ҳам Дашти Қипчоқдан бирорта чингизий амирзода,

жуда бўлмаса ўзимиз тахтга ўтказиб қўйган Тўхтамиш ўғлон от қўйиши мумкин. Сизлар ҳам бу ҳақда айтмабсизлар, — деди Темур афсус чекиб.

— Тўғри, — деди Алп Туркаш бошини ирғаб. — Буни қаранг-а!

Бу фикрга Боботурк ҳам қўшилди.

— Амир Сулаймоншоҳ билан Аббос баҳодирни чакиринг. Иккисини қайтариб юборамиз, — деди Улуғ амир қамчини қалин кўнжли этигига ураркан. — Туркнинг акли тушдан кейин киради деганлари шу-да, — қўшиб қўйди Самарқандга кетиши лозим бўлган чериклар саф тортган тарафга боқар экан.

Зум ўтмай амир Сулаймоншоҳ билан Аббос баҳодир ҳозир бўлдилар. Улуғ амирдан тегишли фармонни олдилар.

— Самарқандга қайтаётганингизни кимса билмасин! Сўраганларга Сеистон томон юраяпмиз дейсиз! — дея сўнгги йўриқни берди бош кўмондон.

Турон ўрдуси Сеистонга етиб қолган эди. Темурнинг Сеистон мулкида пайдо бўлганидан пайтавасига қурт тушган Шох Кутбиддиннинг хос вакиллари Шохшоҳон ва Тожиддин Сеистонийлар оқ байроқ кўтарган ҳолда Темур қўшини томон келавердилар. Темур элчиларни ҳузурига олиб келишларини буюрди. Улар Темурнинг пешини ўпиб, совға-саломлар ила Сеистоннинг бир йиллик хирожини тақдим этдилар.

Элчилар сўзи тугар-тугамас қалъа дарвозаси очилиб, Сеистон лашкари мўри малаҳдек Темур қўшини томон ташланди. Бундай қалтис дақиқаларда савашишнинг ҳадисини олган Темур атрофини қуршаб турган лашкарбошиларга кескин кўрсатмалар берарди.

— Элчи биродарларимиз узокроқда, хибсда сақлансинлар! Ҳадяларимизни ғалабадан сўнгра топширажакмиз! Икки минг нафар энг яхши курулланган хос навкарлар хабар бўлмагунча пистирмада тураверсин! Муҳаммад Султоншоҳ! Сиз кичик бир черик билан ёғийга юзма-юз бўласиз-да гўёки ўзингизни чўчиган кўрсатиб, ёвнинг қўлтиғига сув пуркайсиз! Улар ўлартириларига қарамай ташланадилар! Эргаштириб, пистирмага олиб келасиз! Ёғий пиёда экан! Суворийларимиз отларига эҳтиёт бўлгани ҳолда хужумга ўтсунлар! Пиёда аскар эгасига шикаст етказа олмаса-да, отини яралайди! Шундан эҳтиёт бўлсинлар!

Жанг бошланиб кетганди. Ўнг минг нафар аскарни жанг майдонида қолдирган сеистонликлар қайтиб қалъага қочиб кирдилар.

Амирзода Али ва Оқ Темурнинг суворийлари қалъа дарвозасини бузиб кириб, ёғийни имкон қадар қийратиб чиқди. Сеистонликларнинг икки кўзи ўзи ҳам савашга киришиб кетган Темурда эди. Темурга бирон қори ҳол бўлса бутун бошли кўшиннинг руҳи тушиб, вазият ўзгарар эди. Темур лашкарбошидан тортиб, оддий навқаргача шундай бир қувват ва ғалабага ишонч руҳини ато этардики, бунга барча бирдек кўникиб қолган эди.

Улуғ амирнинг саваш ичида қиличини яланғочлаб от чоптириб юрганидан чўчиган амирлар пиёда юриб бориб унинг отини етаклаб чиқдилар. От ярадор бўлган эди. Улуғ амирга отилган найза отига теккан эди.

Амиру лашкарбошилари билан амаллаб кўндирган Малик Қутбиддин Зуранж Ҳисордан чиқиб, бошини эгганча Темур хузурига келди. Узр тилади. Темур унга қимматбаҳо совғалар бериб, кўнглини кўтарди. Бироқ шу дақиқада яна қалъадан ўттиз минглик кўшин отилиб чиқди. Сўнги ва ҳал қилувчи жанг бошланган эди. Темур ўрдуси Ҳисорнинг барча тарафдан бирданига хужумга ўтиб, уни эгаллади ва бузиб ташлади. Малик Қутбиддин кўшинининг асосий қисми жангда ҳалок бўлди. Турон ўрдусига ҳам катта талофат етганди.

Чодир курилган тепаликдан атрофни кузатиб турган Темур хузурига келтирилган Малик Қутбиддиннинг қўлидаги занжирни ечишни ва унга сув беришларини буюрди. Унинг ёнида Сеистоннинг номдор кишилари, саййидлар, уламолар ва қозилар бўлиб, барчаси ерга қараган, Улуғ амирдан меҳр-шафқат кутардилар. Малик Қутбиддинга бир муддат тикилиб қолган Темур барчага эшитарли оҳангда амр қилди:

– Малик Қутбиддин раияти билан Самарқандга кўчирилсун! Бу юртнинг қозилари, саййидлари ва уламою ақобирлари Фарох хисорига Шоҳ Жалолиддин хузурига юборилсун!

Кўшин йўлида давом этарди. Темур хомуш эди. Бу сафари давомида тинимсиз савашмоққа тўғри келаётир. Лашкар бирор ҳафта ҳам жангсиз тургани йўқ. Бир исёнчини тинчитсанг, иккинчиси бош кўтаради.

– Биз Искандар Зулқарнайн, Маҳмуд Ғазнавий ва Чингизхонлар фатҳ этган ва маълум бир муддат яшаган, муҳим аҳамиятга молик шаҳар Бустга келмоқдамиз, ҳазрат, – деди отини ниқтаб Темурга етиб олган Тоҳир тарихчи.

Тоҳирбекка кўзи тушган Улуғ амирнинг дили ёришгандек бўлди.

– Келинг, тарихчим. Қаерларда қолиб кетдингиз? Сўрамасам ташриф буюрмайсиз чоғи, – гина қилган бўлди Темур. – Сиз мендан узоклашманг. Кўзимга яқин юринг. Буст ҳақида яна нималарни сўзлаб берасиз?

– Буст бу худуднинг, умуман, бу тарафдаги ўлкаларнинг жўғрофий ва иқтисодий нуктаи назардан асосий шаҳарларидан бири саналадур. Шаҳар Аргандоб дарёсининг Хилманд наҳрига келиб қўшиладиган ерида жойлашган. Турон ва Румдан Ҳиндистонга борадиган уч савдо йўлининг иккитаси Бустдан ўтади. Бу йўллар Мўлтон ва Панжобга боради. Шу боис Бустни эгаллаш салтанат учун ғоят муҳим аҳамиятга эгадир, улуғ ҳоконим, – дея сўзини мухтасар қилди Тоҳир тарихчи.

– Ташаккур, Тоҳирбек! Иншооллоҳ, Бустни олажақмиз. Бироқ унғача яна уч муҳим қалъа – Зова, Тоқ ҳамда Кўка қалъаларини забт этмоғимиз лозим эркан. Бусиз Бустни олиб бўлмайдур, – деди Темур хаёлига қандайдир муҳим бир фикр келди чоғи беихтиёр амир Боботурк томон ўғриларкан. – Самарқанддан Туман Некудорийнинг таъзирини бермоқ учун чиққан эрдук. Бироқ уни баргараф этиш ёки ўзимизга эл қилиш борасида ҳеч кимдан садо чиқмайдур, – ёш амирга юзланиб деди. – Ул азамат ўзига тегишли худудларда ғарбу шарқ карвонлари нари турсин, мушукни ҳам ўтказмаётган эмиш.

– Маълумингизким, устоз, амир Сайфуддин жаноблари Туманбек билан эскидан ошна, борди-келдиси ҳам бор эди. Зораки, бориб уни яхши гап билан яна ўзимизга эл қилсалар, – фикр билдирди амир Боботурк.

– Маъқул фикр. Чорланг!

Зум ўтмай Улуғ амир жиловиди амир Сайфуддин ҳозир бўлди. Амир ила баробар Арғун Барлос, Севинчак Баҳодир ва амир Муҳаммад Шер Баҳромлар ҳам ташриф буюрган эдилар. Улар Темурнинг нима мақсадда чақираётганини билиб, бу кўнуда тўрталасининг ҳам гапи бир ердан чиққанлиги боис Улуғ амирнинг олдидан ўтмоқ ниятида эдилар.

– Бизлар ҳам шу хусусда ҳузурингизга келмоқчи бўлиб турган эрдук, – деди амир Сайфуддин Темурнинг не мақсадда

сўратганини билиб. – Рухсат беринг, уни силаб-сийпаб, яхши гап билан ўзимизга эш қилайлик. Ҳар ҳолда у ҳам элининг қони тўкилишини истамаса керак.

– Кўнмаса ўзларингиз ўша ерда қолиб, менга чопар юборинг. Амирзода Мироншоҳни кўшини билан юбораман. Бу муаммони биргаликда ҳал қиласиз! – деди Темур уларга кўрсатма бериб. – Имкон қадар уни кўндиришга уриниб кўринг.

Бироқ амир Туман Некудорий йигирма йиллик кадрдони амир Сайфуддиннинг сўзига қулоқ солмади. Амир Темурдек инсонга мухолиф бўлиш ақлга тўғри келмайдиган иш эканлигини унга тушунтириб бўлмади.

Сўзи қайтганда Темурнинг бир ғазаби ўн бўларди. Амир Сайфуддиндан ижобий жавоб келмагач, у амирзода Мироншоҳни йўқлатди. Сўнгра Алп Туркашни чақиртирди. Гап не хусусда кетаётганини фаҳмлаган соҳибхабар изн сўраб, ахборот берди.

– Ҳозиргина хабар олдик, ҳазрат! Амир Туман Киж орқали Макронга йўлга чиқибди. Кўшини Гармсир даштида эмиш. Сараланган кўшини ҳамроҳлигида худудидаги барча қавм ва қабилалар бошлиқлари билан ўзига садоқат саклаш ҳамда бизга қарши курашмоқ ҳақида музокаралар олиб бормоқда. Иккиланган ёки айтганига кўнмаганларни йўқ қилиш билан кўрқитмоқда экан, – дея сўнги маълумотни берди от чоптириб келгани учун тез-тез нафас олиб, хансираб сўзлар экан.

– Собиқ биродаримиз ўзгаларга ўлим тилагунча ўзига ва элига умр тиласа маъкул бўлур эди, – деди Темур ўйга толиб.

Оғир савашлар олдидан уни ўй босарди. Бир неча сония кўзини юмиб туриб, сўнги қарорга келарди.

– Амирзода Мироншоҳни бир синаб кўрайлик-чи. Ул кишим, ҳам уч кам йигирмага кириб қолдилар. Қани бир кучларини кўрсатсинлар-чи, – деди Темур Боботуркга амирзодани чорланг деган маънода имо қиларкан.

Амирзода отдан тушиб, қиблагоҳи қаршисига келиб тиз чўкканида Темур юзидан ёшлик ғурури, ҳаёт ва яшаш завқи барқ уриб турган ўғлига ҳавас ва меҳр билан тикилиб турарди.

– Ўзингизни кўрсатмоқ замони келди, амирзодам, – деди Темур аллаловчи овозда. – Ҳозироқ кўшинингиз билан Сеистон томон юриб, сувни лойқалатаётган амир Туманни қувиб етиб, хузуримга олиб келасиз. Мен уни ҳурмат қилар эдим. Ундан

яхшилиқ ҳам кўрганман. Ярадор бўлганимда уйида ётиб даволанганман. Бироқ у барча илиқ муносабатларимиз устига ўйламай-нетмай чизик тортди. Энди ўзидан кўрсин! Оллоҳ сизга йўл берсин, амирзодам! – дея ўғлини йўлчи этди улуг Амир.

Бу каби саргузаштларга ўч ёш амирзода бот-бот таъзим бажо келтириб, оти томон юрди. Темур Алп Туркашга «кўз кулок бўлиб, ўзингиз ёнида юринг» дегандай бош ирғади. Улар от қўйиб, Гармсир дашти томон йўлга тушдилар.

Амир Туманни топмоқ қийин кечмади. Мироншоҳ Мирзо катта қўшинини черикларга бўлиб, бир-бирлари билан алоқа қилган ҳолда ёғийни изламокни буюрди.

Макрон сари кетаётган амир Туманнинг хабарчиси юз чоғли отлик атрофга аланглаб, кимнидир ахтараётганини айтиб келди. Амир воқеалар оқими қай томон кетаётганини фахрламай қолмади. Унинг шу дақиқада ёнида бўлган суворийлари бир ярим мингча бўлиб, қўшимча кучи ҳам бор. Бу босқинчиларга сабоқ бермоқнинг фурсати етибди деб ўйлади. Қайтиб оркамдан қувмайдиган қиламан. Шу мақсадда дарҳол ясол тузиб, орка тарафдан келаётган юз чоғли черикни чопиб ташлашни буюрди. Ўзи исфаҳоний қиличини ўйнатганча, олдинда учиб борар эди.

У асл вазиятни саваш бошланиб, тўрт тарафдан каттакон қўшиннинг чериклари хужумга ўтганда англади. Бироқ фурсат кечган, хайит ўтган эди.

Ур-тўполонда навкарлари амир Туманни кўздан қочирдилар. Амирзода Мироншоҳнинг баҳодирларидан бири танимай унинг бўйнига қилич солди. Узилган бош амирники эканлигини билмас эди. Темурнинг савашда ёғий шоҳлари, амирлари ва лашкарбошилари тириклайин тутилиши, ўлдирилмаслиги ҳақида фармонига барча бирдек амал қиларди. Саваш сўнгига қадар унинг ҳалок бўлганини ҳеч ким билмади.

Бир ярим минг чоғлик аскар асир тушди. Амирзода амир Туманнинг қочишидан чўчиб, уни излашга фармон берди. Мироншоҳ Мирзонинг сўзини эшитиб турган Туманнинг асир тушган юзбошиларидан бири унинг ўлганлигини айтди.

– Яхши бўлмабди. Ким бу ишга қўл урди экан? – деди хафа бўлиб амирзода Мироншоҳ.

Бироқ амирни ким ўлдирганлигини дастлаб аниқлаша олишмади. Кейинчалик уни Кучук баҳодир ўлдиргани, ўзи ҳам шу жанг-

да шахид кетганлиги маълум бўлди. Амирзода амир Туманнинг боши кесилганини эшитиб юзбошига ўликлар ичидан уни топишни буюрди. Кўп ўтмай унинг қон қотиб қолган калласини олиб келдилар. Амирзода нима қиламиз дегандек Алп Туркашга қаради.

– Улуғ Амир мағлуб томон кўмондонининг бошини олиб келишларини ёқтирмайдилар, – деди Алп Туркаш узилган бошни амир Туманники эканлигини тасдиқлаб.

– Унинг ўлганига қиблагоҳ ишонмасалар-чи? – деди Туркашнинг фикрига кўшилмаган оҳангда амирзода.

– Сиз не десангиз шул бўлғай, – амирзоданинг раъйига қарши бормади Алп Туркаш.

Мироншоҳ улуғ Амир оёғи остига ташлаш учун бошни халтага солиб олишларини буюрди.

Кўшин эртаси куни кечкурун Олий Ўрду қароргоҳига етиб келди.

– Ҳарҳолда бош солинган халтани шу ерда қолдиринг. Ҳазрат сўрасалар олиб борасиз, – деди Туркаш амирзодага шивирлаб.

Темур шоҳона саропарда олдига қўйилган тахтда ўтирар, ёнидаги амиру лашкарбошилар билан ниманидир муҳокама қиларди. Амирзода билан соҳибхабарга кўзи тушгач, қараб қолди. Улар етиб келиб, тобуғ келтирдилар.

– Жаҳон амирзодасининг қатта ғалаба ила муборакбод этсангиз бўлур, хазрати олийлари! – деди Алп Туркаш.

– Қутлаймиз, қутлаймиз! – деди Темур амирзодага тикилиб. – Бу амирзода учун қахрамонлик эмас, вазифадур. Қиёфаларингга караганда амирни ўлдурган кўринасизлар, – сўзида давом этди синчков Темур уларга зимдан боқиб.

– Шундай, хазрати олийлари. Юз суворийли черигимиз устига ўзи от қўйди. Кучук баҳодир уни танимасдан чопиб ташлабди. Сўнгра ўзи ҳам шахид бўлибди, – амирзода учун жавоб берди Алп Туркаш.

– Мени ишонтириш учун бошини ҳам олиб келгандирсиз? – қиёфаси ўзгарди улуғ Амирнинг.

– Шундай!

– Муҳтарам амирзодамиз одам ўлдирмоққа шошмасалар бўлар эди, – деди анчадан сўнг ўғлига қараб.

Амирзода Мироншоҳ терга тушиб, нима дейишини билмай ерга қараб турарди.

– Ҳали бул каби ишларга улгурасиз, ўғлим. Савашда-да, тинч замонда-да инсон ҳар бир ишга диққатли бўлмоғи лозим. Мен уни хузуримга тириклайин олиб келишингизни истаган эрдим, – гапида давом этди Темур. – Пешонасига шул қисмат ёзилган экан бечоранинг. Балки бу ҳол унинг ҳаётининг қонуният асосидаги якунидир. Ботир қони юракка, хонин қони челакка томадур. Айтингиз, унинг авлод-аждодига, бола-чақасига тегмасинлар! Унинг иззатини жойига қўйиб кўмсунлар. У барибир яхши одам эрди. Бизни қабул эта олмаган бўлса бу унинг фикри ва феълдан. Не бўлса барчаси яратган Оллоҳдин! Сизга рухсат, амирзодам, – деди Темур Туркашни колмокқа даъват этиб.

– Сиз ул тарафга кетганингизда хабар олдук. Мархум амирнинг вилояти ва элидан бўлмиш тўқай элати ўз юзликлари билан Хизорпаз ҳисорини эгаллабдилар. Мамуқбу ва Қизилқалъа ҳам уларнинг илгида эмиш. Зудлик билан махфийларингизни ва катта бир қоровул қисмини ҳозироқ юборишга тўғри келади. Оллоҳ ўлдирмаса, эртагаёқ йўлга чиқамиз. Ҳозирча бу режани сиздан бўлак кимса билмайди...

Кўшин Хилманд дарёсининг сўлим соҳилида турар, жангчилар ювиниб-тараниб, отларини чўмилтиришар, кир-чирларини тамизлашарди. Катта дошқозонларда шўрва қайнар, тандирчилар ерўчок ва тўнқарилган қозонлар устида узлуксиз нон пиширишарди. Қаерда жангга ҳозирлик кўриш, истироҳат қилиш ёки қай бир мақсадда тўхтаганидан қатъи назар лашкар турган жой атрофи бир-бирига занжирбанд қилинган аравалар билан маҳкам ўраларди. Шох-шаббалар ва ёғочлар билан тўсилиб, гир айланасига четан девор қўйиб чиқиларди. Бу вақтинчалик истеҳком кундузги соқчи бўлинма – язақ ва тунги соқчи қисм – талоя воситасида кўриқланар эди.

Ёғий кўриниши билан лашкар ҳандақ истеҳкомдан чиқиб сафга туриб, ясол тузар ва душманни қаршилар эди. Юриш ва саваш даврида тартибсизлик ва орага ёғий суқулиб киролмаслигининг олдини олиш учун ҳар бир ўнлик, юзлик, минглик, бўлинма ёки қисмининг махсус пароли бўлар, буни ўрон деб атар эдилар.

Бустдан сўнг Тахти Сулаймон эли, сўнгра тоғларга яшириниб ҳожилар ва карвонларни таловчи тоғли авғонийлар ҳамда шу атрофдаги ҳеч бир ҳокимиятни тан олмагувчи бошқа қабила ва қавмлар бўйсундирилди. Қандаҳорни Жаку Барлоснинг ўғли Жаҳоншоҳ фатҳ этди ва унинг ўжар доруғасини дорга осди.

Қандаҳор томон йўл оларкан, Темур хос чопари Эртўғрул Туронни совға-саломлар ва зар ҳошияли мактуб билан Ҳиротга, Жаку Барлос хузурига юборди. Мактубда қуйидаги сўзлар битилган эди:

«Азиз ва улуг аждодим, Жакубек! Сизни мароқли суҳбатингиздан баҳраманд бўлмай туриб, қайтариб юборганимдан бери кўнгимда бир хижиллик бор! Мен қаттиққўл инсонни кечиринг! Агар сизнинг менга қилган яхшиликларингизни билмасам ва кўрмасам кўзимга зиён. Кеш ва Омонқўтон тоғларидаги оғир, нарча қотган экмакни бўлиб еган машаққатли кунларимиз ҳамон кечагидек кўз ўнгимда. Шунда мен ҳаётимдаги энг оғир ва даҳшатли зарбани едим. Она ватанимда, киндик қоним тўкилган муқаддас Кеш тупроғида, амиру бек, лашкар-ру хизматчи бир кечада мени сотдилар ва қочдилар. Атрофимда сиз азиз инсондан бўлак қимса қолмади. Ҳатто отларимизни ҳам олиб кетишган эди. Шундай дақиқада ёнимда биргина сиз бор эдингиз, муҳтарам тоғам! Тоға ўлтурган томнинг устига чиқма ёким бир тоға етти отанинг ўрнига ўтади дея бежизга айтмайдилар. Биз Буст ва Қандаҳор сари кетмоқдамиз ва фарзанди анжумандингиз Жаҳоншоҳбек узангимизда муқим туриб, ўзининг ҳақиқий аслзодалигини, турк бегига хос хислатларини кўрсатмоқдадир. Фақат сиздек улуг, шон-шарафли, шавкатли инсоннинг ўлигини шундай етук, мард ва жасур бўлиши мумкин! Мактубни қўлга олгоч, кўшинингиз ила биз томон етиб келинг! Қандаҳор ва унинг теваарак-атрофидаги ҳудудларни фатҳ этиб, сизнинг илгингизга топширажасман! Бойси, сиз бу сарҳадлардаги қавмлар билан қай тилда қўнушмоқни барчадан яхши билурсиз! Бугун биринчи даражали амирлик унвонига соҳиб бўлган амир ул-умаро Жаку Барлоснинг ўгли амир Жаҳоншоҳ Барлос ёнингизда бўлажас. Сиздек бутун ҳаёт-мамотини Улуг Турон юртининг озодлиги ва бирлигига бағишлаган буюк инсоннинг оғирини енгил қилажас!»

Сиздан яна бир бор узрлар тилаб, бағримга босиб:

Темур Муҳаммад
Тарагай ўгли»

Мактубни қўлга олиши билан амир ул-умаро Жаку Барлоснинг кўзидан селдек ёш қуйила бошлади. Кўз ёшларини арта-арта енгини хўл қилган кекса амир бир варақ коғозни қарийб ярим соат ўқиди. Хатни ўқиб тугатгач, хўнграб йиғлаб юборди. Хос чопар Эртўғрул Турон уни кучоқлаб бағрига босди.

– Улуғ хазрат сизни барчадин ортиқ севадилар! – деди у амир ул-умарога таскин берган бўлиб. – Ҳазрати олийлари имконингиз бўлса бирга йўлга чиқишимизни тайинладилар.

– Қанот боғлаб учамиз, авлодим! – деди Жаку Барлос хириллок овозда. Темурбек ила бирга бўлмокка узоқ йиллар давомида ўрганиб қолган эканман. Ҳиротда етимга ўхшаб қолдим. Инсон ўзга юртда шоҳ бўлса ҳам ватан муҳаббати ғарибга айлантириб кўяр экан, – армон билан сўзларди амир Жаку Барлос.

Сўнгра хос мулозим ва ёрдамчиларига сафар тадоригини кўришга амир берди.

Темур амир ул-умаро Жаку Барлоснинг келаётганидан хабар топиб, кутиб олмоқ учун истиқболига чиқди. Бундан хижолат чеккан Жаку Барлос оддан тушганча пиёда ҳаллослаб улуғ Амир томон келарди. Жаку Барлоснинг самимият ва садокат акс этган ҳаракатларини кузатиб завқланиб турган Темур ҳам оддан тушди.

Кўришганларида иккисининг ҳам кўзидан тиркираб ёш чиқиб кетди. Улар бирга пешин намозини ўқишиб, йўлда давом этдилар. Уларни Қандаҳор фатҳининг бош қаҳрамони, амир Жаҳоншоҳ Жаку Барлос қарши олди. Сафга тизилган ўн мингларча лашкар улуғ Амир ва меҳмонлар ташрифига салом ва шараф сўзлари айтдилар.

Қандаҳорнинг энг катта саройида фатҳ шарафига зиёфат берилди.

Буюк Турон амири бу тўплантида ўзининг сўнги фармонини эълон қилди:

– Бизнинг шарафимиз ва шаън-шавкатимиз учун курашган барча лашкару лашкарбошиларга, амиру мулозимларга ҳурмат ва эҳтиромларимиз! Бу улуғ жиходда шаҳид кетганларни Оллоҳ раҳмат этган бўлсин! Турон салтанатида Амир Темур сўзим! Амир ул-умаро Жаку Барлос Қандаҳор шаҳри ва унга боғлиқ вилоятлар ҳокими этиб тайинлансун! Марҳум амир Туман зўрлик ила эгаллаб олган Никудорийлар эли ўзининг асл эгаси Сайфол Никудорийга қайтариб берилсун! Музаффар Турон ўрдуси икки кун истироҳат этиб, сафар хозирлигини кўрсун! Қандаҳорда бу худудларни ҳимоя қилишга қодир бўлган миқдорда лашкар қолдирилсун!

Улуғ Амирнинг ўнг ва сўл тарафида ўтирган амиру лашкарбошилари бош ирғаб, фармонни маъқуладилар. Бу воқеалар шаввол ойида, етти юз саксон беш тарихда, турк тақвими бўйича тўнғиз йилида кечаётган эди.

Тонг отар, кун ботар, умр елдек ўтар эди...

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

*Беткай кетар, бел қолар, беклар
кетар, эл қолар.*

Халқ сўзи

Қандаҳордан Самарқандга қадар уч ҳафталик йўл эди. Жадал юрган кўшин ўн беш кун деганда пойтахтга кириб келди.

Улуғ Амир Самарқандга етиб келганидан етти кун сўнгра амир ул-умаро Жаку Барлоснинг вафоти хабарини олди. Бу воқеадан астойдил қайгурган Темур амир Боботурк бошлиқ бир неча кишини ўз номидан кўнгил сўраш учун Жаку Барлоснинг ўғли Жаҳоншоҳ Жаку хузурига юборди. Боботуркнинг кўлида Жаҳоншоҳ Жакуни отаси ўрнига Қандаҳор ҳокими этиб тайинлангани ҳақидаги фармон бор эди.

Турк улуси тақвими бўйича сичкон йили бошланган, саройга яқин кишилар ўзаро пичирлашиб, улуғ Амирнинг яқин ойлардаги режалари, қай томон отланиш эҳтимоли ҳақида баҳслашишарди.

– Энди Мозандарон ҳокими Амир Валининг хуни тўлганга ўхшайди, – деди курул-яроғ сотувчи дўконнинг сохиби курулсоздан қилич, калқон, найза ва дубулғаларни бирма-бир кўриб олар экан.

Лашкар кийимида бозор кезиб юрган Темур шундоққина қаршидаги эгар-жабдук дўқонида уларнинг суҳбатини диққат билан эшитиб турарди. Негадир Темурга дўқончининг овози танишдек туюлди. Дўқон пештоқи шифтига осиб ташланган курул-яроғлардан унинг юзи кўринмас эди. Ниҳоят у дўқончини таниди. У Темурнинг лашкарбошларидан бири, машҳур Менгли Буға эди. Нега тужжорлик қилиб юрибди бу азамат, хаёлидан ўтказди. Индамай йўлида давом этди.

Самарқанд бозори каби ранго-ранг бозор етти иқлимда йўқ эди. Темур ҳаётининг баланд-паст кунларида кириб юрган бу бозорни севар, вақти-вақти билан бир айланиб, хумордан чиқар эди. Бозор кечаю кундуз давом этар, одамнинг жонидан бўлак ҳар нарса бор эди.

Темур бозорда бемалол тирикчилигини қилиб юрган насронийлар, ўтга чўқинувчи қавм вакиллари кўриб кўнгли хотиржам бўлди. Демак, мусулмонларимиз буларга душманлик кўзи билан қарамайдилар. Ҳар бир инсон Оллоҳнинг бандаси деб қарайдилар. Қандай яхши. Сулҳ ва бирлик бор жойда баракат ва тинчлик бўлади.

Сўнги ҳисоб-китобга кўра шаҳар аҳолиси юз эллик мингдан ошиб кетган. Бу ерда дунёда неки миллат бўлса бор. Уларнинг барчаси ўзларини Улуғ Темур давлатининг ватандоши деб биладилар ва бу билан фахрландилар. Дарвоқе, салтанатдан ташқари ерлар ҳам Темур мамлакати юртдоши бўлганлиги боис уларнинг молу жонига кимса қасд қилмас, Темур сўзи, эшитган одамни хушёр тортдирар эди.

Темур амир Боботурк билан шаҳар айланиб қайтаркан, нега Менгли Буғанинг дўкондорлик қилаётганини сўради.

– Унинг ота-боболари қурол-яроғ тужжорлари бўлишган дейишади. Ҳатто Сарой Боту ва Ҳожитархонда ҳам шундай дўконлари бўлган экан. Ота касбни ташлагиси келмаган бўлса керак, – жавоб қилди амир.

Улуғ амир шоҳона либосларини кийиб тахтли хона томон юрганда кўринишхонада Менгли Буға турарди. Темур бир зум хайронлигини яшира олмай, унга қараб қолди.

– Ваалайкум ассалом, мухтарам қипчоқ амири, – дея унинг саломига алик олди. – Марҳамат қилинг. Бир оз суҳбатлашамиз. Сизни кутилмаганда роҳатсиз этдим.

– Астағфируллоҳ! Астағфируллоҳ! Хизматлари бош устига, – қипчоқ лаҳжасида жавоб қилди Менгли Буға.

Сўзида турадиган, бошига қилич келса ҳам рост сўйлайдиган бу қипчоқ бегини Темур ҳурмат қиларди. У илгари Туғлуқ Темурхоннинг лашкарбошиси бўлиб, Темурга қарши савашган эди. Темур унга одам юбориб, ўзи томон ўтишини сўраганди.

– Мен Темурбекни инсон, лашкарбоши ўлароқ қадрлайман. Бироқ ул кишимга маълумки, Туғлуқ Темурхоннинг лашкарбошисиман. Ҳозир ўз хонимдан юз ўгириб, Темурбек тарафига ўтиб кетсам, мен ҳақимда Темурбек ҳам яхши фикрга бормасалар керак. Модомики, ҳар икки тарафнинг чекига ҳам савашмоқ тушган экан, савашайлик. Қолганига худо пошшодур, – дея жавоб қилган эди Менгли Буға Темурнинг элчисига.

Савашда Темур лашкари ғолиб келди. Менгли Буға енгилди. Енгилса-да мардларча енгилди. Шундан сўнг у Темур хузурига бош эгиб келди.

– Сизга тан бердик, Темурбек! Сиз биздан ақлли ва кучли эканлигинизни исботладингиз. Эс-хуши жойида ҳар қандай лашкарбоши сиздек одамга хизмат этмоқни орзу қилади. Қолган черигим билан ўрдунгизга олсангиз. Садоқат била хизмат этмоққа сўз берурман, – деди Менгли Буға Темур қаршисида тиз чўкиб.

Менгли Буғани суяб ўрнидан тургазган Темур унинг устига ўзининг шоҳона хилъатини ташлади. Ҳадялар тақдим этди. Лашкарбоши яшаётган ўлка ҳокимлигини берди. Менгли Буға бунчалик иззат-икром кутмаган эди. Ҳаяжондан кўзига ёш олди. Шу-шу у Темурнинг энг ишончли одами, дўсти бўлиб қолди.

Темур уни қаршилар экан, шу воқеалар хаёлидан кечди. Улар анчагача суҳбатлашиб ўтирдилар.

– Туппа-тузук дўкондор экансизу, бекорга бизга эргашиб савашиб юрган экансиз-да, амирлашкар – деди ниҳоят Темур кулиб.

– Ота касб, ҳазрат. Мен учун дам олишнинг бошқа усули йўқ. Сизга ўхшаб, овни ёқтирмайман. Лўли шоҳ бўлганда ҳам саройи ичида тиламчилик ўйини ўйнагандек, мен ҳам ҳар куни бир марта дўконга келиб кетмасам хаёлим жойига тушиб, хуморим ёзилмайди, – жавоб қилди Менгли Буға самимий оҳангда.

– Бўлмаса ҳозирлик кўринг. Биргалашиб бориб Амир Валини тавбасига таянтириб келайлик, – деди Темур унга маъноли қараб кўяркан.

Менгли Буға шошиб қолди. Махфийлар бугун гапирган сўзимни етказишибди дея ўйлади хижолат чекиб.

– Ташвиш чекманг, Менглибек. Фақат дўст сифатида бир илтимосим бор. Саваш ва юришларимиз ҳақидаги гаплар сизнинг оғзингиздан чиқмасун. Агар сиз кичик бир дўкончи ёки қосиб бўлганингизда бошқа гап эди, – дея уни тезроқ хижолатдан қутқарди Темур.

– Бир қошиқ қонимдан кечинг, ҳазрат. Бу каби эҳтиётсизлик бошқа такрорланмайди, – деди қора терга тушиб қипчоқий амир.

Хижолатдан унинг қорамтир юзи кўкариб, қисик кўзлари юмилиб қолгандек эди.

– Ҳечқиси йўқ. Сизни келажак учун асрашимиз керак. Боиси, Менгли Буғадек лашкарбоши ҳар куни туғилавермайди, – деди

Темур уни кўнглини кўтариш учун. – Ҳасадчилар бу каби гапларни менга бошқача оҳангда етказишлари мумкин. Шундан эҳтиёт бўлмоғингизни рижа этамен. Сиз нафақат садоқатли, энг муҳими, лаёқатли инсонсиз. Аксарият ҳукмдорлар лаёқатли ёрдамчилардан чўчиб, фақат садоқатли кишиларни истайдилар. Лаёқатсиз инсон меҳру садоқатда ҳам лаёқатсиз эканлигини чуқур ўйлаб ўтирмайдилар. Суҳбатнинг қолганини сафарда давом этдирамиз!

Бу кутилмаган чорлов ва мулоқотдан ўзини йўқотиб қўйган Менгли Буға улуғ Амирнинг қабулидан қандай чиққанини билмади. Дўконигача пиёда кетди. Оғзи қонга тўлса ҳам душмани олдида тупурмайдиган Менгли Буға ҳаётида бу қадар изза бўлмаган эди.

Темур унинг сахийлиги, барчага бир кўзда қараши, салтанат учун моли-жонини аямаслиги учун яхши кўрарди. Одатда саҳройилар орасидан динини маҳкам тутган, хайри-саховат эшигини очиқ тутадиган кишилар кам чиқарди. Қипчоқ даштининг давлатмандларидан саналмиш Менгли Буға дарёдан сув бағишлаган одам эди. Сафарда кўшинга озик-овқат етмай қолганида у қўйнида асраб юрган жамики олтин тангаларини бағишлади. Ўша пайтда бунчалик нақд олтин Темурда ҳам йўқ эди. Унинг сахийлигидан ҳайратга тушган Темур олтинининг бир қисмини қайтариб олишини сўраганида Менгли Буға берган жавоб янада ҳайратомуз эди.

– Олтинни илон кўриқлайди, Темурбек. Одам зотининг бойлиги кўпайгани сари у аввал кўриқчи илонга айланади. Сўнгра илонсифат одамга! – деган эди у киприк қоқмай. – Орқалаб қаерга ҳам олиб кетамиз? Авлодинг ким бўлмасин ўзи меҳнат қилиб топмас экан, сендан қолган мулкни қадрламайди. Уларга балиқ емоқдан кўра балиқ тутмоқни ўргатмоқ керак. Борлик бир бало бўлса, йўқлик минг бало. Жўқлик жўмардни жиғар дейди бизнинг қипчоқларда.

Темурнинг кўз ўнгида Менгли Буға билан илк танишган кунлар жонланди. У бу пайтларда вазиятни ўрганиб, куч ва имкониятларини чамалаб мўғул хони Илёсхожага қарши курашни бошлаш арафасида турарди. Менгли Буға эса Темурнинг ҳузурига келиб, унинг хизматига кирмоқ тараддудида юрарди. Қипчоқ бегининг қобилиятидан хабар топган Туғлуқ Темурхоннинг амирлари уни илиб кетган эди.

...У Кешнинг кунчиқиш томонидаги боғ ўртасига қурилган кўшқда китоб ўқиб ўтирарди. Қишлоқ тарафдан қаландар ва дар-

вешларнинг «Ламолар фатво бердилар!» «Гурон юртининг халоскори Темур Туркоғайдир!» «Улус бошини Темур қўшажак!» «Айрилганни айиқ ер, бўлинганини бўри ер!» дея жар солишарди. Темур уларнинг бу хил чақириқларига кўникиб қолган, кейинчалик эса энсаси қотадиган бўлди. Бу чақириқлар унинг рақиблари қонини қайнатар, Темурга қарши тиш қайраётган кучларни бирлаштирар эди. Шу кунини унинг ҳузурига келаётган Менгли Буға қирқ нафар қаландар ва дарвешнинг бир ойлик емак ҳақини бериб, бутун Туркистон ўлкасига шу оҳангда жар солиб, айланиб чиқишни топширибди. Бу ҳақда Темурга бир йилдан сўнг амир Боботурк ҳикоя қилиб берган эди.

Бу ишлар Темурдан бошқа ҳеч бир ҳукмдордан кўрмаган иззат-хурмат ва илтифотни, ислом динига рағбатни кўрган аҳли уламанинг иши эди. Шунда Темур диннинг асл кучини кўрган эди ва Оллоҳнинг ана шу ҳақ динисиз ўзининг буюк мақсадига ета олмаслигини англаганди.

Темурнинг дини ислом йўлидаги жиҳоди барча ўлкаларда тан олиниб, илгариги ва кейинги авлод ислом олимларининг барчаси бир оғиздан иттифок бўлиб, Аллоҳи таоло ҳазрати рисолатпаноҳ пайғамбаримиз, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, унинг динини тарқатиш учун ҳар юз йилда бир кишини динни янгиловчи сифатида ихтиёр этади. Саккизинчи юз йилликнинг бошида Амир Соҳибқирон ҳақиқий динни ривожлантирди ва ҳар томонга ёйди. Ҳақли равишда бу асрда диннинг тарқатувчиси Амир Темур Соҳибқирондур дея тасдиқлаб, фатво бердилар.

– Мен Оллоҳнинг оддий бир қулиман! Бул каби улуғ хизматларга ҳали етишганим йўқ. Мени бул қадар мадҳ этиб, тўғри йўлдан адаштирманглар! Ҳамду сано Яратганга ярашади. Оллоҳ қаҳрини келтирмайлик! – дер эди Темур бу мавзуда гап кетганда.

Дин пешволари ва олимлари билан суҳбатда ҳам у бу фикрни таъкидлар эди. У Қуръони Каримни ёдлаб бўлган пайтларидаёқ исломга хизмат қилган улуғ инсонлар ҳаётини ўрганган эди.

Ҳижрат, яъни Муҳаммад пайғамбар ва унинг тарафдорларининг Маккадан Мадинага кўчишидан сўнг динни янгиловчи киши Умавия сулоласига мансуб халифа Умар Ибн Абдулазиз бўлдилар. Ул киши исломдан илк бор ажралиб чиққан хорижийлар, яъни исёнчилар минбардан туриб, ҳазрат Алига таъна қилишиб, ислом динини заифлаштирганда бу низони бартараф

эта олганди. Бу даврда ислом аҳли иттифоқи бузилиб, бир тоифа одамлар тўғри йўлдан борган халифаларни лаънатлаб, уларга таъна ва дашном ёғдирдилар. Бошқа бирлари эса мўминлар амири Али бошлиқ имом Хусайн ва ҳазрати Аббосни лаънатлар эдилар. Бу икки гуруҳ ҳам ўзаро адоватда бўлиб, ўта мутаассиб эдилар. Умар ибн Абдулазиз бу низоларни бартараф этиб, дини исломнинг тўғри йўлдан кетмоғини таъминлаганди.

Иккинчи юз йилликнинг дин янгилувчиси халифа Маъмун ибн Хорун ар-Рашид эди. У динда пайдо бўлган етмиш икки турли ботил мазҳабларни йўқотиб, ҳақ мазҳаби аҳли суннат ва жамоатни ривожлантирди. Шиаларнинг саккизинчи имоми Али ибн Мусо Жаъфарни Хуросондан олиб келиб, ўзига валиаҳд эълон этиб, унинг маслаҳати билан мамлакатни бошқарди.

Учинчи юз йилликда ислом дини янгилувчиси халифа Муқтадир биллоҳ Аббосий бўлди. Исмоилийлар мазҳабининг карматлар тармоғи Абу Тоҳир бошчилигида Маккани босиб, арафа куни ҳажга борганларнинг ўттиз мингини шаҳид этдилар. Муқаддас қора тош ал-ҳажар ал-асвадни Каъба ичидан олиб кетдилар. Ислом мамлакатларини талон-тарож қилдилар. Шу боис дин заифлашди. Муқтадир биллоҳ бу қавм устига қўшин тортиб, уларни бартараф этди. Дин яна ўз изига тушиб ривожланди.

Ҳар юз йиллик сўнгида ёким бошида динда мусулмонлар ақлига келмаган муаммо ва ташвишлар пайдо бўлар, ўзини қарийб пайғамбар ҳисоблайдиган айрим халифалар кўз кўриб қулоқ эшитмаган номаъкулчиликларга қўл урар эдилар. Аббосий халифалардан Мутъи шундай қилди. Халифанинг кишилари миллатга зулм ўтказди, фиску фасод халифаликни ҳалокат ёқасига келтирди. Шунда Оллоҳ қалбига исломий янгиланишни солган шахс бувайхийлар қавмидан бўлмиш Иззуддувла Дайлабий бўлди. У Мутъини тахтдан тушириб, унинг ўғли Тоиб биллоҳни валиаҳд тайин этди. Дайлабий бевосита динни ёймоқ, тозалаш, бидъатни йўқотиш ва ношаръий ишларни бартараф этмоқ, жабру зулмга барҳам бермоқ борасида инқилобий ишлар қилди.

Исломиятнинг бешинчи юз йиллиги илму шеъриятда улуг шахсларни яратди. Хуросонлик машхур ҳадис олими ва мутасаввуф шоир Аҳмади Жом ва ғазнавийлар даврининг улуг шоири Ҳаким Санойлар миллат қалбида ва иймонида ўзгаришлар бўлишига эришдилар. Буларнинг муриди бўлган салжукий турклар ҳукмдори

Султон Санжар динсизлар ва жоҳилларга қарши мужодала бошлади. Миллат шариятнинг гўзал мақомида яшаш даврига етишди.

Турон ва Эроннинг, Дашти Қипчоқ ҳамда Хуросоннинг бепоён кенгликларига келиб ўз миллат ва динини йўқотган, исломни қабул эта бошлаган мўғуллардан ҳам улуғ дин химоячилари етишиб чикди. Олтинчи юз йилликнинг бошида бундай шахс дея Ғозонзон ибн Аргунхон ибн Халокухонни тан олдилар. У Эрон ва Озарбайжоннинг хони бўлиб, қўл остидаги турли қавм ва қабилалардан ташкил топган юз минг кишилик қўшини билан Лор саҳросида шайх Иброҳим Ҳамавий йўлбошчилигида Аллоҳга иймон келтириб, мусулмон бўлди ва мамлакатда шариятга ривож берди. Еттинчи юз йилликнинг бошида эса оғаси Ғозохондан сўнг тахтга ўтирган Султон Муҳаммад Худобанда бу йўлда илм ва ақл билан иш юритиб, аҳли мўъмин эътиборини қозонди.

Амир Темур, Мир Саййид Шариф ва Абу Бакр Тайбодий ва бошқа ислом дини улуғларининг маслаҳат ҳамда кўмаги билан дину шарият ишлари тузугини яратди. Бу хусусда буюк салтанатда ҳеч бир муаммо пайдо бўлмас, шу тузук асосида давлат маъмурий бошқаруви тизимидаги шайх ул-ислом, муфти ва мутаваллилар дин ишларини бошқариб боравердилар. Улуснинг дину эътиқодини йўналтиришни қонуний тарзда ҳал қилган Темур, шундан сўнг давлатни бошқариш тузугини яратди. Салтанат қонун-қоидаларини ислом дини талаб ва эҳтиёжларига мослади.

Темур сеvimли оти Оқбулутда Кўксаройдан чиқиб, Боғи Беҳишт томон юрар экан, беихтиёр, тўрт қаватли саройнинг гумбазига тикилиб қолди. Гумбаз устидаги мингларча оқ қизғиш ва кулранг ёввойи каптарлар самони тўлдириб учиб-қўнишар, бу манзара киши руҳиятига илоҳий бир туйғуларни соларди. Оллоҳ ёрлақанган жойларга бу қадар кўп каптар ва мусича, ёзда эса қалдирғоч келиши мумкин ҳаёлидан кечди унинг.

Бу сарой ва давлат девони учун олий арк қурилиб битказилганига ҳам мана ўн йил бўлиб қолибди. Олий аркнинг ичида Кўксарой ва Бўстонсарой жойлашган бўлиб, темурийлар давлатининг юраги худди мана шу ерда эди. Гумбаз ва деворлари зангори кошинлар, нақшли гулли парчинлар билан қоплангани учун у ўз-ўзидан шундай аталиб кетди. Темурнинг кўрсатмаси билан Кўксаройнинг энг катта солинига тўшалган оқ кигизда хонларни тахтга ўтказишнинг энг олий белгиси ҳисобланган оқ кигизга ўтқозиш маросими

Ўтказилар, сўнг тахт Кўктош устига қўйиларди. Бу қиммат баҳо нефрит тошини Темур Олтой тоғлари этакларидан, қадимий турк замани Урхун дарёси бўйидан олиб келган эди.

Ана шундан бошлаб Кўксаройдаги кўктошга ўтирмаган инсон Турон юрти ҳукмдори деб тан олинмаган. Кейинчалик бу тошга муносиб шахслар қатори тахт даъвосидаги тасодифий шахслар ҳам ўтирдиларки, шу боис, халқ орасида «сенинг ўрнинг бошқа, менинг ўрним бошқа, орқангни ишқама кўктошга» деган нақл пайдо бўлди.

Боғи Беҳишт томон оти жиловини бурган Темур унинг барпо бўлиши ҳақида ўйлаб келарди. Шунда у эни минг қадамдан ортиқ сарой учун Табриздан машаққат ила оқ мрамор олиб келтирган эди. Боғнинг ҳайвонот боғчасига етти иқлимнинг турли хил жонзот ва қушлари яшарди. Бу қуш ва ҳайвонларни Темур келган кунидан бери парваришлатар, уларнинг барчаси бош эгани танишар, Жўчи ҳукмдорлари жўнатиб турадиган овчи қушлар, қирғий ва шунқорлар қаровчилар даричасини очиши билан учиб чиқиб улуғ Амир атрофида парвона бўлишар, энг тотли егуликларни унинг қўлидан ер эдилар.

Боғи Беҳиштга киргач, у тўғри ҳайвонот боғчаси томон йўналди. Улуғ Амирни кўриши билан ўкранганча югуриб келадиган жайрон боғ ичида бўш юрар эди. У ҳар доим боғ томон отликлар келаверса дарвоза томон чопар, Темурдан бошқа одамларни кўргач, маъносина изига қайтар эди. Тахтсифат сўрига оғир чўккан Темур жайроннинг бошини силаб, узоқ ўтириб қолди.

Унинг хаёлига беихтиёр ўлимини ўйламаган мусулмон эмас, деган сўз келаверар ва ўз-ўзидан ҳаётининг оғир дақиқаларини қайта мушоҳада эта бошларди. У илгари барчага бирдек яхшилик қилаверсам улар менга дўст бўлиб, хайрихоҳларим кўпаяди ва шу яхшилигим учун улар менга ҳар қандай шароитда садоқат сақлайдилар деб ўйлар ва бу фикрга ишониб яшар эди. Унинг бошидан шундай оғир дамлар кечдики, бу ўзи ва ёлғиз Оллоҳга маълум. Лекин шундай машаққатли дақиқаларда унга ички илоҳий бир сас, сен синовдасан, тоблан, пиш, шундай пишгинки, ҳаётининг энг сўнгги дамларигача ҳеч ким олдида бўйин эгмайдиган, ҳеч кимга енгилмайдиган, ғолиблик шохсупасидан тушмайдиган бўлгин! Ва бу туйғудан унинг вужудида сўз билан ифодалаб бўлмас бир қудратли ҳислар жунбушга келар, келажакнинг саодатли кунлари шундоқкина кўз ўнгида гавдаланарди.

Зиндонда ётганида, Кешда кимсасиз қолганида, Ҳусайннинг касофати билан Чинозда муваффақиятсизликка учраганида, Сеистонда оғир жароҳатланганида ёхуд энди ўзлигини таниб, ўн тўрт ёшида донғи кетган курашчи бўлиб танилганида одамларнинг ўзига бўлган ғаразли ва тубан муносабатлари унинг гўзал ҳаёт ва адолат ҳақидаги тасавурларини чил-парчин қилиб юборди. Кўзига барча инсонлар бир-бирини ғажийдиган ваҳший ҳайвонга ўхшаб кўринди. Улардан безиб тоққа, Тошқўрғонга чиқиб кетди. Одамлар қанчалик хоин ва сотқин бўлмасинлар, улардан қанчалик безмагин уларсиз яшаш мумкин эмаслигини ўша ерда англаб етди. Англаган сари одам зотидан ҳафсаласи пир бўлиб борар эди.

Кейинги пайтда ўз феъл-атворида меъёридан ортиқ қаттиққўллик ва талабчанлик пайдо-бўлганини ҳис қила бошлади. Худди шундай вазиятда иши юришаётганини, бир оғиз сўзи билан катта-кичик ишлар тез ва кўнгилдагидек битаётганини кўрди. Одамларни ўзингга яқин олиб, улар билан самимий муносабатда бўлсанг, хом сут эмган инсон боласи буни тўғри тушунмас экан. Бундай одамлар мавқеинг бўшашиши билан сени унутар, сотар ва ҳатто душманлик йўлига ўтар эканлар. Темур бундай тоифа кишиларни аввал кечириб юрар эди. Кейинчалик ён-веригагиларга нисбатан қаттиққўлроқ бўла бошлади. Лоқайд инсонлардан кўнгли совиған, ишсиз, дўстсиз, бошпанасиз ва оиласиз юрган пайтида бутун бошли лашкар олдида ўзини очиқ-ойдин таҳқирлаб, ўлдирмокчи бўлган амир Ёхмокнинг лашкарбошиси Кулар Камолни чошиб ташлади. Шундан сўнг бирдан одамларнинг унга бўлган муносабати ўзгариб, айтгани айтган, дегани деган бўлиб қолганда, у инсонларни меҳр-муҳаббатдан кўра куч ва кўркув остида бошқариш осон кечишини англаб, ҳайратдан ёқа ушлаганди. Демак, сен қавм билан у истаган тилда гаплашишинг керак экан деган хулосага келди. Бу ҳолатни бир эмас, бир неча бор синаб кўрди. Ҳар доим меъёрни сақлади. Бировга очиқдан-очиқ зулм ўтказмади. Сулҳга ундади, гуноҳини кечирди. Айбини кўриб кўрмасликка, эшитиб, эшитмасликка олди. Яқин одамлари воситасида сўз билан таъсир этди-да, охир-оқибатда сипоҳу раиятни умид ва кўркув, ҳайрат ва ҳайқиш орасида сақлаш лозим экан деган хулосага келди. Дўстга ҳам, душманга ҳам муроса ва мадора эшигини очиқ сақлади. Улар ноҳақ сўз ва талаблар билан келганида тушуна-

диганларига ноҳақлигини шундай оҳангда англатдики, шундан сўнг улар бундай гап-сўз ва муаммолар билан олий ҳокимият одамлари хузурига келмайдиган бўлдилар. Тушуниб етмайдиганлар эса шундай бир ҳаётий иқлимда яшардиларки, аста-секин ўз ноҳақликларини англаб етардилар.

Шу жараёнда у яна бир нарсани моҳиятига етдики, ҳокимиятни фақат яхши сўз, сулҳ ҳамда муросаю мадора билан эгаллаб ва қўлда тутиб бўлмас экан. Куч, устунлик ва ҳар қандай шароитда, ҳар қандай йўл билан бўлса-да, ҳақлигини исботлаш. Истайсанми, йўқми одамлар ғолибдан султон, мағлубдан муттаҳам ясар эканлар. Шу боис ҳокимиятга даъво қила бошладигани бошқаларга нисбатан ҳақроқ ва адолатлироқ йўлдан бориб, рақибларни бартараф этмоқ воситаси ила мақсадга эришиш керак бўлар экан. Тахтга интилиш йўлидаги кураш ва ҳаракатлардан бирор-бир қонуният ахтариш, ундан фалсафа сўқмоқ ҳам аҳмоқона бир тирикчилик эканлигини у жуда эрта англади. Жуда кўп нарсаларни ижобий ёки салбийлигидан қатъи назар одамлар онгига ўрнашиб қолган ақидалар, рухий ва ахлоқий эътиқодлар ҳал этаркан. Бу анъаналарни бузмоқ учун эса сен улар иймонида инкилоб ясамоғинг, қалбини ларзага келтириб, уларни ҳайратлантирмоғинг керак бўларкан. Ғайритабиий хатти-ҳаракатларингдан ҳайратга тушган кишилар ўзларича беихтиёр сени илохийлаштирамоққа киришар эканлар...

...Темур эркаланаётган жайроннинг боши, бўйни ва кулоқларини силар экан, эртага чақирилган қурултой ҳақида ўйлар эди. Бу қурултойда Мозандаронга қилинадиган икки йиллик юриш муҳокама этилади. Одатда Темур сафарлар олдидан қурултой ўтказишни у қадар хуш кўрмаса-да, ҳеч бир қатта ишга маслаҳатсиз қўл урмас эди. Боиси, қурултойдаги режа ва гап-сўзлар қўшиндан олдин рақиб томонга етиб борарди. Бир қурултойда бўлган гапни форсий ҳукмдорларга етказгани учун мингбоши Саид Тўқмоқ билан Рустам Ғулом дорга осилганидан сўнг қурултойга қатнашадиганлар ўйлаб гапирадиган, совуқ сувни ҳам пуфлаб ичадиган бўлгандилар. Кейинчалик суриштирилса, ўзини пайғамбар авлоди кўрсатиб юрган ахлоқсиз ва насл-насаби мавҳум бўлган бул кимсалар Бағдоддан келган бир айғоқчи бўлиб чиқдилар. Уни ўнбоши, юзбоши ва мингбошиликка тавсия этган улус амири Турсунбой Қорахитой эшакка тескари ўтқазилиб, Самарканд кўчаларида сазойи қилинди.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Менинг умматларим фақат ўзининг фикрига ишониб, бошқаларни эшитмас, уларни таҳлил этиб, татбиқ этмас, бу ҳол динимизнинг бузилишига олиб келади.

Муҳаммад пайғамбар

Кўксарой ховлисини тўлдирган амиру беклар, қариндош-уруғ, лашкар бошлиқлари Темурнинг Боғи Беҳиштдан келишини кутиб, ўзаро гурунглашиб туришар, хон эса Бухоройи шарифда эди.

Кўшин қўмондонларининг дами баланд, рухлари тетик, бўлажак юриш ҳақида суҳбатлашиб, ўзаро бичиб-тўқишарди. Саваш улар учун бойлик ва шон-шухрат эди. Сарой аъёнлари эса одатдагидек камгап, ўйчан ва босиқ эдилар. Лашкарнинг акси ўлароқ улар муаммоларни тинч йўл билан битириш пайида бўлардилар. Қўлга қилич олингандан кейин оқибатини ҳеч ким билмайди. Лашкар қанчалик саваш иштиёкида ёнмасин, юриш тақдири саройда ҳал бўлади. Эрта кунда ўйлаб-ўйламай гапирган ҳар бир сўзга жавоб беришга тўғри келади. Амир Валига қарши саваш Дашти Қипчоқнинг текис яйловлари ёким жанубий Туркистоннинг адирларида эмас, Мозандарон чангалзору ўрмонларида кечади. Бу тўқайзорлардан ўтмоқнинг ўзи бир саваш.

Улуғ Амирнинг келаётганидан хабар топган амир, лашкарбоши ва мулозимлар икки четга тизилиб, таъзим бажо келтирганча бошларини эгиб, беклардилар. Отда сарой дарвозасигача келган Темур кириш эшигига етгунга қадар бош ирғаб, тўпланганларга салом бериб, саломларига алик оларди.

Мавжуд тартиб ва таомилга кўра улуғ Амирнинг ўғиллари, набиралари ва қавм-қариндошлари ўз даража ва мартабаларига муносиб равишда худди ой кўрғонлагандек салтанат тахтини ўраб ўтирар эдилар. Саййидлар, қозилар, уламо, фўзало, шайхлар, улуғлар ва олий табақага мансуб шарафли кишилар тахтнинг ўнг томонида ўтирардилар. Амир ул-умаро, бекларбеги, амир-

лар, нўёнлар, улус, туманлар ва қўшинларнинг сардорлари ва амирлари, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ўз мансабларига яраша чап томондан жой олар эдилар.

Девонбеги ва вазирлар эса тахт қаршисида ўтирардилар. Салтанатга қарашли мамлакатлар, эл-улусларнинг калонтарлари ва кадхудолари эса вазирлар орқа тарафида турар эдилар. Баҳодир унвони соҳиблари ва энг машхур қиличбоз ўғлонларга салтанат тахтининг орқасида, ўнг томондан жой ажратиларди. Қоровулбегилар эса тахтнинг орқа тарафидан сўл томонда жой олардилар. Ҳировул амири Темурнинг қаршисида ўтирарди. Ички, хусусий ясовул, яъни кичик лавозимдаги сарой хизматчиси эса чодир ёки хона эшиги олдида, тахт поясининг тўғрисида тик турарди. Додхоҳлар, яъни арз-дод билан келгувчиларнинг қабул қилиб, подшоҳга етказувчи мансабдорлар ҳам ўнг ва чап томонда тик турардилар.

Ҳарбий юриш пайтида аҳолидан сафарбар қилинадиган лашкар, яъни сойири сипоҳлар, хизматчи ва ҳашам дея аталувчи энг яқин мулозимлар ўз вазифаларига яраша саф тортиб, белгиланган жойларида тик турар эдилар.

Тўпланди ёким қурултойни тартибли ўтказиш, қатнашчиларни жой-жойига ўтказиш тўрт нафар амирга топширилган бўлиб, улар бу хусусда масъул эдилар.

Таомилга кўра мажлиснинг боши ёки сўнгида меҳмонларга доимо минг товоқ ош ва минг дона нон тарқатилар эди. Бу минг товоқ ош базмга олиб келиниб, беш юз товоғи улуслар амирларига, саркардаларга ва оқсоқолларнинг отлари аталиб, олдиларига тортилар эди.

Оҳиста юриб бориб тахтга ўтирган Темур мажлисни тартибга келтирувчи амирлар бошида турган Боботуркга даъватлиларни чорлашни буюрди. Дастлаб қатта тўпланти солинига тоза шойи ва бекасам тўнлар кийиб, жиғалар таққан улуғ Амирнинг яқинлари кирдилар. Сўнгра амир ул-умаро Худойдод Барлос етакчилигидаги амирлар, лашкар бошлиқлари ва сарой аъёнлари кириб келишди.

Темур мавқеига қараб жойини олаётганларни кузата туриб, сўйлаяжак сўзи хусусида ўйларди. Барча ўз ерини олгач, уларга юзланди.

– Хуш келдингиз, азиз биродарларим! Муҳтарам амирларимиз, саркардаларимиз, улус оғаларимиз ва мингбошиларимиз! – дея

ўтирганларга мурожаат этди Темур. — Сиз мухтарам биродарларимизга маълумки, биз Мозандарон ҳокими Амир Валига нисбатан ҳар доим дўстлик ва тенглик мақомида бўлиб келганмиз, бундан буён ҳам аҳдимизни бузмаймиз. Сизнинг изнингиз ила мен амир Боботуркдан Амир Валининг менинг номимга ёзган мактубидан парча ўқиб бермоқни сўраймен. Буюринг, мухтарам амир!

— Сизга маълумки, мухтарамлар, — дея сўз бошлади амир Боботурк тик турган жойида жамоага юзланиб. — Биз аслида олдинги сафаримизда Мозандарон томон йўл олган эрдик. Руғад йўлидан ўтиб, Кабуд Жома, сўнгра Шосмонга етиб борганимизда улуғ Амир ҳазратлари номи олийларига Амир Валининг одамлари совға-саломлар ила мактуб олиб келдилар. Мактубнинг мазмуни куйидагича турар: «Бир бор қарам қилиб, мени хузурингизга боришдан узрли тутсангиз ва қайтиб кетсангиз, бу банда орқангиздан оёқ ўпишга етиб борсам ва қолган умримни хизмат ва мулозаматда ўтказсам». Шундан сўнг Амир Соҳибқирон марҳамат қилиб, унинг рижосини қабул этдилар ва бурилиб, Самангон ва Чоримакон йўли билан Радконга юрмоқ фармонини бердилар. Ҳеч биримизнинг ақлимизга Амир Вали жанобларининг сўзларидан қайтишлари келмаган эрди. Таассуфки, воқеалар интиҳоси шуни кўрсатмоқда, ҳазрати олийлари! — деб сўзини мухтасар қилган Боботурк Улуғ Амирга таъзим бажо келтирди.

Темур маълумотингиз қабул дегандек бош ирғади.

— Хабарингиз борким, Амир Вали шунчаки сўзидан қайтмоқ билан чекланмаётир. Исён кўтариш баробарида бошқа ўлкаларнинг ҳукмдорларини ҳам бизга қарши қайрамоқда. Шунингдек, Ажам Ироқининг эл-улуси ҳам Музаффарийлар зулмидан бешиб, бизга бот-бот мурожаат этмоқдалар. Подшоҳларни ва халқни тўғри йўлга солиши лозим бўлган уламолар ҳам динимизни турли тарафга тортиб, шариат қонун-қоидаларидан чекинмоқдалар. Бу мамлакатларда жабр-зулм ва фиску фасод кучайиб кетаркан, асл подшолар адолат ўрнатиб, бу фитна ва зулмга барҳам бермоқ учун ана шу юртларга юриш қилмоқлари лозимдур. Тангри таоло шу ниятнинг шарофати билан мамлакатни золимнинг қўлидан тортиб олиб, одил подшоҳга топширади. Сизга маълумки, биз ҳам ўз замонида ота юртимиз Турон ерини золимлар тоифаси қўлидан тортиб олгандик. Оллоҳ йўл берса, етти иқлимни золим ва жоҳил ҳукмдорлардан халос этажакмиз! Қай бир мамлакатнинг раияти

Ўз ҳукмдоридан озор чеккан, юрт аҳлининг ул волийдан ихлоси қайтган бўлса, мамлакатларни забт этувчи ҳақиқий подшоҳнинг бу ҳудудларга қадам қўйиши байрамга айланади. Шу ўринда сизга улусимиз тарихидаги буюк хато ва фожиалардан бирини айтиб ўтмоқчиманки, бу бахтсизлик юртни вайрон, улусни сарсон қилиб, асрлар мобайнида барпо бўлган ҳаётимиз асосини барбод қилди. Элда ёмон кетиб яхши келмас, деган нақл бор. Хоразмшоҳлар раиятга азоб берган, пичоқ этдан ўтиб суякка қадалган эди. Шу боис ҳатто ислом уламолари, мусулмон руҳонийлари ҳам ўз подшоҳларини қўллаб-қувватламадилар. Дину диёнати бўлак ёғий тарафга ўтиб кетдилар. Халқ эса аслида қордан қутулиб, бўронга тутилган эди. Ҳар нарсанинг икки тарафи бўлганидек, Турон устига ёпирилиб келган бу қавмлар авлодларимизни қиличдан ўтказароқ, зулм этароқ, Оллоҳнинг инояти билан унинг ҳақ динини қабул этдилар. Улусимизга кўшилиб кетдилар.

Соҳибкирон шу ерда сўздан тўхтаб, бир оз тин олди. Ҳаяжондан ёшовлаган кўзларини кўлрўмолчаси ила артди-да сўзида давом этди:

– Эндиликда қай бир мамлакатда тугук заифлашган бўлса, Оллоҳ улуғ қилган нарсаларни хор тутсалар ва худонинг хос бандаларини ранжитсалар, чинакам жаҳонгир султон, ҳазрати Муҳаммад, соллаллоҳу алайҳи васаллам, дини ва шариатига ривож бериш учун ўша мамлакатга кирмоғи керак. Худонинг расули унга мададу иноят кўрсатган. Сўзим сўнгида сизга маслаҳат солурман, садоқатли лашкарларим, ақл-заковатли амирларим! Сиз не десангиз шунга қараб иш тутажакмиз! – деб сўзини тутатган улуғ Амир сўл томонида ўтирган амир ул-умаро Худойдод Барлосга ўгирилар экан.

Темур саройининг русумига кўра ўтирганлар мартабаларига қараб сўз олардилар. Қалин қошли, серсавлат, қорамағиздан келган амир ул-умаро Худойдод ақлли, зийрак, дўсту душманни фарқлай биладиган тажрибали раҳбар эди. Темур маслаҳатига қулоқ тутадиган амирларнинг энг биринчиси Худойдод Барлос эди.

Минг уч юз етмишинчи йилда Балх сари, Амир Ҳусайн билан сўнги ҳаёт-мамот жангига кетаётганида амир Худойдод Темурдан бир қадам ҳам нари кетмади. Аниқроғи, Темур уни ёнидан жилдирмади. Боиси, у тўғри ва фойдали маслаҳат бера биладиган одам эди. Улар Балхга яқинлашаркан, Худойдод қариндоши Темурга сўнги, ҳал қилувчи маслаҳатни берди.

— Темурбек, сиз Амир Хусайнни шу пайтгача лаълу жавоҳирдек авайлаб сақлаб келдингиз. У эса имкони топгани замон бунинг аксини қилди. Мана энди ораларингизда каттакон харсанг тош турибди. Уни ана шу тошга шундай урмоқ керакки, ному нишони қолмасун! Ундан турку тожик улусига, арабу ажам қавмига, барлосга хайр келмас!

Темур Худойдодга узоқ ва маъноли тикилди-да, индамади. Бироқ унинг бу гапи бир умр қулоғига қуюлиб, хотирасида муҳрланиб қолди. Ва ҳаётининг энг муҳим, ҳал қилувчи дамларида бу сўзга амал қилди. Қон ва жон душманга раҳм-шафқат қилмоқ — ўз бўйинга ўлчаб лаҳад қазиш ила баробар эканлигини Темур кечроқ бўлсада, англади.

У жаҳонгирлик даъвоси билан майдонга чиқар экан, тўрт муҳим эътиқодни дилига тугган эди. Қайси мамлакатни ўз тасарруфига киритмоқчи бўлса, тўғри тадбир ва кенгаши билан иш тутди. Хатога йўл қўймаслик учун ҳар бир ишни пухта ўйлаб, сергаклик ва эҳтиётлилиқ билан амалга оширди. Шу боис ҳар доим не тадбир қўллаган бўлса тўғри чиқди. Ҳар ер эл-улусининг табиати ва феъл-атворини яхши ўрганиб, уларни рози этадиган сиёсат юргизиб, шунга муносиб ҳоким тайинлади. Учинчидан, унинг атрофига тўпланган уч юз ўн уч асил зотли, шижоатли ва ақл-заковатли эр йигитлар бир жону, бир тандек эдилар. Барчаларининг ниятлари, истақлари сўзлари ва ишлари бир мақсадга йўналтирилган эди. Ҳеч қачон булар орасидан гап қочмас, буюк мақсад учун барчаси ҳар қандай оғир ишга тайёр эдилар. Тўртинчиси, у табиатан бугунги ишни эртага қолдирмайдиган одам эди. Давлат ишини юритмоқда юмшоқлик қилиш лозим пайтда мулойим бўлди. Каттикқўллик қўл келганда, қатъий чоралар кўрди. Улус ва юрт тақдири билан боғлиқ муҳим ишларни бир дақиқа бўлса-да, кечиктирмади. Чоратадбир, муросою мадора билан битадиган иш учун ҳеч қачон қиличини қинидан чиқармади.

— Улуғ Амир Темур ҳазрати олийларига ҳурмат ва эҳтиромларимиз! — дея таъзим бажо келтирган Худойдод қаддини ростлаб, сўзини бошлади. — Мен сиз азизларга бир нарсани сўйламоқни ўз бурчим деб биламан. Сизга маълумки, юртимизни азал-азалдан босқинчилар топтаб келганлар. Чингизхондан бошқа барча ёғийларимиз, Зулқарнайн дейсизми, Доро дейсизми ёким Турк хоқонларига қарши курашган шоҳлар борким, барчаси

Эрон тарафдан келган. Араблар ҳам турк улусига қарши курашда улардан фойдаландилар. Турон юртидаги барча хоқону бекларни азл этиб, улар ўрнига ўзлари олиб келган эронийларни қўйдилар. Боиси, бу икки қавм бирлашмаса бизнинг ота-боболаримизни енга олмас эдилар. Емоқнинг қусмоғи бор! Замони келди. Биз ҳам бу қавмлар бундан буён яна еримизни оёқ ости қилмасликлари учун сабоқ бермоғимиз лозим деб ўйлайман. Энг яхши ҳимоя чораси хужумдир деган нақлга амал қилмоқ лозим. Умуман олганда, бу ҳис-ҳаяжонли эрон қавми, форс тилли улуслар меъёрни билмайдиган, сиёсатда ўрта йўлни топа олмайдургон қавмлардир. Буларнинг диндори нақадар ашаддий ва ҳеч ким билан ҳисоблашмайдиган бўлса, динсизи ҳам худди шундай жоҳилдур. Шу боис тезроқ бу сарҳадларни салтанатимиз худудига киритиб, тартиб-интизом ўрнатмоғимиз керак! – дея сўзини тугатиб, улуғ Амирга таъзим қилди амир ул-умаро Худойдод.

Темур хурмат билан бош ирғаб, унга жавоб қайтарди. Шундан сўнг қисқа бир муддат жимлик чўкди. Ўтирганлар нотўғри тушунмасинлар деган мақсадда Темур ҳеч кимга сен гапир маънода қарамади.

Ниҳоят томоғини кириб қўйиб, амир Сайфуддин ўрнидан кўзгалди. Темурга хиёл эгилиб таъзим қилди-да, сўзламоққа изн сўради.

– Мухтарам амир ул-умаромиз Худойдодбек ғоят мақсадли ва аниқ сўйладилар. Бундан мантиқли сўзламоқ мушкулдир. Зотан, Рум ерига ерлашган қавмларимиз у тарафларга яхши ҳаёт излаб бормадилар. Ота юртларига сиғмаганликларидан, босқинчи ва хоинларнинг зулмидан ҳижратни ихтиёр этдилар. Бул фикрларга қўшилган ҳолда Ироқи Ажам масаласини ҳам ҳал қилмоққа давват этамен. У ерда халққа зулм ўтказаяётган Музаффарийлар сиёсатидан норози бўлган элатлар вакиллари ҳозир ҳам Самарқандда турибдилар, саройимиздаги етук кишилар, лашкарбошилар билан учрашиб, вазиятни аниқлашмоқдалар. Шунинг учун бу борада ҳам бир қарорга келсак ёмон бўлмас деб ўйлайман. Эътиборингиз учун ташаккур билдираман, – дея сўзини тугатди амир Сайфуддин.

Темур нигоҳи ила унга хурмат билдириб, бош ирғади. Солинда Мозандарон сафарини маъқулловчи овозлар эшитилди. Шайхулислом ҳам бу юришга фатво беражагини билдирди.

Минг уч юз саксон тўртинчи, турк тақвими бўйича сичқон йи-

лида Мозандарон сари черик тортилди. Темур дарё кечувларида кўшинни кўздан кечирар, санаб чиқар ва черик кўмондонларига камчиликларини айтар эди. Дарвоқе, кўшиннинг дарёдан тез ва тадбирли ўтиши унинг савашга қанчалик хозирлигини ҳам кўрсатар эди. Бу сафарда илк бор ўрду таркибида юзбоши Ойсулув Эрхон бошчилигидаги аёллар қисми ҳам бор эди. Темур жасур, анча-бунча эркакни қиличбозликда суробини тўғрилаб қўядиган бу аёлга алоҳида эътибор кўрсатарди. Темур Ойсулувнинг авлод-аждодини суриштириб, узоқ ўргангандан сўнг юзбошиликка тайинлади. Ойсулувнинг она авлоди қадимий турк хоқонлари аждодига тақалар эди. Эски даврда турк хоқонлари хонимлар ва курултойнинг қарорига биноан дея фармон чиқаришар, аёллар хўжалик ва ҳарбий ишларда эркаклар билан бирдек хизмат қилишар, оту кетмонни баробар чопишарди.

Темур одатдагидек тепаликда туриб кўшин ҳаракатини кўздан кечираркан, Эрхон қисмининг дарёдан ўтишини диққат билан кузатди. Улар эркаклардан-да чакқон ва фаол эдилар. От устида куш каби учардилар.

Салтанатнинг жанубий ҳудудларидаги қисмлар ҳам Балхга етиб келиши боис, шаҳар атрофида бир муддат машқ қилиб, кутишга тўғри келди. Шоҳ Шужъонинг амирзода Пир Муҳаммадга унаштирилган қизи Ферузабонуни олиб келмоқ учун кетган тўйчилар ҳам Балхга етиб келишлари ва тўй маросими ҳам шу ерда ўтказилиши лозим эди.

Келинни олиб келмоқ учун Форс томон кетган Узун Ўлжайту ва Ҳожи Хожа дабдабаю асъаса билан Ферузабонуни Балхга олиб келдилар. Маҳди ул-ё Сароймулкхоним ва Туман ого бош бўлиб шаҳарга киришдаги яланг бўзаламда келинни қаршиладилар. Унинг юзини кўриб, бошидан сочқилар сочгач, саройга олиб келдилар.

Бу Темурнинг илк ўғил набираси Пир Муҳаммадни уйлантирмоқ тўйи эди. Тўнғич ўғли валиаҳд амирзода Жаҳонгир Мирзонинг фарзанди эди. Темур кимсага оғиз очмасдан уни ўз ўрнига хоқонликка тайёрлар эди. Отаси кўрмаган рўшноликни боласи кўрар деган умидда эди.

Тўйчилар Форс тарафдан етиб келган куни Алп Туркаш пешин намозидан сўнг қутилмаганда улуғ Амир хузурига келди. Темур унинг ташвишли қиёфасидан бирор нохуш воқеа содир бўлганлигини пайқади. Тинчликми? – дегандек соҳибхабарнинг кўзига ҳадик-ла боқди.

– Рухсатингиз билан Ҳожи Хожани зиндонга солиб турсак. Тафсилотларни шундан сўнг айтармиз. Жиноятлари инкор этиб бўлмас даражада, – деди бош махфий бу ёқимсиз хабарни олиб келганидан хижолат чекиб.

– Нима қилибди у? Зиноми, ришватми? – сўради Темур не воқеа содир бўлганини сезиб.

– Ҳам ришват, ҳам зино, – жавоб қилди Алп Туркаш.

– Ришватни кимдан олмиш? – сўради Темур.

– Шоҳ Шужъонинг яқинларидан. Улуғ хоқонга айтиб, катта-кичик мансабларга қўйдираман дея олибди.

– Шохнинг олдида шарманда қилибди-ку, – деди Темур хижолатдан пешонаси терлаб. – Зино ким билан?

– У тарафда сийға деган гап бор экан. Биздаги жория деганга ўхшаш. Ҳар куни имом никоҳи билан биттадан сийғага уйланибди. Йўлда келаётганда келин томоннинг хотин-халажларига ҳам ортикча гап-сўзлар қилибди.

– Гувоҳ нечта?

– Еттига.

– Олий қозига учрашиб, у билан гувоҳларни юзлаштиринг! Сизнингча, қози унга не жазо беради? – сўради Темурнинг боши қотиб.

– Дор, хазрати олийлари, – жавоб қилди паст овоз билан Алп Туркаш.

– Фақат тўйдан кейин. Ўликни қўйиб тутга югурмайлик, – деди улуғ Амир махфий бошлиғига кетмоққа рухсат этаркан. – Бу боши юмалоқ, бути айри махлуқларни одам қиламан деб ўлиб кетсак керак! Эҳ, ҳайфи инсонлик! Ҳайвон! Орага ёлғон-яшиқ ва фиску фасод аралашмасун! – деди сўзи сўнгида Темур огоҳлантириб.

Бош махфий таъзим бажо келтириб, улуғ Амир ҳузуридан чиқди. Ҳожи Хожани Балх зиндонига ташладилар. Зиндонга олиб борар эканлар, у йўл-йўлакай йиғлаб кетди. Оғиз очиб бирор сўз демади. У осилишини билган эди. Темур давлати қонунларида ришват ва зино учун ўлим жазоси берилар эди.

Бир аҳмоқлик иккинчи аҳмоқликни яратар экан. Шоҳ саройида уларни худди Темур каби қаршилаб, иззат-икром кўрсатдилар. Оғзи ва бурниларидан чоғир қуйдилар. Кўрмаганнинг кўргани курсин деганларидек, Ҳожи Хожа шундан сўнг ўзидан кетди.

Ахлоқ тарозуси посангисини тўғри тута билмади. Мана охир-оқибати. Нафсини тиймаганнинг аҳволи шул эркан. Сўнгра у зиндонбонга оғзига сикқанича олтин бериб, ўзини қочирришни сўради. Бирок зиндончи бу ишга журъат этолмади.

Тўй тантаналари ниҳоясига етиб, оппон-соппон бўлгач, кўшинга юрмоқ фармони келди. Улуғ Амир Мурғоб сувига етганда Ҳиротдан истиқболига амирзода Мироншоҳ никоҳидан ўғил кўрган Хонзода бегим икки ойлик Халил Султонни бобосининг дуойи фотиҳасини олмоқ учун олиб келди. Сароймулкхоним янги авлод ва унинг онаси шарафига тўй берди.

Набиранинг бешик тўйини ўтказган Темур Сароймулкхоним бошчилигидаги барча хонимларни Самарқандга қайтмоққа рухсат берди. Унинг ёнида фақат Туман оқо қолди.

Кўшин Сарахс ва Обивард орқали қадимий Нисо шаҳри томон юрди. Темур кун чиқиши гўзал яйловлар ва кун ботиши баланд тоғлар билан ўралган бу шаҳарни ёшлигидан эшитган, кўрмоқ орзусида юрарди. Шаҳарга кираркан: «Турон юртининг бу ажойиб шаҳрининг бир дона ғиштига ҳам қўл теккизилмасун» деган фармони олий тарқатилди. Баландликда, тоғ ён бағрида жойлашган шаҳарда яшамок одамга илоҳий бир рух бахш этарди. Киши кўнгли кўтарилиб, орзу ва армоннинг инсон ақли камровидан ташқаридаги кенглиklarини дил кўмсар, сархуш каби юрар эди.

Сахармардонда уйғонган Темур пастликда жуда катта бир гулхан ёнаётгандек ёруғлик кўзга ташланганда ҳайратдан ўрнидан туриб кетди. Шундоққина шаҳар остонасидан куёш бош кўтарарди... Мана сенга Оллоҳнинг, табиатнинг мўъжизаси дея ҳайрат ила куёшнинг кўтарилишини кузата бошлади. Юз, минг, ўн минг, юз минг йиллар бурун ҳам одамлар мана шу ердан туриб куёшнинг ғаройиб тарзда кўтарилишини кузатганлар. Мен ҳам кузатмоқдаман. Мендан сўнг ҳам кузатадилар...

Бу илоҳий даражада гўзал манзара, ранглар рақси уни эсини таниб, теvarак-атрофга илк бор ҳайрат ва қизиқиш ила боққан болалигига олиб кетди. Унинг Кешдаги уйлари ҳам куёшга, тоққа қараган эди. Яйловда ўтов ёки чодир курсалар ҳам отаси эшигини куёшнинг чиқишига қаратиб қуларди. Куёш доимо тоғлар тепасидан худди мана шундай чиқар, ердан узоқлашгани сари қизғиш ранг олтин рангга айланар, энг баланд чўққига етгунга қадар тоғ ён бағирларини қизғиш рангга бўяб кўтариларди.

Соғувчилар айни шу дамда соғимга киришардилар. Ҳар куни, кечаси қай маҳалда ухлашидан қатъи назар тоғу тошда ўйнайвериб кўл ва оёқлари чақа бўлган Темур сигирлар соғиб бўлингунга қадар уйғонмоғи керак эди. У бетини ювиб, кўзини уқалаганча, таёғини олиб, сигирларини подага ҳайдаб бориб кўшар эди. Туш каби ўтиб кетди у кунлар.

Темур Нисо саройига кўнган, сарой қаршисидаги яланглиқда каттакон саропарда тикилган эди. У этакдаги ўтовларидан чиқиб, қуёшнинг бу қадар ғаройиб чиқишини кузатаётган уч лашкарбошиси Шайх Али Баҳодир, Севинчак Баҳодир ва Мубашширларни таниди. Улар ҳам уфқ сари тикилиб турган Улуғ хоқонга қараб таъзим-ла салом бердилар. Темур имлаб уларни ёнига чақирди. Кўм-кўк ўтлоққа ёнбошлаб суҳбатлашиб ўтирдилар.

– Мана шу нурга қараб юраверамиз. Денгизга етганимизда тўхтаимиз. – деди Темур анча баландлаб колган қирмизи баркашдек қуёшдан кўз узмай.

– Қуёш йўлимизни ёритмоқда! Оллоҳ насиб этса бизни буюк фатҳлар кутмоқда, ҳазрат! – дея жавоб қилди Мубашширбек.

– Илоҳим! – деди Темур. – Оллоҳ йўлимизни очиқ қилсун! Кўнглим сезмоқда. Қани, сўйланг-чи, Мубашширбек, биродарим, ишни недан бошлагаймиз? Маслаҳатингиз не турур?

– Хабарингиз бўлганидек, аъло ҳазрат, Валибекнинг қутволи Дурун қалъасининг дарвозаларини беркитиб, бизни кутаётган эрмиш. Ижозатингиз ила аларни муштоқ қилмайлик. Бизни кутавериб кўзлари тўрт бўлмасин, – дея жавоб қилди амир Мубашшир кулиб.

– Сизни кутиб олиб иштони ҳўл бўлгандан кўра, кутавериб, кўзлари тўрт бўлгани маъқул эмасми? – Ҳазилга ҳазил ила жавоб қилди Темур.

– Менимча, улуғ ҳазрат, бўладиган ишнинг бўлгани, ўладиган беморнинг ўлгани маъқул. Биз ҳам ишни ўз вақтида битириб, қиличимизни тозалаб, кинига солиб қўяйлик. Агар ҳазрати олийлари оқ фотиҳа берсалар, биз учовимиз черигимиз билан ёғий қоровули томон бир от қўяйлик. Ҳар ҳолда келганимизни билдириб қўяйлик демоқчиман. Қани кўрайлик-чи бу қизилбош биродарларимизнинг кўлларида не иш келади! Шунга қараб тўнни бичсангиз, тикмоқни эса бизга қўйиб беринг!

Темур сизлар не дейсизлар, ҳадеб биз гапираверамизми деган-дек Шайх Али Баҳодир билан Севинчак Баҳодирга қаради.

– Изн берсангиз биз бир савашиб келайлик. Анча бўлди қилич сермамаганимизга, – деди Севинчак Баҳодир ўрнидан туриб. – Машқларни амалда синамасак бўлмайди.

– Мен ҳам шундай фикрдамен, ҳазрати олийлари, – уни қувватлади Шайх Али. – Савашмоқ эсимиздан чиқиб кетмасин тагин.

– Бўлмаса сизга оқ йўл! Олингу олдирманг! Оллоҳ қўлласин! Омин! – дея уларни йўлчи этди Темур бирма-бир елкаларига қўлини кўйиб, кўзларига тик боқар экан. – Ғалаба биз тарафда-дур! Бўш келманг! Оллоҳ биз билан!

Темур сараланган уч саркарда бўлинмасининг кўшинидан ажралиб чиқиб, Говкуш мавзеси томон йўналганини кузатиб турди. Шаҳар тепаликда бўлгани учун пастдаги лашкар шундоққина кафтдагидек кўриниб турарди. Чанг тўзонсиз, тоза тонг ҳавосида кўз узоқ-узоқларни илғарди...

ҶН САККИЗИНЧИ БОБ

*Яна ул шоҳоншоҳи олийтабор,
Черик тортиб бўлди отқа сувор.
Турондин Эрон сари бўлди равон,
Шаҳоншоҳи дин, шоҳи соҳибқирон.*

Яздий

Улуғ Амирнинг оқ фотиҳасидан руҳланган саркардалар сараланган лашкар ила шахд билан ёғий қоровули устига бостириб бордилар. Амир Валининг қоровули ҳам саваш ҳозирлигини кўрар эди. Амир Вали лашкарининг қандай савашмоғини кўргиси келган Темур энг яқин мулозимлари билан улар ортидан йўлга тушди. Ёнида амир Сайфуддин, амир Боботурк ва Алп Туркаш бор эди.

Амир Валининг ёй отувчилари жуда мерган эдилар. Улар отган ўк тўппа-тўғри келиб Мубашширбекнинг оғзига тегди ва икки тишини синдирди. Бу нохуш воқеадан ғазаби қайнаган Мубашшир душман устига ёлғиз ўзи от қўйди. Унга қарши Амир Валининг баҳодирларидан бири юзламди. Қони қайнаган Мубашшир бир ҳамладаёқ унинг бошини сапчадек узиб ташлади. Бу воқеа ёғий қоровулини чўчитиб, капалагини учуриб юборди. Амир Вали лашкарининг илк жангдаёқ руҳи тушди.

Мубашширбекнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини завқ билан кузатиб турган Темур унинг жасурлигидан ҳайратланди.

– Қойил, боракалло! Жасорат, қаҳрамонлик ўйлаб қилинмайди. Ана шундай чақмоқ каби бир зумда содир бўлади, – деди Мубашширнинг хузурига келишини кутаркан. – Мана шу Говкуш мавзеси сизга абадий суюрғол қилиб берилади! – деди Темур у келгач, елкасига қокиб. – Бу дунё ақли ва қиличинини ўз жойида ва тўғри ишлата билганники, муҳтарам Мубашширбек! Силоҳ кимнинг қўлида, иктидор шунинг элида деган нақл бор, – қўшиб қўйди оти томон юраркан. – Энди ҳужум бўшаштирилмайди. Ҳар куни йўл босиб, ўзларингиз айтгандек, йўлимизга кўз тикиб ўтирган амир Валини топмоғимиз керак.

Эртаси куни кўшинга туманоши, мингбоши ва юзбошиларнинг асосий жангга қадар ўз қисми билан бирга бўлиши ҳақида олий фармон етказилди ва барча ҳарбий бошлиқлардан бу хусусда ёзма равишда тилхат олинди. Боиси, тиканак чангалзорлардан иборат бу ерларни яхши билган ёғийдан ҳар қандай зарбани кутиш мумкин эди.

Кўшин душман қоровули билан саваша бориб илгариларди. Дарон мавзеси эгалланиб, унинг қутволи ясоққа тортилди. Сўнгра кўшин Жилован мавзесига етиб, Журжон сувидан ўтди. Шоҳонга етганда лашкар тўхтаб, чодир саропардасини тика бошлади. Бир оз дам олингач, ҳар куни ярим фарсахдан йўл юриб, амир Вали турган қалъага етиб бориш вазифаси кўйилди. Аскарлар чангалзорларни кесиб, ўзларига йўл очар, бунинг устига ёғийнинг пистирмада етган бўлинмаси билан жанг қилар эдилар. Темур шу пайтга қадар ва сўнгра ҳам бундай оғир юришни бошдан кечирмади.

Сафарнинг йигирманчи куни ёғийнинг қоровули қочиб бориб, амир Валига бундан буён саваша олмаяжакларини билдирди ва черик бир ҳолу аҳволда кўмондони олдида турарди. Бундан таъсирланган ўжар амир ўзи бош бўлиб, лашкарини жангга етаклади.

Темур бир қисм лашкарни амир Валига қарши ташлаб, ўттизта сараланган бўлинмани пистирмага кўйди. Амир Вали кўшини Темур жангчилари сиқувига бардош беролмай қоча бошлади. Турон ўрдусининг хужуми давом этарди. Темурнинг буйруғига биноан фақат ёғий лашкарбошилари ва амир Вали тирик тутилиши лозим эди. Шундагина бу маъносиз саваш барҳам топарди. Валининг асир тушган аскарлари лашкарнинг Темур каби кўмондоннинг кўшинига қарши курашмоққа нияти йўклигини, улар ўзларича аллақачон мағлубиятни, керак бўлса, ўлимни ҳам бўйинларига олиб кўйганларини сўйлардилар. Асир тушган эронийлар кўш ичида эркин юришар, кўшиннинг чорвасига қараб, хандақлар қазирдилар.

Темур саркардалари қуршовида жангнинг боришини кузатарди.

— Қиблагоҳ, изн беринг, ўз лашкарим билан амир Валига қарши борсам? — деди улуғ Амирнинг ёнида маст тулпорини жиловини аранг тортиб турган амирзода Мироншоҳ.

Темур ялт этиб ўғлига қаради. Фарзандидан шу гапни кутиб тургандек, юзига табассум ёйилди.

— Яшанг, ота ўғли. Илгарироқ буни сиздан кутган эрдим. Ёнингизга истаган баҳодиру мингбошиларимизни олиб, савашга кира билурсиз! — жавоб килди Темур ғолибона овозда.

— Фотиҳаберинг, қиблагоҳ! — Жаранглаган овозда отаси қаршисида тиз чўкиб, қўлини дуо учун очди амирзода отдан тушаркан.

— Илоҳи омин! Сизга худо ёр, пирлар мададкор бўлсин! Оллоҳга омонат этдим сизни, амирзодам! Омин! — деди Темур қалдираган сеҳрли оҳангда.

Амирзода йигирма қадамча масофага отини етаклаб борди-да, сўнгра миниб олди. Баҳодирлар ҳаё-хувлаб амирзода ортидан от кўйдилар. Лашкар олдидаги минг нафар ёйчилар ёғий устига ўқ ёмғирини ёғдирдилар. Пиёдалар қиличбозликка киришган эдилар. Амир Вали бундан бир неча кун аввал душманга қарши чох ва хандақлар қаздирган эди. Саваш давомида шундай ҳолат юз бердики, бу чоҳларга амир Вали лашкарининг ўзидан бир қисми тушиб, ҳалок бўлди.

Кунботиш томондаги тепаликка чиқиб, лашкарбошиларга йўл-йўриқ кўрсатиб турган амир Валининг бу омадсизликдан капалаги учиб кетди.

— Толесиз қудуққа тушиб кетса, бошидан ёмғир ёққан экан, — деди у хирилдоқ овозда. — Бу ёввойиларга бас кела олармиканмиз-а? — дея маслаҳат солди мулозимларига.

— Жангга ғолиб кела олмаслигимиз аниқ, амир жаноби олийлари. Ҳалиям кеч эмас! — деди кўрқа-писа коп-қора қиёфали, киррабурун, бойўгликўз, сўлғин юзли, озғинлигидан шу номни олган лашкарбоши Антар Туршак.

— Сендан бундан ақллироқ гап чикмаслигини билардим, — деди амир Вали унга қаҳрли овозда.

— Ҳа энди, — деди дудукланиб Антар Туршак сўник кўзларини аланг-жаланг атрофга тикар экан. — Иложимиз йўққа ўхшайди. Нима ҳам қиламиз?

— Бу кайфият ва руҳ билан енгилишимиз турган гап. Сўнги чора шу кеча тун босқиси уюштирмак. Агар шунда ҳам бир иш чикмаса, бу ёғи яратгандан, — деди амир Вали реза-реза терлаётган бўйин ва пешонасини артар экан. — Ё Оллоҳ, шарманда қилма!

Амир Вали тун яримдан оққанда тун босқини бўлажагини лашкарга билдирди. Темур лашкари эса шароит тақозосига кўра ёғийнинг шабихун қўллашини кутаётганди.

Мозандарон амирининг тунги аламзада хужуми кўшинига ўқилган мағлубият ҳукми бўлиб чиқди. Темурий лашкар Журжонни эгаллади.

Бу воқеалар минг уч юз саксон тўртинчи йилнинг ўн иккинчи ойида кечар эди. Кўшин оралаб от қўйиб юрган амир Вали туркларнинг момақалди роқ каби «ур-хо-ур, сур-хо-сур» деган наъраларини борган сари аниқроқ эшитар, замон ва вақт билдираги ўзининг заволи томон илгарилаётганини сезгани сари асабийлашиб, қўл остидагиларга жаҳл билан ўшқирар, сўқиниб, устма-уст буйруқлар берарди.

Бир замон қараса, атрофида тўрт нафар хос навқаридан бошқа кимса қолмабди. Зудлик билан ҳарами ва хизматкорларини олиб, Журжондан чиқиб кета бошлади. Бола-бақрасини тоғли бир қишлоқда қолдириб, ўзи мадад истаб, Рай томон қочди. Ортидан қувиб борган Худойдод, Шайх Али ва Аббос Баҳодирлар изини йўқотдилар. Бир неча кундан сўнг унинг Шохруд дарёсидан ўтиб, Рустамдор вилоятида пайдо бўлганлиги хабари келди. У киши оёғи етмас тиканли тоғ ўрмонларига кириб, жон сақлаб қолди.

Амир Худойдод Барлос хос чопар юбориб, улуғ Амирдан Валини таъқиб этиш-этмасликни сўради. Темур уларга амир Валини тинч қўйишларини буларди.

– Тутсак ҳам молу жонидан кечар эдик, – деди ёнида ўтирган амир Сайфуддин билан Эсон Буғага.

Хос чопар жўнаб кетгач, улуғ Амир лашкар бошлиқлари ва бекларни кенгаш-қурултойга чақириб, сўнгги кўрсатмаларни берди.

– Бундан буёнги режамиз будир, мухтарам биродарлар, – дея сўзини бошлади Темур ўйга толган қиёфада. – Сизлар маъқул кўрсангиз бу қишни Астробод ва Рай атрофида ўтказсак. Боиси, юришимиз ниҳоясига етмади. Мен кўшиннинг бир қисми билан Райнинг илиқроқ бир жилғасига ерлашсам. Асосий кўшнинг увол-савоби амир Учқоранинг зиммасида бўлажак. Ўғруқда ким қоладиган бўлса, унинг сўзига кирмоғини сўрайман. Амир Учқоранинг сўзи менинг сўзимдур.

Йиғилганлар Темурнинг фикрига қўшилдилар.

Бу вақтда Озарбайжон ва Ироқи ажам жалойирлар сулоласи қўлида бўлиб, Жалолиддин Шайх Аҳмад Увайс салтанат тахтида ўтирар эди. Темурнинг Рай жилғасига келганлигини эшитган

султоннинг уйкусида ҳаловат қолмади. Боболари Арғунхон ва Кайхотухон замонасида қурилиб, Ҳалоқулар давлатининг пойтахти бўлиб келган Султония шаҳрини ўғли Оқ Буғага қолдириб, Табриз орқали Бағдод томон йўлга тушди. Улуғ амир Аббос Баҳодирга кичик бир кўшин билан Султонияга бориб Оқ Буға билан гаплашмоқни тайинлади. Бундан хабар топган Оқ Буға хотин-халажини отга миндириб, отасининг изидан йўлга тушди.

Катта лашкар Султонияга баҳор ўрталарида кириб, ундан Рустамдор томон юрди. Вилоят ҳокими ҳам бош шаҳарини ўз ҳолига ташлаб қочди. Ҳеч ким кўшинга қарши қурол кўтариб чиқмади. Буни ҳисобга олган улуғ Амир вилоятда ҳеч бир кимсанинг бурнини қонатмаслик ва ҳатто игнасига-да тегмаслик ҳақида кўрсатма берди.

Султонияда уюштирилган қурултойда Буюк Турон Амири Темурнинг қуйидаги олий фармони эълон қилинди:

— Эроғу Турон мулкида Темур Кўрағон сўзим! Бизнинг ҳақиқатпарвар қавмимиз ўзлигига содиқ қолиб, шоҳу гадой бўлсин кимсанинг ҳақ-ҳуқуқи ҳамда ризқига хиёнат қилмагандир. Ана шундан келиб чиқиб, бугундан эътиборан тасхир қабзамизга кирган Рай, Рустамдор, Озарбайжон ва Мозандароннинг барча ўлкаларига шу маҳаллий халқнинг ўзидан ҳокимлар тайинлаймиз! Боиси, бу ерлик ҳоким биз томондан тайинланган бошлиққа нисбатан ушбу халқ ва мамлакатнинг муаммоларини яхши билладурлар ва раиятнинг кўнглини олурулар деган умиддамен. Мозандарон мулкида сўзимиз шулким, Султония вилоятига шул юртнинг мўътабар зотларидан Султон Зайнобиддин ҳоким этиб тайинланажак! Омул ҳокимлиги эрса олий насаб авлодларимиздан Саййид Камолиддинга берилажак! Сори мулкини мухтарам саййидимиз Разиуддинга инъом этурмиз! Ўйлаймиз ва умид қилурмизки, бу палаги тоза пайғамбар авлодидан бўлган биродарларимиз бизга нисбатан оёқларини садоқат ва адолат узангисидан олмағайлар! Биз томондан ҳеч қачон уларга ва улар раҳнамолик қилаётган улусга жабр ва хиёнат бўлмағай! Ҳар бир ишимизни Оллоҳ кўриб турибди. Кимки хоин ва ноҳақ бўлса унинг қаҳрига учрағай! Сўзим сўнгида яна бир амримиз шулким, Астробод вилояти элхоний амир саналмиш Оллоҳ раҳматига қовушган Тоғай Темурхоннинг фарзанди аржуманди Лукмонбекка тақдим этилиб, топталган тарихий ҳақиқат юзага чиқажак! Сизга белгиликим,

бу худудлар юз ўттиз йилдирким бу авлод кўлида бўлиб келган. Сарбадорлар Тоғай Темурхонни махв этганларида қочоқ амири-миз Валининг ота-бобоси бу элхоний амирлар хизматида бўлган. Амир қатлидан сўнг вилоятни парчалаб бўлиб олганлар бугун Мо-задарон чангалзорларида йўлбарслардан савашмоқни ўрганмоқ учун кетдилар. Биз бу инсонларга-да ёмонлик истамаймиз! Ҳар замон хузуримизга бош эгиб келсалар афв эшигимиз очикдур. Ақлу идрокларига яраша мансаб тўнини кийдиражакмиз! Би-ламанки, орангизда амир Валининг одамлари ҳам бор! Улар ме-нинг сўзимни Валибекка еткурсинлар! Шунингдек, Султония ва Табриз мулкларини идора этмоқ бу юртларнинг собиқ хукмдори амир Сару Одилга топширилажак! Менинг шавкатли лашкарбо-шим Муҳаммад Султоншоҳ ўз кўшини билан бу юртларнинг тин-члик ва омонлигини муҳофаза этажак! Ноибим ўлароқ у бирлан маслаҳатлашиб, адолат ила иш юритишингизни сўрайман!

Курултой улуғ Амирни тик оёқда олқишлади. Раият Темур-нинг бу қадар ҳақиқатчи, очик ва бағрикенглигидан ҳайратга тушган, халқнинг тақдирини ўз кўлига топширганидан барча бирдек мамнун эди.

– Бу иш услуби билан Темурбек сўғишу савашсиз етти иқлимни эгаллайди, – деди Султония шайхулисломи амир Боботуркга.

– Ҳазратнинг ниятлари мамлакатларни забт этиш эмас, мусул-монлар яшайдиган ўлкаларда бирлик, тинчлик, осойишталик ва улуслар равнақини таъминлаш, – дея жавоб қилди Боботурк.

Одатига кўра Темур юраги тўлиб, ҳапқириб кетган дамларда юксак бир тоғликка чиқиб, олис-олисларга тикилар, пичирлаб ичида уни безовта этган фикрларни ўзича мушоҳада этар эди.

– Боботурк, кетдик! Қани қаршидаги тепаликка ким биринчи бўлиб чиқар экан! – деди Темур оти жиловини тоғ томон буриб.

Улуғ Амирнинг сўзини эшитиб турган амирзода Мироншоҳ билан Тоҳир тарихчи ҳам улар кетидан от қўйдилар. Тўрт отлик бирдек кўзланган тепалик томон от сурдилар. Тулпорлар қора терга тушганди. Чавандозлар тепада наридан бери юриб, отла-рини совута бошладилар. Этакда кўм-кўк водийлар, яшилликлар орасида қиличдек ярқираб оқаётган сойлар ва ирмоқлар кўзга ташланарди. Тоғ этакларида ёйилиб юрган сурувлар қорайиб кўзга ташланар, жаннат каби бир жой эди Султония атрофлари.

– Нақадар гўзал овалар! – деди Темур от устида узоқ-узоқларга

тикилар экан. – Ота юртимиз Туроннинг ўзгинаси экан бу Эрон дегани. Биз ила тарихан энг яқин бўлиб келган юрт ва қавм Эрондур. Табиийки, ота-боболаримиз доимо мавқе талашиб келганлар. Бирда ёвлашган бўлсалар, бирда дўстлашганлар. Шу аснода тарихнинг биз мана шу тепаликка чиққан дақиқасига етиб келдилар. Оллоҳ насиб этгунга қадар мулки Эрон бизнинг тасарруфимизда бўлғусидир, – деди Темур ҳамон олисларга тикилар экан.

– Тожик улуси аталмиш қавмларимиз бизнинг юртларга шул тарафлардан борганларми ёхуд форс тилида сўзлашувчи ерли халқми? – сўради амирзода Мироншоҳ отасидан жарангдор овозда.

– Шавкатли амирзодам, сиз бундай жиддий ва масъулиятли сўровларни мухтарам тарихчимиз Тоҳирбекдан сўрамоғингиз жоиз. Бул хусусда мутахассис бўлмаганим ва хато қилмаслик учун саволингизни эҳтиром билан билимдон тарихчимиз диққатларига ҳавола этаман. Лозим ўлса ўз фикримни билдираман, – дея жавоб қилди улуғ Амир фарзандига маъноли тикилганча, ним табассумда.

Тоҳир тарихчи бош эгиб, амирзода сўровига жавоб бермоққа ҳозирлигини билдирди. Темур «бошланг» дегандек бош ирғади.

– Араблар Эрону Хуросонни бўйсундиргач, қўл остиларида ислонни қабул қилган лашкар, асиру қул сифатида чексиз миқдорда форс тилли раият тўпланади. Халифалик бу қавмларни янги эгаллаган худудлардаги халқларга сиёсий, иқтисодий, диний ва ҳарбий тазйиқ ўтказиш воситаси сифатида қўлладилар. Ерли элатлар уларни арабларнинг тазйиқлари остида иш юритганлигидан тазйиқчилар деб атай бошлайдилар. Улар ҳақиқатан ҳам халифалик амиру ноиб, қўмондону лашкарбошилариининг иш бошқарувчилари, яъни фатҳ этилган ўлкалардаги ишончли вакиллари эдилар. Шу тариқа тазйиқ сўзи тозик, ундан тожикка айланади. Сомонхудодиннинг Хуросондан олиб келинган тўрт ўғли эса бизнинг худудда сомонийлар давлатини курадилар. Бу давлат уч юз йил, чамаси, Бағдод халифалигига боғлиқ ўларок яшайди. Бул хусусда билганларим шулдир, Хоқони акрам ҳазратлари, – дея сўзини мухтасар қилиб, улуғ Амирга таъзим бажо келтирди тарихчи.

– Низомулмулк ҳазратлари «Сиёсатнома»ларида тозий дея ёзадилар ва бу гўзал тил жуда кўп улусларнинг адабиёт, санъат ва мусиқа тилига, сарой аҳлининг тилига айланади, – тарихчининг фикрига қўшимча қилди улуғ Амир.

– Шундай, Хоқони акрам ҳазратлари. Бул хусусда мен билган икки фикр бор. Бириси, юкорида қайд этганим, араблар исломни ёймоқ учун Турон юртига келган илк қабилаларни тазйиқлар деб атаганлар. Ерли аҳолидан дастлаб исломни қабул қилганларни тазйиқ бўлди деганлар. Шу боис биз ҳали-ҳануз намоз ниятини форс тилида қиламиз. Иккинчи фикр шулким, эски замонларда савдогарлар асосан форс тилида кўнишганлар ва шаҳарларда яшаганлар. Буларни араблар тожир деб атаганлар ва бора-бора тожир сўзи тожикка айланган деган фикр ҳам йўқ эмас. Одатда қавм ва қабилалар ўз-ўзларига ном бермайдилар. Уларни ён-атрофдаги халқлар қандай атасалар, шу номда тарихда қолганлар. Бу атамалардан катта бир қонуният ва фалсафа ахтармоққа ҳожат йўқдир, – дея сўзини яқунлади Тоҳир тарихчи.

– Ҳазрати устоз, рухсат этсангиз, чиққанимиз ушбу тепаликни исми-шарафингиз ила атасак. Фатху зафарларимиздан хотира ўларок қолса, – деди амир Боботурк хаяжонли оҳангда.

– Биз қай бир манзил ёхуд худудни не ном ила атамайлик, фойдасиз. Халқ уни ўзи истаган номда атайверади, – жавоб қилди улуғ Амир Боботуркнинг самимий ниятини англаган оҳангда кулимсираб.

Турон урдуси Султония ва унинг синирларини тарк этгач, халқ бу тепаликка Тўрт турк аскарлари от кўйиб чиққани учун Тўрттурктепа деб атай бошлади. Буни эшитган улуғ Амир тўрт калла яхши, кўп калла ундан ҳам яхши, деди амир Боботуркга яна мийиғида кулиб.

Шундан сўнг теурий беклар, аскарлар не замонки бу худудлардан ўтсалар Тўрттурктепага от кўйиб чиқмоқни одат қилдилар. Бу одат бора-бора бутун Султонияга ёйилди. Чавандозлар баҳслашиб тепаликка от кўярдилар.

...Тепаликнинг уч тарафида ҳориган чўпон каби қорли тоғлар узаниб ётар, қоялардан оқиб тушган ирмоқлар жанубдаги ям-яшил водийларни сувлаб, илиқ денгизлар томон ошиқарди. Бу гўзал манзарадан таъсирланган улуғ Амир чап оёғини узангига тираганча эгардан тушди. Майсазорга бўйнини чўзаётган Оқбулутнинг сувлиғини чиқарди. Отининг бошини бўш кўйганча, беихтиёр бўзаламга ёнбошлади. Оёқ учи тарафда ўғли, шогирди ва Тоҳир тарихчи қўл қовуштирганча тик туришарди.

Энг яқин кишиларига меҳр билан тикилган улуғ Амир дили-

га тугиб кўйган гапларини айтмоққа ҳозирланарди. Табиат кўйнидаги бундай хуш дамларда киши кўнгли ийиб, энг олижаноб инсоний туйғулари жўш урарди. Воқеа ва ҳодисалар барча қирралари билан хотирада қолади. Киши қалбида эзгу ҳислар жунбушга келади.

Ўнгириларига туман чўккан, қояларини бўлутлар силаган тоғнинг кунботишидаги биринчи сой бўйидаги кекса дўлана атрофида уймалашаётган хотин-халаж унга боғичлар, гумош қийиқларини боғлашар, эркаклар кўй сўйишиб, емак ҳозирлигини кўришар, болалар чопиб ўйнашарди. Бир неча дарвеш ва қаландар эса жазаваси тутиб, зикру сано айтишарди:

*Бир борлиқ, бир йўқлиқ орқангни очар,
Рақибинг бир сиринг ўн қилиб сочар.
Бошга ши тушса дўст, яқининг қочар,
Афв этган душманинг кафанинг бичар.*

Шундоққина этакдаги жарлик устида қанотларини кериб айланаётган ғажир ўлжа ахтарар, жарга ин кўйган бир тўп кўкқарға эса болаларини ҳимоя қилиб уни таъқиб этар, тўрт тарафдан бирин-кетин унга яқинлашиб, кўзини чўқимокчи бўлгандек ташланишарди. Кўкқарғалар жасоратидан рухланган олашақшақ ва майналар кўкқарғалар каби юксак кўтарила олмасалар-да ғажирнинг ён-веридан ҳамла қилган каби қағиллашиб учиб ўтишарди.

Майда-чуйда кушларнинг шовқин-суронидан безган ғажир адир этагидаги себарга томон шўнғиди.

– Ҳаводаги кушдан кўра товдагиси маъқул дегандек ғажир жаноблари бедапоядаги беданаларни маъқул кўрдилар, – деди улуғ Амир кушни кўздан ғойиб бўлгунча кузатар экан. – Жону жонзод борки, жон талашади. Кун кечирмоқ учун ўзини ўту чўққа уради. Қурту қумурска ҳам ҳаёт ва насл қолдирмоқ мужодаласида тиним билмайди. Бироқ улар одамларга ўхшаб тожу тахт, мулку давлат талашмайдилар. Йиғиб-терган насибаларига қаноат қиладилар. Ҳай-ҳай, биз одам боласи-я! Қалбимизга ўзгалар нари турсин, гоҳида ўзимиз ҳам сифмаймиз. Куш уйқуси каби қисқа умримизда бир-биримизнинг оёғимизни чалиб, чоҳ қазиб яшаймиз. Аслида бу чоҳни ўз бўйимизга ўлчаб

қазиганимизни англаб етганимизда ташналигимизни қондирган булоқлар қуриган, ишонган боғлар кесилган, суянган тоғлар нураган, юксак чўққилар дарз кетган бўлади.

Оқбулутнинг ўтлашига қараб қолган улуғ Амир хаёлига бир фикр келгандек ёнбошлаган кўйи амир Боботуркга қараб, сўзида давом этди:

– Хотиримда экан, сўйлайин. Султония ва атрофларида ҳам Самарқанду Бухородаги каби ана у зикру сано айтаётган қардошларимиз учун тақя, дарвешхона ва қаландархоналар қурилиши учун Акрам сармуншийга айтиб фармон ҳозирлатинг. Уларни емак-ичмак ва кийим-кечак ила таъминламоқ ҳам ҳисобга олинсин.

Амир Боботурк таъзим бажо келтириб, хиёл бош эгди.

Шу маҳал тоғ тарафдан какликларнинг басма-бас сайраши эшитилди.

– Какликларни безовта қилишганда шундай тез ва басма-бас сайрашади, – деди улуғ Амир ғажир иниб кетган адир этагига тикилиб.

Панжаларида жон талвасасида поча қоқаётган товушқонни қоядаги уяси томон олиб кетаётган ўша ғажир тепаларидан учиб ўтарди.

– Ғажирнинг ови юрди, – деди амирзода Мироншоҳ бола каби завқ билан осмонга тикилар экан.

– Овчининг ови, одамнинг дови юргани яхши-да, амирзодам, – гап қўшди амир Боботурк. – Ҳазрат сўйлаганлари каби ғажир жаноблари беданани кўзлаб борган эди, панжасига товушқон илинди.

– Ов ва овчиликнинг тузугига кўра овга чиққан овланар, ёв излаган ёвланар, бўталарим, – деди улар суҳбатига қўшилиб улуғ Амир.

Улуғ Амирнинг авзойидан муҳим бир гапни айтмоқ ниятида эканлигини англаган ёш бек ва бекзода ҳамон қўл қовуштирганча, унинг оғзига қараб туришарди.

– Сиз – азиз авлодларимга давлатни қўлда тута олмасликнинг бир ҳикоясини сўйламоқчиман. Модомики, сизлар улуғ салтанатимизнинг ворислари экансиз, буни билмоқликларингиз шартдир. Ҳозирги Кастилийё қироллиги мавжуд бўлган ҳудудда ҳижрий етти юз ўн биричи йилда Андалузия ислом давлати

қурилган. Уч юз йил яшаган бу салтанат шу муддат мобайнида тўрт юз тарикатга бўлинган. Айш-ишрат билан машғул султону амирлар бу айрилишнинг охир бир кун мусулмонлар бошига фалокат тоши бўлиб ёғилишини англаб етмаганлар. Бу иш энг аввало Рим рухонийсининг режасига уйғун эди. У барча насроний ҳукмдорларга таълимот беради. «Мусулмонларнинг динимизга, сиёсатимизга ва фалсафамизга аралашувига йўл қўйманг!» Бу чақириқ биринчи галда Андалузия амирлигининг қўшниси Кастилиё киролигига тегишли эди. Рухонийнинг амрини киролича Изабелла қойилмақом қилиб ўринлатади. Андалузия ислом амирлигининг сўнгги ҳукмдори амир Абдулла Давлат саройи калитини Изабеллага қўш қўллаб топширишга мажбур бўлади. Сўнгра тушкун ва биткин ҳолатидан ҳеч қаерга сиғмай, бошини қайга уришини билмай тоғларга чиқиб кетади ва бор овозда ўкириб йиғлай бошлайди. Ўғлининг бул хароб аҳволдан таъсирланган малика онаси минг бир дарду ғам билан собиқ султон ўғлига ушбу насиҳатни қилади:

– Модомики, эркак каби давлатни сақлай олмадингми, энди хотин каби бўзлаб йиғлама!

Ҳикояни сўзлаш жараёнида ҳаяжонланган улуғ Амир қўйнидан шоҳи қўлрўмолчасини чиқариб, пешона ва бўйин терини артди. Бир оз тин олган бўлди.

– Киши давлатни илқида тута билса ҳукмдордир. Акс ҳолда у қулпошшодир. Бироқ онасидан ҳукмдор бўлиб туғилганлар буни англаб етмайдилар. Ҳукмдор укувсизлигидан улус ва давлатни барбод этмоқ ҳовончада сув туймоқдек бир гапдир. Яратган ҳар неники кишининг феъл-атворига, эътиқоду имонига муқобил беради. Тоғу тахт, мансабу рутба бош кийими кабидур. Амал-ҳамал, дейдилар, – деди аввал Мироншоҳ мирзонинг, сўнгра Боботуркнинг кўзларига маъноли боқиб. – Киши кундузи сўқоққа чиққанида кулоҳи ва жуббасини кияди. Уйга қайтгач, ечиб қўяди. Мавқе ҳам ана шундай. Унга меҳр қўйиб, астойдил боғланиб қолмаслик керак. Кишига амалу давлат берадиган имконият ва қўли узунлик юклайдиган масъулият катта ишларни, улуғ аҳду ниятларни рўёбга чиқариш йўлида бир воситадир. Инсон моддий унсурлардан манфаат, саодат ва муқаддаслик изламаслиги лозим. Киши кўкайида дунёнинг ўткинчи майда ташвишларидан фориғ, нурли ва машаққатли манзилларни кўзлаган қудратли, илоҳий бир аҳд бўлмоғи даркор, авлодларим. Киши ҳаёти давомида бахтидан,

тахтидан, бор-будидан мосуво бўлиши, кечиши мумкин. Бирок ҳақиқий улуғ шахсиятлар ҳеч қачон аҳду паймонида, эзгу тилагидан, буюк ҳадафларидан воз кечмайдилар. Улуғ ишларни амалга оширган, катта ҳақиқатларни юзага чиқарган, шу йўлда жон фидо этганлар ҳақиқий шон-шарафли инсонлардир. Буюк ҳақиқатлар, юксак мақсадлар пешида экансиз, ҳеч қачон қўлингиз ва виждонингизни ноҳақ қонга бўяманг. Улус замонида сиздан ҳисоб сўрай олмаган бўлса вақти-соати етиб, авлодларингизни сўрғилайди. Ақл-идрокингизни соғлом ва тўғри қўлланг. Ҳар қандай катта-кичик гуноҳу жиноятнинг ажри, жазоси муқаррардир. Қилич-ла иш битириб ўрганганлар қиличдан қочиб қутула олмайдилар. Тош отганга тош, кесак отганга кесак отилади. Бу ёруғ оламда ҳар бир ишни бажармоқ, ташвишу муаммони ечмоқнинг ўз йўл-йўриғи бордир. Ўзингиз амал қилмаган эътиқоду тартибларни улусдан талаб эта олмайсиз. Сиз қонун ва адолат сўқоғидан чиққанингиз кун одамлар майдонларга чиқадилар. Сиз бир адолатсиз, ғайри маршрут ишга қўл урсангиз, кишилар бу ҳақсизлик ва қонунсизликни четлаб ўтмоқ учун ақлингизга келмаган қонунбузарликларнинг минг бир усулларини ўйлаб топадилар. Ва уларни ҳеч қачон жиноят устида тута олмайсиз. Сиздан ибрат олиб, қонунсиз ишни қонунийдек пухта-пишиқ амалга ошириб, оқни қорага бўяб яшамоққа ўрганадилар.

Улуғ Амир водийни тасмадек кесиб, куёш нурида товланаётган тиниқ сойларга боққанча фикрини яқунламоқ учун тин олди. Сўнгра, бошини кўтариб, яқин кўринса-да, аслида жуда олис қорли тоғларга тикилиб қараб колди. Умид ва ҳасрат уйғун залворли овозда сўнгги сўзини айтди:

– Раиятнинг ҳақ-ҳуқуқини танимасдан туриб, унинг турум-турушини яхшилаб бўлмас. Инсоннинг ўз ожизона феъл-атворини енга олмай ҳис-туйғуларининг асирига айланиб қилган янглиш ишлари ҳаётига, ахлоқига, сўнггида улусига зиён-заҳмат етказди. Ўжарлик ва ожизлик илмдан узоқ, ҳақтанмас кишиларнинг куролидир. Улар охир-оқибатда ана шу феълий нуқсонларининг қурбони бўлиб, юксакликдан тос тепалари билан тушадилар. Ҳар замон ва ҳар дақиқада бир-бирингизни асраб-авайланг. Билингни, ҳақиқий комил, жон дўстлар бир-бирларини бошларига кўтарадилар. Ўзганинг омадсизлигидан, оёғи тойишидан қониқиш туймоқ хом сут эмган одам боласига йўрғақда теккан.

Боиси, кишилар табиатан ким бўлмасин ўзидан ўзгани суймайдилар. Ҳатто қон-қардош, хешу ақраболар ҳам. Оёғингиз бир тоймасин. Бир душманингиз ўн бўлади. Бир қокилсанг ўнгача, туролмайсан юзгача деганларидек, оми раият маълум ва машхур шахсиятларга кўрқув яширинган ҳурмат, бўйсунуш ва хайрихоҳлик ниқобидаги нафрат билан қарайдилар. Дунёни англаб етган, бағри кенг кишилар буни кўриб-кўрмасликка оладилар. Жаҳолат, зулму истибдодга қарши ҳатто ақли донолик билан курашмоқ мушкулдир. Бундай тўкнашувларда кўпинча доно бошлар дор ёки кундага етган. Шафқатсизлик меҳр-оқибатдан устун келган. Ёши улуғ бир аждодимиз ўлароқ ақлимга келган фикрларимни сизга айтмоқни лозим кўрдим. Эшитиб мулоҳаза ва мувоҳаза этиб кўрарсиз...

Улуғ Амир сўзини тугатмоқ баробарида ўрнидан кўзгалди. Шогирди ва фарзанди чакқон етиб келиб, икки тирсагидан тутди.

– Боракалло! Боракалло! – деди улуғ Амир Оқбулутни етаклаб келган Тоҳир тарихчининг қўлидан жиловини олиб. – Энди тулпорларимиз бошини ота юрт томон бурамиз. Самарқандни, Туркистон тизмалари этакларини соғиндим.

Улуғ амир шу юксакликдан туриб, Оқбулутнинг жиловини Турон пойтахти Самарқанд сари бурди. Музаффар лашкар фатху зафар, шону шараф ила бошкент томон келарди.

Темур ўғли, шогирди ва тарихчиси билан қаршиларида тасмадек ёйилиб товланаётган дарё томон от кўйиб борар экан, қулоқлари остида Туроний ўкиган шеър жарангларди:

*Ватан битта, юрт излама, ўтроқ бўл,
Хору хасмас, юксалган туг, байроқ бўл.
Ит бўл, қуш бўл, лек яғийдан кўпроқ бўл,
Улус учун хокисор бўл, тупроқ бўл.*

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

*Зинодин тугилган инсон ўзига
яхшилик қилган одамга ёмонлик
қилмасдан бу дунёдан кетмас.*

Муҳаммад пайгамбар

...Минг уч юз саксон иккинчи йилда Москвани забт этиб, қўлга илинган нарсани олиб Сарой Беркага қайтган Тўхтамиш ўғлоннинг авзойи ўзгарган, атрофидаги мулозимларининг уни улуғ қоон Чингизхонга қиёслашларини эшитганда оғзининг икки чети ёйилиб, ўзини улуғ бобосининг олтин тахтида кўргандек бўларди. У аллақачон кимса билан ҳисоблашмас, анча-бунча одамни қабул ҳам қилмас, ҳар қандай катта-кичик ишни оғзининг ели билан битирадиган даражага етганди.

У ич-ичидан Темурнинг хизматларини тан олса-да, уни – Чингизхон авлодини Чиғатойдан қолган тахтда номигагина ушлаб турганини ҳазм эта олмас эди. Тўхтамиш Темурга анча бурун тиш қайраган эрса-да Жўчи авлодининг улуғ беклари Алибек Қўнғирот, Ўрунг Темур ва Оқбуға Баҳринларнинг панд-насихатлари, Ўрдудаги Темурга нисбатан хайрихоҳлик иқлими билан ҳисоблашганлиги туфайли Туронга қарши қатъий хатти-ҳаракатлардан ўзини тийиб турар эди.

– Зинҳор-базинҳор Темурбек ҳазратлари ила муҳолифатга боришни хаёлингизга ҳам келтирманг. Унинг ҳиммати ва муруватининг соясида бу давлат сизга насиб этди. Сиздан кучли Идику ёки бошқа бир Жўчизодани хон қилиб кўтармоқ унинг учун ўшал замонда ҳеч гап эрмас эрди. Ул ҳазратнинг назаридан қолманг! Бошингизга неки ёмонлик келса ул зоти олийнинг ранжитган кунингиз келажак! – деди Оқбуға Баҳрин сўнгги суҳбатда Тўхтамишга оталарча насихат қилиб.

– Биз сенинг ота қадрдонларингмиз. Сенга неки ёмонлик тиласак ўзимизга ва бола-чақамизга урсин! Аклли бўл. Соғу маст Амир Темур ҳақида номақбул сўзлар сўйламоқдан ўзингни тий. Бильякс, тушингга ҳам кирмаган бир говғою-фалокатни бо-

шингга сотиб оласан, бўтам! – деди дангалчи Ўрунг Темур уни очик-ойдин тергаб. – Сени Жўчи тахтига Темур ўтказганини, сен ўтирган оқ кигизнинг бир четини Темур кўтариб турганини бу юртда шакал ҳам билади. Орадан бир гап ўтгудек бўлса, улус Темурни эмас, сени қоралайди. Билгинки, Тангри ҳам ҳақ бўлган кўпчилик тарафдадур!

Отасига ҳам устозлик қилган бу икки номдор амирга Тўхтамиш оғиз очиб бир нима дея олмади. Улар ҳақ эдилар. Тўхтамиш ўғлон уларнинг сўзларига «маъкул» маъносида бош ирғаётган бўлса-да, ичида бир оёгинг ерда, бир оёгинг гўрда бўлган сен чолларга кунин қолмагандур деган хаёлда энсаси котиб ўтирар эди.

Бу суҳбатдан кўп ўтмай Ўрунг Темур билан Оқбуға Баҳрин бирин-кетин оламдан ўтди. Тўхтамишни жиловлаб турганлардан биргина Алибек Қўнғирот қолди. Тўхтамиш Алибекка хурмат кўрсатгани ҳолда унинг вазифаси, улуғ бекликни ўз отасини ўлдирган Қарончибекка берди. Худди шу дақиқадан бошлаб Жўчи мамлакатининг Турон давлати вассали сифатидаги сиёсати ўзгара бошлади.

– Ким бўлибди бу ўроқда йўқ, машшоқда йўқ, хирмонда ҳозир оқсоқ Темур дегани! – деди тили айланиб улуғ бек Қарончи Тўхтамишнинг олдида эгилиб, пешини ўпаман дея ағанаб тушаркан.

Тўхтамиш ҳам сархуш эди.

– Темурнинг бобоси Қорачар Нўён дегани Чиғатойхоннинг хизматчиси бўлган, – дея сўзида давом этди хон қаршисида чордана қуриб ўтирар экан улуғ бек мастликдан кўзлари қисилиб.

– Хизматчиси эмас, лашкарбошиси бўлган, – уни тўғрилади Тўхтамишхон.

– Бўпти-да, лашкарбошими, бошқами, хуллас, унинг хизматида бўлган, – бўш келмас эди Қарончи. – Мен кўрсатма бердим. Хоразмда сизнинг отингизда танга зарб эта бошладилар. У оқсоқ ўз ерини билиб ўтириши керак. Бўлмаса жойини кўрсатиб қўямиз.

– Чакки қилибсиз, Қарончибек. Унинг одатини биламан. Ҳеч қачон хиёнатни кечирмайди. У билан савашмоқ... Билмадим. Аҳволимиз не кечаркан? – бирдан кайфи тарқаб, ранги оқариб кетди Тўхтамишнинг. – Чакки қилибсиз.

– Бу ёғини менга қўйиб бераверинг, хон ҳазратлари. Бошим билан жавоб бераман. Биз унинг эмас, у бизнинг вассалимиз

бўлиши керак. Мен Жўчи улусининг ўн икки нафар хонзода ўғлонларидан сизнинг Темурга қарши от қўйишингизни сўраб ёзган илтимосномасини олдим. Улар бунга розилар. Амр сиздан, хон ҳазрати олийлари! Худо ол кулим деса Жўчихону Чигатойхон, Угадайхону Ҳалокухонлардан қолган буюк салтанат сизнинг илгингизда кечажак! Буюк ҳудудлар берилмайди, эгалланади. Улуғ бобонгиз Чингизхон каби фотиҳлик фақат сизга ярашади. Фурсатни бой берсак кеч бўлади.

– Фақат етти ўлчаб бир кес, Қарончи! – деди ҳарам томон йўл олган Тўхтамиш. – Кўзингга қара!

Жўчи улуси таомилида хон ўзидан ёши улуғ беку лашкарбошиларни ҳам сенсираб гапираверарди.

– Гўзал ўлка, ям-яшил яйловлар юрти Озарбайжонни, Табризни олмоғимиз керак. Бизнинг бор-йўқлигимиз фарқсиздек, у юртларда Темур улоқ чоғиб юрибди. Унинг бир кўзига кўрсатиб кўяйлик!

Тўхтамиш бош вазирнинг сўнги гапини эшитса-да эшитмасликка олди. Унинг сўзлари хоннинг қонини қайнатган, хаёлида ҳозирги кунда Темурнинг Кўксаройида турган улуғ бобоси Чингизхоннинг олтин тахтада ўзи ўтиргандек эди. У Самарқандда юрганида саройни томоша қилган бўлиб, ҳеч кимга билдирмай бу тахтга ўтириб кўрган, вужудида сўз ила ифодалаб бўлмас бир ғайритабиий ҳис-туйғулар жунбушга келган эди. Бироқ Темур бу олтин тахтга бор-йўғи бир марта Балхда, Буюк Турон амири эълон этилиб, оқ кигизга кўтарилганда ўтирган. У ўзини Чингизхондан кам чоғламайди. Бу кунлар олис эмас шекилли, ўйлади у энг ёш, кеча келтирилган черкас қизининг ётоғи томон бораркан.

Олтин Ўрда хонлари ўз қардошлари Ҳалокудан қолган ерларга азал-азалдан кўз тикиб келардилар. Хонлардан илк бор Жонибекхон Озарбайжон ва Табризни қўлга киритиб, бу ўлка фатҳини бошлаган эди. Унинг вафоти билан бу мулклар қўлдан кетди. Мўғул лашкарларидан жабр кўрган Табриз халқи бу воқеадан бир оз бурун жўчиликларга қарши кураш бошлаган амир Увайс Жалойирга Табриз ва унга туташ ҳудудларни эгаллаш имконини яратиб берди. Кейинчалик Султон Аҳмад Жалойир номини олган бу амир бошчилигида Эронда Жалойирийлар давлати ташкил топди. Бу давлат ҳудудига Озарбайжон, Эроннинг бир қисми, Бағдод ва унинг атрофидаги араблар юрти Ирок кирар эди.

Қарончининг куткусига учган Тўхтамишхон Темур билан

ораларида бўлиб ўтган ота-бола каби илиқ муносабатларнинг устига бир кечада чизик тортиб, ўн минглик лашкар билан Табриз томон юрди. Унинг ёнида Қарончи билан бирга ҳали ислом динига кириб-кирмаган Бек Пўлод, Исабек ва Яғлибойлар бор эди. Улар ҳар дақиқада Тўхтамиш ўғлонни кўкларга кўтариб макташар, устозига қарши гиж-гижлар эдилар. Лашкар Дарбанд орқали Табризга етиб келди. Табриздан Султон Аҳмад ва унинг ўғли Окбуға чиқиб кетган, айна замонда Темур давлатига қарам бўлган Табризга ҳоким тайинланмаган эди. Шаҳарни қамал қилган Тўхтамиш бундан тўрт йил бурун Масков шаҳрини олганда қўллаган тадбирини такрорламоқ ниятида эди.

Шаҳар аҳолиси қўлга илинган нарсани олиб, химояга отланди. Бир ҳафтадан ошиқ муддат давомида ўрдаликлар шаҳар дарвозасидан бош суқиб кира олмадилар. Тўхтамишнинг элчилари шаҳар тужжорларининг хузурига келиб, икки юзу эллик туман олтин йиғиб берсалар эвазига сулҳ шартномасини имзолаб, қайтиб кетишга рози бўлажакларини билдирди. Бу ваъдага ишонган табризликлар шунча миқдорда олтинни бир амаллаб тўпладилар. Катта миқдордаги бу хирожни олган Тўхтамиш шу заҳотиёқ кўшинни шаҳарни тунаб чиқишга буюрди.

Табриз халқи Чингизхон босқинидан буён бундай бало-қазога дуч келмаган эдилар. Шаҳарликларнинг учдан бири бошпанасиз қолди, аҳолининг бир қисми кийинчиликлардан ҳалок бўлди. Ёшларни Олтин Ўрдага қул қилиб олиб кетдилар.

Тўхтамиш ҳеч нарсадан тап тортмай, Темурга қарши сиёсий савашга ҳам киришди. Бу йўлда унинг мурожаатига фақат Миср султонидан садо келгандек бўлди. Мисрга ташриф буюрган Жўчи элчилари муносиб қаршиландилар. Олтин Ўрдаликлар Миср султони Барқуққа Дашти Қипчоқнинг машхур овчи кушлари, лочинларни, антиқа безатилган тойлар билан бирга қуллар ҳам ҳадя этдилар. Бундан хурсанд бўлган султон элчиларни истаганлари қадар егулик кийим-кечак билан таъминлаб, харажатлари учун кунига юз дарҳамдан пул беришни буюрди.

Султон Барқуқ Тўхтамиш ила Темурга қарши иттифокқа бирлашиш ҳақида мунозаралар юрита бошлади. Бирок Миср султони доврўғи олис ўлкаларга тарқалиб, дўсту душманни бирдек хайрат ва даҳшатга солаётган Темурга қарши очик иттифок тузишга чўчиди. Элчилар қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб, юрти-

га қайтарди. Ўрда хонлари ва халқига ҳар замон эҳтиром билан муносабатда бўлиб келганлигини билдирди. Қоҳирада Ўзбакхон давридаги мулоқотлар замонида келиб қолган кишилар яшайдиган Ўзбакия маҳалласи борлигини таъкидлаб, қимматли совға-саломлар билан жўнатдилар.

Миср ва Олтин Ўрда иттифоқи Эронда Ҳалоқулар давлати пайдо бўлиб, кучайиб кетган замонларда бошланиб, минг уч юз ўттизинчи йилларда чўққисига чиққан эди. Ҳалоқулардан келажак хавф-хатар боис бу бирлик мисрликлар учун муҳим эди. Минг уч юз ўттиз бешинчи йилда Ҳалоқулар давлати ағдарилгандан сўнг бу иттифокнинг ҳеч қандай сиёсий маъноси қолмади ва одатдаги савдо-сотик даражасига тушди.

...Хос амир ва лашкар бошлиқларини зудлик билан Кўксаройга тўплаган Темурнинг авзойи бузуқ, қиёфаси ташвишли эди. Бу киши ота юртда ўтказган улуғ Амир болалик дамлари кечган далаю даштларни айланди. Темур Тўхтамиш хусусида марҳум Жаку Барлос, амир Боботурк ва бошқа амирлар ҳам ҳақлигини, нигоҳи ерни тешадиган бу жўчиваччадан хоинликни бекласада, ич-ичдан бунга ишонгиси келмас эди. Алп Туркаш ўғлоннинг ўз яқинлари даврасида, сархўш дамларида Турон султони ҳақида ёқимсиз гаплар сўйлаганини айтганда ҳам бу орани бузмоқчи бўлган душманларнинг ҳийласига йўйганди. Фикрининг тасдиғи сифатида шу гапдан бир ҳафта ўтиб, Тўхтамишдан садоқат ва итоат изхори сифатида тўққиз туя, тўққиз от ва тўққиз хачирга ортилган қимматбаҳо совға-саломлар, Урусиянинг ажойиб мўйналари, лочинлар ва олтину кумуш идиш ҳамда асл қиличлар етиб келди. Тўхтамиш ўғлон ўз хатида орадаги шартномага содик қолажагини, қандайдир бир аҳмоқ бекнинг гапи билан Хоразмда унинг номидан танга зарб қилинганига эътибор бермасликни сўраган эди.

Темур энг яқин амирлар иштирокида Олтин Ўрда хонининг хатти-ҳаракатини муҳокама қилганди ўшанда.

– У душманини пахта билан бўғизламаяптими? – деди синчков Темур шогирдининг бу тилёғламалигидан ғазаби кўзиб.

– Шундай, ҳазрат, – дея жавоб қилди амир Боботурк ёши улуғ амирларнинг ҳеч биридан садо чиқмагач.

Боиси, Тўхтамиш ҳақида шу пайтгача фикр билдирганларида Темур бефарқ бўлганлиги ва уларни қайтариб ташлагани учун

беклар оғиз очиб бир нима демокка чўчиб туришарди. Айрим амирларнинг нигоҳларида ўзингиз пиширган ош-ку, хазрати олийлари, деган писанда ҳам йўқ эмас эди. Бош бўлганиндан кейин душманнинг ғазабию дўстнинг таънасини-да кўтарасан дея ўйлади ўтирганларни нигоҳи ила кузатар экан. Темурнинг кузатишича, салтанатнинг қай бир ерида исён ёким босқин бўлса сарой мулозимлари саросимага тушадилар. Темур хавф-хатарга юзма-юз, тап тортмай борадиган Алп Туркаш ёхуд Мубашшир каби кишиларни кам кўрди. Дарвоқе, бу дунёдаги энг даҳшатли кўрқув – ўлим тахликасидир. Одамларни ҳам тушуниш керак. Уларга ақл ва қобилятидан ортиқ талаб қўйиб бўлмайди. Акс холда атрофингда ҳеч ким қолмайди.

– Бизга Тўхтамишнинг сўнги ҳаракатлари хусусида билги берадими? – дея Алп Туркашга юзланди Темур.

– Улар Табриздан чиқиб, Озарбайжон ва Ҳазар денгизи жануби-ғарбидаги Халхол шаҳри ва вилоятини босганлар. Амир Вали қайтиб келиб, Маҳмуд Халҳолий билан биргаликда мудофаани уюштириб, шаҳарни бир ҳафта давомида ушлаб турганлар. Бироқ енгилганлар. Тўхтамиш юришга ярқли ёшроқ кишиларни қул қилиб ҳайдаггириб, икки кун мобайнида лашкарига шаҳарни талаттирган. Олган маълумотларимизга қараганда, унинг икки дарё оралиғига юриш қилмоқ нияти йўқ эмас, – деди дона-дона қилиб Алп Туркаш.

– Тўхтамиш томондан бирор фалокат келишини барчамиз ҳис этар эдик. Бироқ бу воқеа қачон юз беришини кимса айтолмас эди. Ўзини билмасликка олиб, Хоразмда номидан танга зарб этганлигиёқ аслида биз учун илк чорловдир. Ҳазрат босиқлик қилиб, унинг узрини қабул этдилар, – дея ўрнидан туриб сўз бошлади амир Сайфуддин. – Ажали етган ит жоменинг деворини булғайди деганларидек, ул ўғлон бул ҳаракатлари ила ўзига чоҳ қазимокда. Ақли жойида бўлса у бу ишларга қўл урмас эди. Менинг фикримча, Табриз тарафга юриш қилиб, у ерда ҳокимиятни ҳеч бир ёғий ёким исёнчи ололмайдиган даражада мустаҳкамламоқ лозим. Ҳисобимизча, у худудларда ўн бешдан ортиқ хонлик бор. Буларни ҳам тартибга келтириб, бошини қўшмоғимиз лозим бўлади. Тўхтамиш қилган ишни бу ўн беш ҳукмдор ҳам истаган дақиқасида қайтариши мумкин, – дея сўзини тугатди амир Сайфуддин.

– Ҳақсиз, – деди Темур амирнинг сўзларини диққат би-

лан тинглар экан. – Бир-бирлари билан ит-мушук бўлган бул подшоҳчалар ким босиб келса-да, ҳеч қачон бири иккинчисини ҳимоя қилмайди. Бугун кўшнисини босиб олган ёғий эрта кунда ўзини ҳам тинч қўймаслигини ўйламайди. Амир Сайфуддин жанобларининг фикрларини қувватлаган ҳолда лашкарга зудлик билан тўпланиш амрини етказсак! Товачиларимиз ишга киришса бўладими? – ўтирганларга юзланди улуғ Амир.

– Маъкул!

– Тўғри!

– Темирни кизигида босмоқ керак! – маъқулловчи сўзлар эшитилди.

– Сулаймоншоҳ ила Аббосбекни юрт осойишталигини сақламоқ учун Самарқандда қолдирамиз. Не дейсизлар? – дея сўради Темур кенгаш сўнгида.

Йиғилганлар бу таклифга ҳам кўшилдилар.

– Биз Эрон сари юрганимизда у шумбаччамиз Турон томон от қўйиши ҳам мумкин. Мен йиғилганларни чўчитмаслик учун бу ҳақда оғиз очмадим, – деди Алп Туркаш Темурга солинда иккиси қолганда.

– У бунга журъат этармикан? – сўради Темур бу қутилмаган гапдан жиддий тортиб.

– Афсуски, мумкин, ҳазрати олийлари, – жавоб қилди махфий бошлиғи хўрсиникқа ўхшаш овозда.

– Шундай денг. Демак, уни бир ёқлик қилмасдан туриб, бошқа ишларни амалга ошира олмаймиз чоғи. Ҳамон Тўхтамишнинг бизга юзда-юз рақиб ёким душман деб билгим келмайди. Шундай дея ўйламоққа кўнглим чопмайди. Боиси, уни ўғлим каби кўрардим. Ундан умидим катта эди. Бизга тажовуз этмоғи нари турсин, керак бўлса ҳатто кўмак ҳам ола билурмиз дея ўйлаган эдим. Буни қаранг-а? Начора, нима ҳам қилардик. Шуни айтадилар-да мен қиламан ўттиз, тангри қилади тўққиз, тангри қилганда ўттиз, қисмат қилади тўққиз деб. Бу қавмдан ҳеч қачон ва ҳеч кимга хайр келмаслигига энди ишонмоқдаман. Тарбияласанг, кечирсанг ва суясанг булар ҳам одам бўлиб кетади дея ўйлаган эдим. Янглишган, қаттиқ янглишган эканман, Туркашбек! Отам раҳматли доимо бобомиз Қорачар Нўённинг ўғлига айтган бир насиҳатларини такрорлар эдилар. Ҳеч қачон Чингиз қавмига ишонма, улар ҳеч қачон ўзларидан ақлли одамларни ҳазм

кила олмайдилар. Бизнинг урукқа эса охири бир кун ўзларини махв этадиган куч сифатида қарайдилар. Биз бу жоҳиллар билан тил топишиб, уларни тўғри йўлга бошлаб юрган бўлсак факат гидрокимиз ва тинимсиз меҳнатимиз туфайлидир. Улар улуснинг қахрига учрамаслик учунгина бизни ёнларида олиб юрмоққа мажбурлар. Шу боис эҳтиёт бўлинглар. Кўза кунда эмас, кунида синади. Ҳеч қачон ҳақиқат бор бўй басти билан юзда-юз тантана қилмайди ва бунга қўймайдилар... Бу қавми фақат ижро этиладиган юмушларга қўйиб, қаттиқ назорат қилмасанг бошингга чикиб олади. Барча бек ва лашкар бошлиқларига еткуринг, сафар тадоригини кўрсунлар. Энди ул тарафдаги ишимизни ниҳоясига етказмай қайтмаймиз. Сафаримиз балким узоққа чўзилар. Бироқ буни кимса билмасун. Жўчи улусидаги одамларингиз яхши ишласун. Ёғийнинг ҳеч бир гап-сўзи ва хатти-ҳаракати эътибордан четда қолмасун!

Туркаш улуг Амирга таъзим бажо келтириб, эшик томон йўналди.

Хонада ёлғиз қолган Темур ёнбошлаганча оғир хаёлга чўмди. Дарвоқе, Эрон элхонийлардан сўнг майда бекликларга бўлиниб кетди. Бу амирликлар бир-биридан кучсиз, давлат тутумининг тайини йўқ эди. Улар ўртасидаги ўзаро келишмовчиликлар, рақобат, узлуксиз саваш ва жангларда раиятнинг тинкаси куриган эди. Бундай вазиятда парчаланган бу худудларни Тўхтамиш ёки бирор бир кучли хоннинг босиб олиши табиий эди. Агар Тўхтамиш Эронни олса бас, сўнгра беихтиёр Туронга кўз тикади. Олтин Ўрда билан Эроннинг ҳарбий ва иқтисодий кучи бирлашса, бу катта қудратга айланади. Бундай бирликка бас келмоқ ҳам осон кечмайди. Демак, фурсатни бой бермай Эронни бутунлай забт этмоқ керак. Бошқа чора йўқ. Шунда ул ношукур ўғлоннинг Ши-бир ўрмонларида айиқ овламоқдан бошқа иши қолмас...

Темурнинг фикри тўхтамга келиб, кўз олдидаги вазият ойдинлашган, қарори қатъийлашган эди. Одатича, у дилига туккан ишни битирмагунча тинмас, Самарқандда ҳам ортиқ тура олмас эди. Улуг Амир мулозимга хос чопар Эртўғрул Туронни чақиришни буюрди. Остонада қадди-қомати келишган, мўйлари сабза урган, кийган навкар кулоҳи ўзига ярашган хушбичим йигит кўринганда амирнинг дили ёришди. Уни имлаб ёнига чақирди-да, бағрига босди.

— Сени кўрганда Оллоҳ раҳматли отанг Турон Баходирни

кўргандек бўламан, жигарим! – деди Темур хос чопарни ёнига ўтказар экан. – Аҳволинг қалай? Қийналмаяпсанми? – сўради меҳрибончилик билан.

– Қуллуқ, ҳазрати олийлари! Сиз каби қиблагоҳим ўрнидаги инсон ишончини туйиб яшамоқ менга чексиз бир завқ беради-ким, буни сўз ила англата олмаймен! – дея жавоб қилди Эртўғрул ҳаяжонини зўрға босиб.

– Балли, авлодим! Отангга балли! Юртнинг машаққатли юмушларига, улуснинг оғир дардларига сендек азаматлар ярайдилар. Оллоҳ барчангизни соғ-омон, тўрт кўз тугал сақласин! – дуо қилди амир. – Сенга бир хизмат бор, ўғлим. Мана бу мактубни олиб Хуросон амири амирзода Мироншоҳбек ҳузурларига учасен. Ўн-йигирма чоғли энг сара йигитлар ёнингда кетсин. Амирзода Хуросон қўшинининг ярмини олиб, Эрон томон юрсинлар. Биз қаерда кўришишимизни яна хабар қилиб айтаман. Агар амирзоданинг менга етказадурғон зарур гаплари бўлмаса сен ул акангнинг ёнларида бўл ва бирга олдимга борасиз. Агар амирзода сени зудлик билан биз томон жўнатсалар шуни ҳисобга олгинки, узоғи билан ҳафта ичида биз Самарқанддан чиқамиз. Мени яхши англадингми, авлодим? – хос чопарнинг кўзига қаради Темур.

– Англадим, ҳазрати олийлари! – бурро-бурро жавоб қилди хос чопар.

– Мана бу ўн дона олтин тангани мендан отам Турон Баҳодир берди деб қабул қиласан. Кўнглинг нени тиласа, ол, – деди Темур хонтахта устида турган халтачадан олтин тангаларни олиб, Эртўғрулга узатар экан.

Хос чопар шошиб қолди. Улуғ Амир тутиб турган пулни олари-ни ҳам, олмасини ҳам билмай бир муддат саросимага тушди. Сўнгра, беихтиёр кўлини чўзди. Кўзи ёшланиб, томоғи бўғилиб, назарида шундоққина кўз ўнгида отаси тургандек эди.

Хоқон қаршисида тиз чўкиб, тиззасига пешонасини қўйди. Амир уни тургазиб, пешонасидан ўпди-да, оқ йўл тилади.

Улуғ Амир ўғлидан йўл-йўлакай Хуросон юртида қилинаётган хайрли ишлар хусусида ҳисоб олмоқчи, лозим кўрсатмалар бериб, вазифалар юкламоқчи эди. Амирзода Мироншоҳ падари бузруквори ўғруқига Хуросон чегарасига кириши ила етиб келди. Отасининг пешини ўпди.

– Қўшинингизнинг юзда эллигини бу ерда қолдириб, колгани

билан Хуросонга қайтасиз, амирзода, — деди Темур қаршидаги оғир ташвишларнинг зилу замбил юки елкасидан босиб турганлиги сезиладиган оҳанг ва қиёфада. — Бизнинг бул сафаримиз оғир кечадурғонга ўхшайдур. Балким бир неча йил қолмоққа тўғри келар. Сиз бул тарафда Хуросон ва унга туташ барча сарҳадларнинг омонлиги ва хавфсизлигини таъминламоғингиз, жоиз бўлса Туркистондаги аҳволдан ҳам хабардор бўлиб турмоғингизга тўғри келади. Махфийлар маълумотига қараганда тузимиз кўр қилгур Тўхтамишнинг Турон юртига от солмоқ хавфи йўқ эрмас. Мен бу хабарга тамоман ишонмасам-да, ул зотлардан ҳар қандай ёмонликни кутиш мумкин. Шунинг учун азиз биродарингиз Умаршайх Мирзо билан зудлик ила боғланинг. Агарда ул нонкўр бул ишга қўл ургудек бўлса, қаршисига амирзода Умаршайх чиқиши мумкин. Ҳар ҳолда амирзода ҳали ёш, тажрибаси етарли эрмас. Имкон қадар черик тўплаттириб, Андижон ва Хўжандга юборинг. Лозим бўлса ўзим ҳам етиб боражакман деган хабарни ҳам бот-бот такрорлаб туринг. Амирзодага далда бўлади.

Темур саропарда эшиги оғзида тик туриб суҳбатлашаркан, хос мулозим буюрилган емаклар хозирлигини билдирди. Кун пешиндан оққанлигига қарамай, улуғ Амир нонушта қилмаган, у кунда бир маротаба емак емоққа ўргангани боис, бу одатини меҳмонлар устма-уст келганда бузишга тўғри келарди.

— Мен қуртава буюрган эдим. Юринг баробар ичамиз, амирзодам, — деди Темур саропарда ичига кирар экан. — Раҳматлик энангиз қуртава билан кулчатоини жуда боғлар эдилар. Ошчиларимиз қанчалик тотли тайёрламасинлар, бироқ ул лаззатни ҳеч ҳам туя олмадим.

Саропардага яқин чодирда улуғ Амирнинг хос ошчилари емак хозирладилар. Қулоғига тол товоқда қурут эзаётган товуш чалинган, Темур беихтиёр, ошчилар чодир томон бурилди. Ўғли отаси ортидан эргашиб борарди. Темурни кўрган ошчилар шошиб қолдилар.

— Безовта бўлманг. Биз амирзода билан бир оз қурут эзишингизни томоша қиламиз, — деди Темур дон солинган қоп устига ўтираркан. Амирзода қўл қовуштирганча тик турарди. — Ишингизда давом этинг. Болалигимда қурут эзишни томоша қилишни яхши кўрардим. Амирзода ҳам кўрсунлар. Асқатиб қолар, — деди Темур тол товоқда қурут эзаётган Обид ошчидан ишини давом эттирмоғини сўраб.

Камида эллик ёшли толдан ясалган товоққа бутун қурутларни солиб, қайнаб, дами қайтган сувдан қуйган Обид ошчи қўлини яхшилаб ювди-да, қурутни эзишга киришди. У товоқ айланаси бўйлаб кафти билан қурутларни товоқ деворларига ишкалаб айлан-тирарди. Тиниқ сувда оппоқ бўлиб кўриниб турган қурутлар сувни оқиш рангга кирита бошлаган эди. Иккинчи тол товоқда эса ҳозир қуртава турарди.

– Тайёр бўлганини маромида иситиб, дастурхонга тортаверамиз, – деди ҳансираб Обид ошчи.

– Амирзодага қуртава тайёрлаш жараёнини яхшилаб бир тушунтириб қўйинг. Ота-боболаримиз минг йиллардирки бу шоҳона ҳамда фақирона емакни еб келишларини яхши англа-тинг, – сўзида давом этди улуғ Амир.

– Мана шу эзишда қурутлар майдаланиб, сузма шаклига кела-ди. Сўнгра илик сувдан қуйиб, қуюклигини таъбга яраша ҳолга келтирамиз-да, қозонга қуямиз. Иситиш давомида кўзгаб ту-рамиз ва меъёрига мос равишда пиёз соламиз. Қайнаши шарт эмас. Оғиз қуяр даражада исиса етади. Сўнгра косаларга қуйиб, таъбга яраша қуйдирилган ёки қуйдирилмаган сариеғ соламиз, – амирзодага астойдил англатарди Обид ошчи. – Дунёда бун-дан кучли ва танага қувват берадиган парҳез таом йўқ. Яримта нон билан бир қосасини ичиб олсангиз кун бўйи от чопсангиз ҳам очқамайсиз, амирзодам. Бу емак ота-боболаримиз Алп Эр Тўнгаю Ўғузхон, Бўмин хоқону Қултегин хоқонлар йилнинг ўн икки ойида еб келган қутлуғ таомдур. Улуғ Амир ҳазратлари юртни бирлаштираман деб жон олиб, жон берган замонларида отларининг хуржунларида нон бўлмаса бўлмас эдики, қурут топилар-ди. Биз ҳам аслида қуртава тайёрлашни ҳазрати олийларидан ўрганганмиз, – мароқ билан сўзларди ошчи.

– Элликка кирсанг ҳам хомсан-да, Обид. Болалик дўстим экан-лигингни кимса билмасин демаганмидим. Салтанат сирларини ошкор қилиб қўйдинг-ку! Хафа бўлмагину емак ҳозирламоқдан бўлак нарсага етмаган бошинг кетади энди, – ҳазиллашди Темур.

– Бошимиз лозим бўлса, бош устига ҳазратим. Сиз каби улуғ подшоҳнинг қўлида ўлмоқ шараф-ку! – бўш келмас эди Обид ошчи.

– Бир кунда мен ўн одам билан кўришиб суҳбатлашсам, бу юз киши билан гаплашади. Бир китобни бошидан охиригача ўқимаган бўлса-да, унга гап топиб бериш қийин, – ўғлига қараб

сўзларди Темур. – Ошчиларингизни ҳар замон ўзингиз тангланг, амирзодам. Подишоҳларнинг жони шуларнинг қўлида бўлади, – сўзида давом этди Темур мийиғида кулганча хузур қилиб ошчи дўсти билан ҳазиллашаркан. – Ошчи билан овчи зотининг лойи бир тупроқдан олинган бўлади. Озгина мақтаб қўйсанг бас, уларнинг барчаси Миср султонидан тортиб дунёни суяб турган барча ҳукмдорларга ош дамлаган ва бу ҳудудларда энг кўп Турон йўлбарсини отган бўлиб чиқадилар. Ишларинг яхши мулла, Обидбек. Қани елинг тотлилигига яна бир бор ишонч ҳосил қилайлик-чи? Емакларингни бизнинг чодирга олиб кир, – деди Темур ўрнидан туриб, ошчилар чайласидан чиқар экан. – Сиз менга ҳисоб беринг-чи, амирзодам. Хуросон фатҳидан сўнг мен йигирма нафар амиру лашкар бошлиқларига Мурғоб дарёсидан йигирмата катта ариқ чиқаришни топширган эдим. Оқ Буғо ва Умар Тобонлар қаздирган ва улар номи билан аталадиган ариқларнинг битганлигидан хабарим бор. Хўш, амирзодам, сиз Хуросон мулкининг шоҳи сифатида менга сўйланг-чи, бу ишлар қай аҳволда кетмоқда? Раиятнинг аҳволу руҳияти қалай?

Ўз чодирига кириб, кўрпачага оғир чўккан Темур ўғлидан жавоб бекларди.

Амирзода Мироншоҳ бу хусусда отаси ҳисоб сўраяжагини биларди. Шу боис келмасидан бурун бош вазирдан ариқлар қазилиши бўйича билги олган эди.

– Саккиз ариқ ишга тушган, қиблагоҳ, – жавоб берди Мироншоҳ қўйин чўнтагидан дафтарини олиб боқаркан. – Булар сиз сўйлаган икки ариқдан ташқари Давлатшоҳ бахши, Кебекчи юртчи, Дилкушо, Ганчравон, Ганчхона, Шайх Али Саид ва Шайх Али Баҳодир каналларидур. Қолган каналлар Гулбоғон, Душоҳ Жондор, Ҳасан Жондор, Алоуддин Иноқ, Саҳдак, Пурдор, Алималик ва Сунж ариқларини эҳтиёжи бўлмаганлиги учун охиригача қазимай турибдилар. Деҳқонларга қанча сув керак бўлса шунча микдордаги сув чиқиши ҳисобга олиниб, каналлар қазилди. Лозим бўлса давом эттирамиз, – дея сўзини тугатиб, дафтарини қайтариб қўйнига солиб қўйди амирзода.

– Ҳисоботингиз қабул, амирзодам. Қилинган ишлар учун тащаккур. Каналларнинг узунлиги камида ўн беш фарсах бўлишини сўраган эдим. Деҳқонлар бу ариқлар атрофига экин экадиларми, йўқми, белгиланган масофага қадар қазилиши шарт. Сиз канал-

ни қазиб қўяверинг. Одамлар қандай деҳқончилик қилишларини ўзлари биладилар. Агарда деҳқончилик қилинмаса бу ариқлардан яйловларни суғориш мумкин бўлади. Юқорида номлари зикр этилган биродарларимиз бошлаган ишларини охирига етказсунлар. Улар Хуросондан олис юртларда бўлсалар бу ишга ўзингиз бошчилик қилишингизни сўрайман. Келгуси баҳорга қадар барча ариқлар узайтирилиб, қолганлари қазиб битказилсун! Катта ариқлардан қишлоқлар ва мавзеларга қўшимча ариқлар олишда ҳам улусга кўмак этинг. Дунёда бундан савобли ва хайрли иш йўқлигини яхши билурсиз!

– Тушундим, қиблагоҳ. Кўнглингиз хотиржам бўлсин. Бу савобли ишларни айтганингиздан-да, ортиқ қилиб бажаражакмиз. Зеро, бу олийжаноб юмушни уддаламоқ баробарида инсон сўзила ифодалаб бўлмас бир хузур туяр экан, – самимий сўйларди амирзода отасининг сўзларини тинглаётгани учун олдида қўйилган овқатга қўл узатмасдан.

– Емагингизни ея билурсиз, болам, – деди Темур ўғлини овқатга таклиф этиб. – Сизнинг бу туйғуларингиз ҳақиқий эр йигитнинг қалбида жўш уражак ҳислардир. Унутмангким, асл, бутун ва мард киши қуйидаги ҳақиқий инсоний хислатларга эга бўлмоғи шарт. Акс ҳолда у эркак ва ота ёким ҳукмдор сифатида бутун бир шахс бўла олмайдур. Булар қуйидагилардур, амирзодам. Асл мард ўғлон энг аввал халқ ишини ўйлаши ва бу ишга чин юракдан киришиши керак. Одамларга нисбатан ҳеч қачон инсофу диёнат меъёрини бузмаслиги, ўз нафсига эрк бермаслиги лозим. Сўнгра асл илмли олимлар қошида камтар бўлиб, донишмандларга хизмат қилиши керак. Доно кишиларга мулоимлик ва кичикларга шафқатли бўлиш ҳам улуғлик белгисидир. Бежизга донолар олдида тилингни, авлиёлар олдида дилингни тий демайдилар. Сўнги шарт эса душманларга муносабат масаласидур. Агар душманингиз оқил, ўқиган, ақлу заковати жойида одам бўлса у ҳеч қачон сизга умрининг сўнги гача ёғийлик қилмайди. Сиз ҳам унинг ўзингиз ҳақингиздаги фикрини ўзгартирмоқ учун сабъ-ҳаракатда бўлишингиз, унга яхшилик тилаб, яхшилик қилишингиз керак. Агарда душманингиз туғма бефаҳм, жоҳил, унинг учун ҳеч бир муқаддас гоё ва эътиқод бўлмаса унга бас келмоққа мажбурсиз. Акс ҳолда у сизга нисбатан шафқатсизлик қилади.

Темур шундай деди-да, беихтиёр кулди. Куртава ичаётган амирзода ҳам мийиғида кулиб, бунинг боисини сўрагандек отасига тикилиб қолди.

– Бошимдан ўтган бир ҳолатни сизга айтмоқчи эдим. Шуни эсладим, – деди Темур сочиққа кўлини артар экан ҳамон кулиб. – Ҳаётий тажрибамда шунга амин бўлдимки, пешонаси ва оғзи катта одамдан яхшилик қелмайди. Шунингдек, калласида гўшти йўқ, қоққалла ҳамда кўз косаси ташқарига битган кимсалардан ҳам хайр чиқиши гумон. Буни ҳам ҳисобга олиб кўйинг, демоқчиман.

– Ҳақиқатан қизиқ бир тажриба экан, – хайрон бўлди амирзода. – Қари билганни пари билмас дейдилар, қиблагоҳ. Қани энди ҳар куни ёнингизда юриб, бул каби бетакрор насихат ва ибратли ҳикояларингиздан баҳраманд бўлсам эрди, – деди энтикиб амирзода.

Орага қисқа муддатли сукунат чўқди. Темур ўғлининг кенг ва қалин қошига, бежирим, оқиш ва тоза юзига, бўртган лабларига бир назар ташлаб кўйди-да хотиридан кўтарилган бир гап эсига тушгандай, жиддий тортди.

– Сиздан яна бир рижойим борким, ёши улуғ амирзода сифатида сиз буни укаларингиз ва биродарларингизга уқдирмоғингиз ҳамда назорат этмоғингиз шартдур. Авлодингиз, инингиз амирзода Пир Муҳаммад билан сўзлашиб, англating. Ҳеч қачон ички ичиб, хонимлари ила кўшилмасун, – овози ўзгариб деди Темур.

Амирзода Мироншоҳ ўтирган ерида михланиб қолгандек бўлди. Бу сўз акасининг ўғли Пир Муҳаммаддан кўра кўпроқ ўзига тегишлидек эди. Шу боис анчагача лаб-лунжини тўғрилаб, даъфи жавоб қайтара олмади. Мум тишлагандек тилига калима келмай, дами ичига тушиб кетди.

– Бул номақбул иш ўз насл-насабини йўқ қилишга бел боғлаган кимсаларнинг ишидур. Энди ўз ишингиз ила машғул бўла билурсиз, амирзодам. Биз билан бу ерда яна икки кун, чамаси, бирга бўлинг. Яна суҳбатлашайлик. Дийдорингизга тўяйлик. Сўнгра сиз Хуросон томон, биз эса Эрон томон йўл олурмиз. Оллоҳ доимо йўлимизни берсун!

Темур шундай деб ўғлини саропардадан кузатиб чиқди. Ташқарида инсонни армонларнинг чексиз уммонига улоқтирувчи

баҳор ҳавоси уфурар, тўрғайларнинг ёқимли чулдир-чулдири бу дунёда фақат яхшилик ва гўзаллик абадийлигидан башорат қилаётгандек эди.

Лашкарларнинг бақириқ-чақириғи, отлар кишнаши ва навкарларнинг қурол-яроғини чархлаётганда эшитилаётган товушлар кўй-кўзиларнинг маъраши ва кушлар сайроғини босиб кетарди.

Темур юраги тўлганча кун ботиш тарафдаги оппоқ қор қоплаган тоғлар оша Самарқанд, Туркистон томонларга тикилди. Оқдарё ва Қорадарё сувлари ҳам тўлиб-тошиб оқаётган бўлса керак деган ўй хаёлидан кечди. Бу тарафларга қараганда Турон ерининг баҳори кечроқ келади. Ойқор, Туркистон тоғлари этакларида эса бу ҳудудлардан бир ой сўнгра бойчечак чиқади.

Баҳор ҳавосидан кўкраги тўлган Темур ўрнидан туриб, ўнг қўлини кўтарди. Жиловдор тезда унинг севимли тулпори Оқбулутни олиб келди. Хокон қўшинни кўздан кечирмоққа отланган эди.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

*Ажам шоҳларидан эшитсанг хабар,
Улар зулмидан кўрди халқ зарар.*

*Улар шоҳлигидан на асар қолди,
Замон кечди, на зулму, на зар қолди.*

Шомий

Музаффар Турон ўрдуси Мозандароннинг кўз илғамас бўз қирларида ёйилиб, салобат билан борар, теварак-атрофдаги катта-кичик куролли гуруҳлар бирин-кетин етиб келиб, Темурга тобелик изҳор қилишиб, тобуғ келтирар эдилар.

Туркларнинг барс йилига мукобил келган етти юз саксон сак-кизинчи ҳижрий йилда улуғ Амир кўшини Ферузкўҳ қалъасига етгач, тўхтади. Омул ҳокими Саййид Камолиддин ўғли Саййид Фиёсиддин билан Турон султонининг пешини ўпмоқ учун ҳозир бўлдилар. Ҳоким ўғлини Темур учун мулозимликка тақдим этди. Улуғ Амир уларни шоҳона совғалар билан сийлади.

– Сиздан бир сўровим шулким, мухтарам Саййид Камолиддинбек, – дея Омул амирига мурожаат этди Темур мулоим назар билан боқаркан қаршисида ўтирган меҳмонларга. – Менга Жўчи тарафдан келган босқинчиларнинг ҳаракати ва уларга қарши бу ҳудуд бекликлари нечун бирлашмаганликлари ҳақида ўз фикрингизни сўзласангиз?

– Бош устига, ҳазрати олийлари, – дея ўрнидан турди Саййид Камолиддин.

– Ўтиринг, ўтиринг. Бемалол ўтириб сўзлайверинг, – деди кўли билан ўтирмоққа имо қилиб Темур.

– Бу аҳволнинг юз беришига барчамиз айбдормиз, Улуғ хокон ҳазратлари! Вилоят ва шаҳарларнинг ҳоким ҳамда волийлари бирор кишининг бу ишга бош бўлишини кутдилар. Бу ерлар даъво-сида юрган Султон Аҳмад Жалойир эса Тўхтамишнинг Табризни талашига томошабин бўлди. Мени қўллаб-қувватламагани учун бу одамларга худо Тўхтамиш деган балосини юборди дермиш, султон ҳазратлари. Ўз даврида биз уни бошимизга кўтариб, Жўчи

улусига қарши курашида ёнида туриб берганмиз. Барча подшо-лар каби у ҳам ҳокимиятни эгаллаб, думига жир битгач, ўзини тахтга ўтказганларни бирин-кетин йўқ қила бошлади. Бировлар усмонли салтанати сари қочган бўлса, қанча биродарларимизга сиз зоти олийлари пуштипаноҳлик этдингиз. Улус ўнлаб хону подшоҳлар кўриб, Султон Аҳмадчалик баттолини учратмаган. Эндиликда у сизу бизга қарши савашмоқ тараддудида.

– Тушунарли, – деди салмоқли оҳангда Темур ўйга толаркан. – Султон Аҳмад бизга нисбатан ёвлик мақомида турмаса, унинг бир тук сочи ҳам тўкилмагай. Менинг сўзларимни унга етказинг. Биз ила ёвлашмоққа астойдил қарор берган бўлса, унда ўзингиздан қолар гап йўқ. Ўз гуноҳи ўзида, қора илон бўйнида. Сиздан яна бир сўровим бор, – дея сўзида давом этди Темур. – Нечук бир неча йиллардан бери Ҳижозга бораётган ва қайтаётган карвонлар ҳамда ҳожиларни таловчи Кичик Лур волийси Малик Изиддиннинг мушугини ҳеч ким пишт демайди?

Жавоб бериш учун ўйга толган Саййид Камолиддин оғир бир тин олдида гапнинг ростини сўйлади:

– Унга ҳеч кимнинг кучи етмайди, ҳазрати олийлари, – деди хўрсиниб ғамгин овозда.

– Шундай денг!

– Шундай, ҳазрат! Сиз каби бир жаҳонгир унинг жиловини тортиб кўймаса, бу юмуш бошқанинг кўлидан келмайди.

– Эл ўғрисиз, чағат бўрисиз бўлмас, дейдилар. Бироқ бу ўғрилар-да, бўрилар-да кўпайиб сурувга, подага айланса, бундан катта офат бўлмагай. Ул кимсаларнинг қилмишлари, мусофирлар, айниқса Байтуллоҳга бораётган ҳожиларга нисбатан қилган номаъкулчиликлари ҳақида эшитганимга ҳам анча бўлди. Раият Тангри таолонинг бизга топширган омонатидир. У қиёматда биздан сўрайди-ку! Қандай бедодликки, мамлакат ўртасида шундай бузуқ бир жамоа яшаса-ю биз уларни йўқотиш ва илди-зидан кўпориб ташлашга қодир бўла туриб, бу бобда бепарволик қилсак! Шундай экан, вақти келганда уларнинг бузуклигини даф этиш, вилоят ва мамлакатни ул бадкирдорлардан тозалаш бизнинг ҳимматимиз зиммасига вожиб ва лозимдур! – деди Темур саропарда ичида наридан бери бориб келаркан.

– Ғоят улуг, раият орзу этган иш бўлур эди, жаноби олийлари, – деди Темурнинг сўзини маъқуллаб Саййид Камолиддин.

Темур саропарда ўртасида тўхтамаган кўйи фармони олийни айтиб туриб, ёздирди:

– Ҳар ўнликдан иккитадан сара аскар олинсун! Улар Хожа Али Муайяд бошчилигида тўхтамай йўл юриб, Бўрижар ва Хуррамо-бод шаҳарларини эгалласунлар! Раиятга тегмай, Малик Изиддин ва унинг талончи кўшинини тор-мор этсун! Қўлга тушганлари ясоққа тортилсун!

Ихчам кўшин қисқа фурсатда Лур бузғунчиларини барта-раф этди. Бироқ савашда ярадор бўлган Хожа Али Муайяд бир неча кундан сўнг вафот этди. Ўрдунинг хасталикка чалинган яна уч лашкарбошиси Оқ Темур, Умар Баҳодир ва Муҳаммад Ҳимматлар ҳам қазо шаробини ичдилар. Темур жондек яқин бу йўлдошларидан айрилганига чуқур қайғуга ботди. Бироқ шаҳид кетган бу мард ва жасур инсонлар лаҳадининг ёқасида-да, умид ҳамда илинж яшар эди. Дўсту душман кўзи учун қасдма-қасд яшамок, курашмоқ ва ғалаба қилмоқ керак эди. Барчанинг каттаю кичик, ёшу қари, ақллию аҳмоқ, иту кушнинг кўзи Темурда эди. Унинг даъволарини қуруқ гап дея ўйловчилар, Улуғ Турон бирлиги ҳақида сўзлаганда сендан Алп Эр Тўнга чиқармиди дегувчилар оз эмас эди. Уларга иши ва сўзи ила муносиб жавоб бермоғи лозим.

Оллоҳга шукрки, салтанати ичида ва ёнида юрганлар орасида хоинлар ҳамда иккиланганлар озаёди. Улус Темурнинг ҳақлигига, унинг кўзлаган манзилига етиб боришига ишонади. Энди у салтанатни юксалтириш, куч-қудратини ошириш учун бор имкониятни ишга солади. Бу йўлда тоғни талқон қилгудек ўрдуси бор. Йигирма йилдан бери савашиб пишган бу кўшинни енгадиган куч ҳеч бир давлатда йўқ. Юз минг сонли лашкари уч юз мингли ўрдунни енга билади. Буни англаган ҳукмдор борки, шунга қараб иш тутди. Англамаганлар учун қилич қиндан чиқади.

Бу темир интизомли юксак жанговар руҳли лашкарни барпо этгунга қадар унинг она сути оғзига келди. Саваш дамларида бу қадар кўпсонли черикни усталик, эҳтиёткорлик билан бошқариш, саваш тақдири ҳал бўлаётган майдонларга бўлинмаларни ўз вақтида режали йўллаш, турли тўсиқ ва ғовларни тадбир ила бо-сиб ўтиш ҳар қандай ақлли ва тажрибали лашкарбошининг тин-касини қуритади. Темур бу ишлар билан эсини танигандан бери шуғулланавериб шу қадар кўзи пишиб кетдики, у ҳеч бир жанг-

га омади келишига ишониб ёки таваккал қилиб кирмас, ҳар бир юришга жуда пухта тайёрланар, ишнинг миридан-сиригача режалаштирарди. Аввало у рақибни руҳан ва маънан мағлуб этар, шу тахлит саваш майдонидаги иш осон кўчарди.

У Чингизхон ва Искандар Зулқарнайн кўшинларининг тузилиш тартиби ва лашкарнинг жойлаштириш шаклини узок ўрганди ҳамда катта-кичик жангларда синаб кўрди. У биринчи галда Чингизхон каби лашкарни умумий мажбурият тартибида ҳарбий хизматга жалб этмади. Феълан, табиатан аскарликни истамаган одамга тилло берсанг ҳам кўнгилдагидек савашмайди. Шу боис, бу ишда у рағбатлантириш асосида ихтиёрийлик анъанасини қўллади. Мўғул кўшинлари от-улови тайёр, кўчманчи чорвадор қавм ва қабилалардан иборат эди. Турон ўрдуси эса олий бош қўмондоннинг пухта режаси асосида аҳолининг барча табақаларидан тенг миқдорда тўпланар эди. Чингизхон лашкарида маҳаллий аҳолидан мажбурий равишда ҳашарчи пиёдалар бўлинмалари ташкил этилганини ҳисобга олмаганда ҳақиқий пиёда аскар йўқ эди. Темур кўшинида савашнинг ҳал қилувчи дақиқаларида қўл келадиган муқим пиёда қисмлар мавжуд эди. Пиёдаларнинг савашга тайёргарлигини доимо ўзи кўздан кечирар ва баҳо берар эди.

Ўт сочар куролни ҳам бевосита ўзлари ихтиро этган темурийлар армияси уни шарқда биринчи бўлиб қўлладилар. Шунингдек, ўрдуда илк бор тоғли худудларда жанг қилувчи махсус пиёда қисмлар ташкил этилди. Бу кўшинда қўллар, яъни корпуслар ўтмиш саркардалар кўшини тузилишидан фарқли ўлароқ беш эмас, еттита эди. Бош қўмондон қароргоҳи ва унинг теварак-атрофида кучли ҳамда энг сараланган қисмлар бўлиб, бу бўлинмалар энг муқим паллада жанг тақдирини ҳал эта олар эди. Кўшинни етти қисмга ажратиш Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Чингизийлар ўрдусида ҳам йўқ эди.

Сўнгги ўттиз йилда Темур ўрдуси енгилмади. Эсидан чиқмайдиган муваффақиятсизлик Амир Ҳусайн хиёлати туфайли минг уч юз олтмиш бешинчи йилда Чинозда рўй берган эди. Бу воқеа унга бир умр сабоқ бўлди. Ва шунда у саваш, жанг санъатида икки нарса муқим эканлигини англади. Биринчиси, ким бўлишидан қатъи назар жангга бир киши қўмондонлик қилиши керак экан. Улус ҳам бежизга шериклик ошни ит ичмас де-

мас экан. Хаёт-мамот масаласи ҳал этилаётганда масъулиятни бўйнига олган одам қарор бериши керак экан. Иккинчиси, савашга кўмондонлик қилиб турган лашкарбошининг бевосита қўл остида кучли бир қисм бўлиши лозим эканки, у истаган замон жангнинг боришига таъсир кўрсата олсин. Акс ҳолда унинг оддий бир мингбошидан фарқи қолмайди. Бош кўмондонман, саваш давомида у ёким бу тадбирни қўллайман, барча баробар айтганимни қилади-ку дея ўйламоқ иш бермас экан.

Темур лой жанги сабоқларини жуда кўп эслар ва ўзича таҳлил қилар эди. Мағлубият кучсизлик ва тадбирсизликдан келиб чиқса уни англаш ва ҳазм этмоқ мумкинدير. Бироқ рақибдан кучли бўлсангу, бунинг устига ғалаба қозона туриб, ютукни бой бериб ўтирсанг алам қилар экан. Узоқ ўйлашдан сўнг Темур шундай хулосага келди. Темурнинг жавонғари амир Ҳамид ва унинг биродари Шангум Нўён кўмондонлигидаги баронғорини синдиргач, Амир Ҳусайн бу ғалабанинг шуҳрати Темур шарафига ёзилажагини сизди ва тўнини тескари кийди.

Бу савашда Амир Ҳусайн баронғорга бошлиқ эди. Баронғорнинг кунбулида Тиланчи арлот, илғор қисм ҳировулда Ўлжайту Аперди, Шер Баҳром Жалойир, Пўлатбуға, Фарҳод Аперди, Малик Баҳодир каби етакчи лашкарбошилар жой олган эдилар. Жавонғар Темурнинг зиммасида бўлиб, унинг кунбулида Сарибуға Қипчоқ улуси билан турар эди. Ҳировулда Темурхожа ўғлон, марказ, яъни қўлда амир Жаку, амир Сайфуддин, амир Мурод барлос, Аббос баҳодир каби саркардалар турардилар. Қўшиннинг бу тартибда жойлашувидан Темур ва Амир Ҳусайн черигининг ясоли баронғор, жавонғар ва қўлдан иборатлиги, шу билан бирга баронғор жавонғарининг ҳар бири кўшимча аскар қисми – кунбул ва хиравулга эгалиги кўриниб турибди. Бу ясолнинг Темур назарича заиф томони шундан иборат эдики, баронғор ва жавонғарларга қараганда қўл анча кучсиз бўлган, яъни марказнинг илғор қисми – хиравули ва кўмакчи захира қисми тайинланмаган.

Ваҳоланки, Темур ва Амир Ҳусайн қўшинлари сон жиҳатдан мўғул хони Илёсхожа лашкаридан кўп эди. Ёмғирдан ўзини ҳимоя қилишдек оддий бир эҳтиёт чорасини кўрмаган Мовароуннахр ўрдуси кигизлар панасида кийим-кечаги ва яроғ-аслаҳасини қуруқ асраган чаққон лашкар олдида сувга бўктирилган эмак ҳолатига тушиб қолди. Мўғуллар ўзлари нари турсин отларини

хам ёмғирдан асраб, дам олдириб турган эдилар. Хужумни Темур ва Амир Хусайн қўшини бошлаган бўлса-да, ёмғирдан шилтаси чиққан от ҳам, унинг устидаги суворий ҳам зўрға ҳаракатланарди.

Темурнинг жавонғари рақибнинг баронғорига шикаст етказгач, ёғийнинг Ҳожибек ва Широул қўмондонлигидаги кунбули иттифокчилар баронғори канбулини енга бошлади. Тиланчи арлотни қувлаб, ўнг қўлда турган Амир Хусайннинг олдиғача етиб келди. Қўрқиб кетган амир жангчилари қоча бошладилар ва ҳар ким боши оққан томонга кетаверди. Вазиятни билиб турган Темур лашкарнинг ўнг қанотидаги бу таҳликадан безовта бўлиб, ўзининг ўн етти фавжи билан амир Шамсиддин етакчилигидаги қисмга хужум бошлади ва уни тўзитиб юборди.

Ёғий орасида саросима бошланган, яна бир-икки зарба билан мўғулларнинг қолган-қутганини келган йўлларига солиб, тириктириб қувиш мумкин эди. Астойдил савашаётган Темур фавжларига қўмак лозим эди. Темурни пинҳона ўзининг асосий душмани деб биладиган такаббур амир унинг сўзларига кулок солмади. Хусайннинг аскарлари биринчи куни деярли савашмадилар. Иккинчи куни эса Жете қўшини енгилиб, қўлга илинган нарсасини олиб Хўжанд томон қоча бошлади. Турон ўрдуси чекинаётган мўғул қўшинларини таъқиб этиб борар эди. Кутилмаганда иттифокчилар қўшини гуруҳидан ажралиб қолган амир Шамсиддиннинг бир бўлинмасига дуч келдилар. Саваш бошланди. Бу фурсатдан фойдаланган мўғул лашкари ўз сафларини қайтадан ростлаб, хужумга ўтди. Аҳволи мушкуллашган иттифокчилар отлари жиловини орқага буришга мажбур бўлдилар. Орқада эса лой ва балчиқли майдон черикни оти билан бирга ютаман деб турар эди. Ўн минг нафар от ва жангчи йўқотилган эди бу жангда. Темур шундан сўнг жанговор тартибни такомиллаштириб, қўшин маркази – қўлни, илғор қисм – ҳировул ҳамда мададчи қисм – чағдавул билан мустаҳкамлайдиган бўлди ва бу қисмлар фақат олий бош қўмондонга бўйсунар эди.

...Темур уғруқи Табризга етмаган, Ферузқўҳ қалъаси атрофидаги ялангликларда ўз машини тобига келтирар эди. Қоровул Султон Аҳмад Жалойирнинг лашкари билан Табриз томон келаётганини маълум қилди. Жалойир қавмининг феъл-атворини яхши биладиган Темур бу хабарни эшитгач, мийиғида қулиб қўйди.

– Агар Мамлук султони Барқук ҳузурига қочиб кетмаса, иззат-

хурмат билан султонни бирга олиб кетиб, Хўжанд жалойирларига сардор қилиб қўяр эдик, — деди Темур хузурида ўтирган Шайх Али баҳодирга. — Улар доимо оксоқолликни талашиб келадилар. Бутун бошли тирик султонни уларга ўтоға қилиб қўяр эдик.

— Султон Аҳмаднинг ота-боболарига Турон мулкидан нон текканида эди, бу ерга келиб салтанат қурмаган бўлурмидилар, — гапга қўшилди Шайх Али баҳодир.

— Жалойирлар бундан кирқ йил бурун Ирок, Курдистон ва Озарбайжоннинг бир қисми устидан ҳукмронлик ўрнатганлар. Бу сулоланинг асосчиси Тождиддин Ҳасан Бузург бўлиб, йигирма йил султонлик қилган. Ботухоннинг ўғли Халокухон тузган элхонийлар давлатидан сўнг ҳокимият буларга ўтган. Бу ҳудудларнинг энг кучли ва машхур ҳукмдорлари айни замонда жалойирлардир. Бу турк қавми биз билан савашмаса бўлар эди. Усиз ҳам форсийлар ва туркманларнинг сикувида бир амаллаб салтанат юргизмоқдалар, — деди таассуф билан ҳокон.

У саропардадан чиқиб тоза ҳавода бир оз хаёл суриб ўтирди-да, оғзига қараб турган бек ва лашкар бошлиқларига сўнгги амрини берди.

— Қоровуллар ҳозирок йўлга тушиб, султоннинг ҳаракатини кузатсинлар! Ўғруқни шу ерда қолдириб, биз ҳам Табриз томон йўлга чиқамиз! — деди Темур сўзни қисқа қилиб ва сафар ҳозирлигини кўриш учун чодир томон юрди.

Султон Аҳмад Жалойир Темур қўшинидан илгари дабдаба билан Табризга кирди. Турон султонининг буғун-эрта жанубий Озарбайжон бошкенти Табризга етиб келишидан ақли шошиб қолган султон шаҳарда бир ҳафта ҳам тура олмади. Яна Бағдод хижратини ихтиёр қилиб, оти жilовини Нахчивон сари бурди.

Темурнинг у билан савашмоқ нияти йўқ эди. Қаршисида турган араб султонлари ва форс шоҳлари олдида Султон Аҳмад «ўзиники» эди. Ҳожи Сайфуддин, амир Шайх Али Баҳодир ва Илёсхўжани хузурига чақиртирган улуғ Амир уларга тегишли йўриқларни берди.

— Кўриб турибсизки, Султон Аҳмад биродаримиз биз ила савашмоқ ниятида эмаслигини билдириб, йўлимизни тўсмаслик учун чекинмоқдалар. Эгилган бошни эса қилич кесмас дейдилар!

Темур шундай деб узоқ ўйга толди. У факат ўзи биладиган изтироб ичида ёнарди. Аслида унинг ҳечам жаҳонгирлик даъвоси

йўқ эди. Бироқ у Турон юртини бирлаштириб, улуғ бир давлат тузгач, ўз-ўзидан ёғийлар кўпайди. Бири Темурдан чўчиб душманга айланса, бошқа бири асрлар мобайнида талон-тарож қилинавериб қавмлари қоришиқ бўлиб кетган бу бой юртни қўлга киритмоқ касдида ёғийлашди. Яна бирлари эса қандайдир Темур деган одамнинг ҳокими мутлақ бўлганлигини ҳазм эта олмади. Темур барчасини совуққонлик билан кузатди. Дунёнинг барча ўлкалари каби Турон юртининг ҳам эгаси битта бўлишини, дунёнинг барча миллатлари каби турк улуси ҳам қачонлардир бирлашиб, бир бутун миллатга айланишини тумшугидан нарини кўрмас бу одамлар охири бир кун англаб етарлар дея ўйлар ва умид қилар эди.

Бироқ бу одамлар жоҳиллик билан гумроҳлик қудугининг шу қадар тубида турар эдиларки, уларни рўшноликка, ёруғлик ва ойдинликка олиб чиқиб тўғри ва инсон каби яшашнинг энг оддий манзилига етадиган йўлни кўрсатиб қўйсангиз ҳам уларнинг бошлари айланиб яна ўша қудуқ атрофида ўралашар ва тос тепалари билан тушиб кетардилар. Демак, Ҳақ ҳақдур! Модомики, инсонлар ўзларини тегиштирмас эканлар, Оллоҳда уларни тегиштирмайди. Модомики улар тўғри йўлга тушмоқни истамас эканлар, Яратган ҳам уларнинг феъл-атвориға яраша ҳаёт ва қисмат ато этади. Шайх Саъдий сўйлаганларидек, сен чироқни кўролмасанг, чироқ билан нени кўрасан? Инсоният кўзининг очилмоғига, ҳақиқий маънода ақлнинг тантана қилмоғи учун юзларча йиллар керакка ўхшайдур. Яна қолгани Оллоҳға аён!

– Ҳар ҳолда Султон Аҳмад Жалойирдек подшоҳнинг биз билан сичқон-мушук ўйнагани каби иш юритмоғи ул биродаримизнинг шаъни шавкатиға тўғри келмас! Уни таъқиб этиб, мақсадини билмоқ лозим! – сўзида давом этди қатъий оҳангда амирларига боқаркан. – Ўзи хужумға ўтмаса унга тегманг! Ҳар бир аскарға уқтиринг, Султон Аҳмад устиларига бостириб келса ҳам унга қарши қурол кўтармасунлар! Кимки Султон Аҳмадни ўлдурса, авлод-аждоди билан маҳв этилажак! Буни барчаға ийи англадинг! Бу саваш турклизимизга-да тўғри келмас! Сизга маълумки, улуғ қоон Чингизхон билан Шарқий Турон еридан икки дарё оралиғига тўрт турк уруғи бирга келган. Булар барлос, қавчин, арлот ҳамда жалойир қавмларидур. Хоразмшоҳларнинг белини синдирган мўғуллар ёким Чингизхон эмас, аслида мана шу тўрт турк қавмидур! Валлоҳ, бу турк улусининг ўзидан ўт чиқиб, бир

фалокатга дучор бўлмаса, уни бошқа бир куч воситаси ила энгиш мушкул. Қисматни қарангки, хоҳиш иродамизга қарши ўлароқ турк қавмлари бир-биримизга ёвлашиб турибмиз. Албатта, мен бу ерда ўзимизни юзда-юз ҳақмиз демайман. Уларнинг фикри бўйича биз бу юртларда содир бўлаётган бошбошдоқлик ва зулмларга бефарқ қараб, мусулмонларнинг азоб чекмоқларига токат қилиб юраверишимиз лозим эди. Шу боисдан булар бизни босқинчи деб биладилар. Бироқ биз юртимизга муқаддас дини исломни олиб келган кишиларни миллати ва қавмларидан қатъи назар босқинчи деб билмаймиз-ку. Қайтамга халқимизни Оллоҳнинг ҳақ динига киритиб, бошини кўшганликлари учун улардан миннатдормиз. Биз бу юртларга ислом ва ҳақиқат байроғи остида, ҳақ исломни қарор топдириш, улусни адолат ва диёнат ясолари асосида одил бошқаришга амал қилмоқ байроғи остида келмоқдамиз. Динимизни парчалаган, турли оқимларга бўлиб, зиён етказган кимсалар ким бўлмасун қаттиқ жазоланажак. Бундай кимсалар асосан мана шу худудлардан чиққан. Биз уларнинг танобини тортишга мажбурмиз! Сизларга оқ йўл! Ишингиз бароридан келсун! – дея лашкарбошиларини йўлчи этди Темур.

Султон Аҳмаднинг орқасидан тушган кўшин уни қувиб етди. Кутилмаганда жанг бошланиб кетди. Султон Аҳмад ордидан қувиб келган черикни ўзини маҳв этиш учун юборилган деб тушуниб, астойдил ташланди. Бироқ Турон лашкарининг савашмиқ нияти йўқлигини кўрди. Темур черигининг янада кучайишидан чўчиган Султон Аҳмад қолган-қутган лашкарини эргаштириб, яна Бағдод сари от қўйди. Султоннинг Бағдод томон юзланганидан хабар топган Темурнинг хузурида уни Бағдодгача қувиб боришга ва бу шаҳарни забт этишга рухсат сўраб амир Жалол Сайидхожа, Усмон Баходир, Шайх Арслон ва Айбож ўғлонлар ўтирардилар.

– Бағдоддек машҳур ва улуғ шаҳарни жуда олгингиз келмоқдами? – деди Темур ғалабаларидан руҳланган, тоғни урса талқон қилгудек бўлиб, ғайрат-шижоатга тўлиб турган аскар бошлиқлари ва амирларга кулимсираб қарар экан. – Эрта-индин балким Мисрга боришни сўраб келарсиз? – деди уларга савол назари билан қараб.

– Зотан, уч денгиз ошиб, мағрибгача борсак керак деб ўзингиз айтгансиз, ҳазрати олийлари, – деди амир Жалол таъзим қилиб. – Биз содиқ кулингиз сифатида сизнинг сўзларингизни ёдда тутиб, амалга оширмасак, недан от миниб, бош кўтариб юрибмиз! – Улуғ Амирнинг нозик жойидан олди амир.

Темур бир пайтлар айтган сўзини оқизмай-томизмай сўзлаган амирнинг хотирасига тан бериб, ёзилиб қолди.

— Оғзимиздан чиққан гапни ёқамизга тармаштирасиз-а, мухтарам амир! — деди ҳамон ўша табассумда. — Барча ишда шошиш мумкиндир ва буни кечирса бўлади. Бироқ савашда эмас. Сиз бир оз шошмай тулинг. Руму Шом, мағрибу машрик, Яману Ажам Темурнинг оддий бир лашкарбошиси Султон Аҳмад Жалойирдек подишоҳнинг яхшилаб пўстагини қоққанингизни эшитсун. Шу хабарнинг ўзи юзда эллик ғалаба демакдир. Музаффар ўрдумизнинг шон-шуҳрати канчалик ёйилса рақибларимиз биз билан савашмоқ фойдасиз эканлигини шунчалик чуқур англаб етадилар ва бизга эл бўладилар. Шунда ҳеч бир қалъа ёқим шаҳар устига бостириб боришга ҳожат қолмайди. Бироқ сизларга сўз бераманки, Бағдод ҳукмдорларининг ақли жойига келмаса, келтириб қўйишни сизларга топшираман! Мана кунлар ҳам исий бошлади. Бу сижоқ дамларни Табриз атрофидаги соя-салкин жойларда ўтказайлик. Сўнгра Қурум ва Сурмари ҳисорларини эгаллаб, Қарс қалъасига етиб боришимиз керак. Бугунги куннинг муҳим тадбири шулдир. Қолганига Оллоҳ подшоҳдир!

Амир ва лашкарбошилар сукут ила улуғ Амирни тингладиларда, унинг сўзларини маъқуллаганча чиқиб кетдилар. Улар Темурнинг ҳақлигини ҳис этиб, оғиз очиб бир нима демадилар. Лашкар ўлжа иштиёқида эди. Темур буни ҳис этар ва тизгинлаб турарди. Темур бу савашталаб лашкарбошиларга Бағдод томон юрмоққа ҳали вақт етилмаганини, аввал ўзидан чиққан бало — Тўхтамишнинг йўлини тўсиш лозимлигини айтмади.

Воқеа ва ҳодисалар интиҳосини олдиндан сезадиган Темур бу ўлкалар забти учун сидқидил киришмаган эрса-да, Тўхтамишнинг бу худудларда пайдо бўлишидан хавотирда эди. Унинг бу ишга қўл уришига астойдил ишонгиси келмаса-да, хотиржам ҳам эмасди. Бироқ у билан савашмоққа тўғри келиб қолса, бу тевааратрофдаги бекликлар унга тобе бўлиши шарт эди. Бўлмаса Турон ўрдуси икки эмас, ўн икки ўт орасида қолар эди.

Қўшин Табризда эди. Сари Одилнинг ўлдирилишини эшитган улуғ Амирнинг авзойи бузилди. Бу хабардан қаҳри кўзиган Темур Табризнинг энг машҳур косиб ва ҳунармандларининг бир қисмини Самарқандга жўнатиб, қолганларига Тўхтамиш вайрон қилган Жанубий Озарбайжон бошкентини қисқа фурсатда тиклашни буюрди. Белгиланган кунда шаҳар таъмири битказилмаса